

MEHMEDALIJA MESA SELIMOVIC TVRDJAVA

Poslije romana *Dervis i smrt* (1966), koji je izazvao književnu senzaciju, Mesa Selimović je dosta brzo, 1970, objavio novi roman slična roda i oblika, sa srodnim crtama u sadržaju, u sastavu: *Tvrđjavu*. Pisac to i sam naglasava u Napomeni *Tvrđjave* tumaceći joj smisao: "Tvrđjava je pandan *Dervisu i smrti*. Tvrđjava je svaki čovjek, svaka zajednica, svaka država, svaka ideologija."

Citajući brzo se uvjeravamo da je novi roman smješten u isti prostorni i vremenski okvir kao i prvi, i to odredjeniji, jasniji, sa malo naglasenijom dozom hroničarskog realizma, kojega malo ima u *Dervisu i smrti*. Gotovo da bi se obavjesteniji čitalac i bez pisceva upozorenja mogao lako prisjetiti da djelo ima srodstva sa sarajevskom hronikom Mula Mustafe Baleskije iz XVIII stoljeca.

U Napomeni nam pisac otkriva i više od toga: "Ovo je trebalo da bude roman o Mula Mustafi Baseskiji. Odatle dosta imena i podataka iz njegove Hronike. Ali dok sam pisao, nametnule su mi se druge ličnosti, narocito Ahmet Sabo, Mahmut Neretljak i Sehaga Soco. Prva glava je u početku napisana kao ispovijest Mula Ibrahimova, poslije sam sve prenio na Ahmetu Sabu." Te se izjave vidljivo u tekstu ispoljavaju, i potvrđuju, posebno u nekim glavama kao što je *sesta Čudno ljetno*, vidno baseskijska sa podacima o nesrecama, posastima koje su pogadjale Sarajevo i okolicu. Hroničarski realizam potvrđuje se i napomenom u dijelu o braci Moricima: "Samo dvadeset godina je prošlo, a sve se zaboravilo, i braca Morici i Sari-Murat, i njihovo bezakonje, i ljudi koje su pobili."

Ovdje je za tu realističku baseskijsku stranu djela izrazajno i vidjenje tog događaja, koji je iz hroničarskih anala i ljudskog pamćenja presao i u legendu, naravno preoblicen: "Izdalo je", kaže pisac u prozuetku gornjega teksta, i "narodno pamćenje, pa se pjevala tužna pjesma o vjesanju dvojice braca, kao da su junaci a ne surove siledzije. I možda bas ta pjesma, u kojoj je narod stvarao junake od onih koji to nisu, i taj zaborav, kao da je sve stoljećima daleko, doveli su moga rodjaka u Sarajevo."

Tako je na odredjeni, ne sasvim andricevski način, svakodnevnica skopčana s istorijom i legendom, kao što je bas verzija o Moricima karakteristična i za Andricev *Put Alije Džerzeleza*, približno slično vremenski smještena. Slična je i demitizacija legendi, samo što se to ovdje kod Selimovića uopšteno potvrđuje, a u *Andrica* se pripovjedno razvija. Između dva Selimovićeve romana lako se spoznaju i sličnosti i razlike te bi se reklo, kad se novi roman čita neposredno poslije prethodnoga, da se ovdje slika svijeta iz prvoga upotpunjuje. Slika je drukcija ali dopunska, sa istim polazistem iz pisceva svijeta, intimnog senzibilnog i intelektualnog. O tome je pisac sam govorio povodom *Tvrđjave*, odnosno *Dervisa i smrti*. Moglo bi se reci, narocito s obzirom na prvu glavu romana, da je *Tvrđjava* - sugerisuci nam to i kao naslov, kao rijec i kao pojava pojam - roman rata i mira u njihovoj unutrašnjoj vezi kao ljudsko pojedinačno i skupno iskustvo, moralni iskaz na ispitima međuljudskog odnosa uz pritisak društvenog, politickog, državnog regulativa gdje je tema vlasti preuzeta iz *Dervisa*, sa istim pretpostavkama. Ako je ratu

posvećena samo jedna glava, prva, koja u pejzaznim slikama izdaleka podsjeća na novelu Magla i mjesecina, a izrazitim naslovom Dnjestarske mocvare, ipak se ratnička tema sa ratnim tragovima proteže cijelim tekstom, bitno značajna u postupcima glavne ličnosti Ahmeta Sabe, kao i Mula Ibrahima, Ahmetova druga iz rata, i Sehage Soce, koji je u dalekom svijetu, na sasvim neobičan način izgubio sina, čija mu je smrtna uspomena ostala i ljaga i teška unutarnja ozljeda.

I inače, u tekstu se stalno osjeća prijetnja novih ratova u toj epohi velikih pomjeranja granica turskog carstva, čime se ta prošlost mnogo ne razlikuje od XX vijeka. U zaključnoj glavi s naslovom Tvrdjava opet smo usred ratnih prijetnji i priprema sa svim pratilackim pojavama uskomesanosti, bunta i nereda. Slika starih ratnika koju je pisac naneo još i u Dervisu ovdje je jače naglasena, olicena bajraktarom Muharemom, koji je u poslijehocinskom vremenu spao na prosjaki stap. Sjećanje na bivše ratne drugove iz hocinskih suma jedna je od stalnih pratilackih preokupacija Ahmeta Sabe, a njegov odnos prema Mula Ibrahimu sasvim određen uspomenom kako je iz Dnjestra izvukao tog ratom smrtno uplašenog čovjeka.

Ako, dakle, i nema srazmjera između polazne ratne slike i docnijeg mirnodopskog života, početna ratna slika bitna je za čitav razvoj romana, radnje, atmosfere, vizije. Rat je stoga uzet kao spoznajna škola "životnog segrtovanja": - Naucio sam mnogo u ratu. Isuvise. - Ne za mir. Rat je surova, ali postena borba, kao među životinjama. Život u miru je surova borba, ali nepostena, kao među ljudima. Pricalac ratnih uspomena nije u početnoj glavi još obilježen, i tek u daljem tekstu mi doznajemo da je to Ahmet Sabo, koji se već na početku te svoje ratničke priče baseskijski, hronicarski ispovijeda: "Ono što nije zapisano, i ne postoji". To ozivotvorenje riječju ima, u stvari, Selimovic je i ovim romanom kao i Dervisem potvrdio svoju romansijersku čistokrvnost, te ga je moguće upoređivati i sa T. Wolfeom, i sa Dostojevskim, sa Japancem Abe Koubou, kako to čini sovjetski kritičar L. Anninskij, koji Selimovicu misaonost iz romana dovodi u vezu i sa islamom, ali dodaje: "Citajući Selimovica vi sve vrijeme osjećate muslimanstvo, ali vi također sve vrijeme osjećate da je stvarno roman Dervis i smrt siri od teme islama."

Tvrdjava to samo još potpunije i izvanrednim književnim sredstvima potvrđuje, kao jedinstveno djelo modernog izvora i dalekoseznog misaonog i iskustvenog, modernog domasaja.

Midhat Begić

1. Dnjestarske mocvare

Ne mogu da pricama sta je bilo u Hocinu, u dalekoj zemlji ruskoj. Ne zato sto ne pamtim, vec sto necu. Ne vrijedi pricati o strasnom ubijanju, o ljudskom strahu, o zvjerstvima i jednih i drugih, ne bi trebalo pamtiti, ni zaliti, ni slaviti. Najbolje je zaboraviti, da umre ljudsko sjecanje na sve sto je ružno, i da djeca ne pjevaju pjesme o osveti.

Reci cu samo da sam se vratio. Da se nisam vratio, ne bih ovo zapisao, niti bi se znalo da je sve ovo bilo. Ono sto nije zapisano, i ne postoji; bilo pa umrlo. Preplivao sam od kisa nabujali Dnjestar, i tako se spasao. Ostali su poklani. Sa mnom je dosao i Mula Ibrahim, vojni pisar, s kojim sam se sprijateljio u ta tri mjeseca putovanja prema kuci, prema dalekom zavicaju, dosao je zato sto sam, plivajuci, izvukao iz opasne rijeke njegov probuseni camac i sto sam ga, bolesnog, pola puta nosio, vukao, hrabrio, kad bi pao na koljena ili legao na ledja, i nepomicno zurio u mutno tudje nebo, zeledi da umre.

Nikome nisam pricao o tom Hocinu, kad smo se vratili. Mozda zato sto sam bio umoran, i zbunjen, sto mi je sve to hocinsko izgledalo cudno, kao da se desavalo u nekom drugom zivotu, pa i ja kao da sam bio drugi, ne ovaj sto je suznih ociju gledao svoj rodni grad, jedva ga prepoznavajuci. Nista nisam zalio, nisam bio pozlijedjen, nisam se osjecao prevaren, samo sam bio prazan i zbunjen. Kad sam ostavio mjesto ucitelja, i djecu koju sam poducavao, isao sam u neku slavu, u neko svjetlo, a upao sam u blato, u nepregledne dnjestarske ritove oko Hocina, medju vaske i bolesti, u rane i smrt, u neopisiv ljudski jad.

Iz tog cuda sto se zove rat, zapamtio sam bezbroj sitnica i samo dva dogadjaja, i pricama o njima ne zato sto su tezi od ostalih vec sto ih nikako ne zaboravljam.

Prvi se tice jedne bitke, medju mnogima. Otimali smo se o jedno utvrdjenje, pleter nabijen zemljom. Mnogo je ljudi poginulo u mocvarama oko utvrdjenja, i nasih i njihovih, crna voda ritova postala je zagasitosmedja od krvi, zaudaralo je na pradavno barsko korijenje, i na trule leseve, koje niko nije vadio. A kad smo zauzeli nasip, kad smo ga raznijeli topovima i glavama, zastao sam, umoran: kakav besmisao! Sta smo mi dobili, a sta su oni izgubili? I nas i njih okruzivao je jedini pobjednik, potpuni mir prastare zemlje, ravnodusne prema ljudskom jadu. Drzao sam glavu u rukama, te veceri, sjedeci na mokrom panju, pred jadnom vatrom koja nam je kopala oci, zaglusen kricima barskih ptica, uplasen gustom maglom dnjeparskih mocvara sto nas je uporno zavijala u zaborav. Ne znam kako sam te noci uspio da prezivim stravu, u meni i oko mene, i najdublju tugu poraza, poslije pobjede, nejasan sam sebi. U mraku, u magli, u kricima i zvizducima, u ocajanju kojem nisam nalazio razlog, u toj dugoj noci nesna, u crnom strahu koji nije od neprijatelja, vec od necega iz mene, rodio sam se ovakav kakav sam, nesiguran u sve svoje i u sve ljudsko.

Drugi dogadjaj je ružan, i uzalud pokusavam da ga izbacim iz sebe. Cesto je u meni, i kad ne zelim. Sve ga ponovo vrati, cak i ono sto mu je suprotno, neciji veseo smijeh, golubije gukanje djeteta, njezna pjesma o ljubavi. A moje sjecanje uvijek potice od kraja, ne ovako kako sada pricama, zato je mozda

ponesto netacno, ali drukcije ne biste razumjeli. U trecoj ceti, desetorica Sarajlija odmah su se izdvojila, od straha pred nepoznatim krajem, nepoznatim neprijateljem, nepoznatim drugim vojnicima. U svakome od nas, za drugoga je bilo nesto njegovo, prisno, bili smo posrednici jedan drugome za misao o zavicaju i porodici, nijemo gledanje i cudjenje, sta to trazimo u tudjoj zemlji, osim svoje i tudje nesrece. Vracao sam se medju njih, kao da sam dolazio kuci. Bili su obicni ljudi, dobri. Neko je na vojnu dosao zato sto je htio, neko zato sto je morao.

Ahmetaga Misira, krojac, a ne pamtim ga drukcije nego pijana, dugo je zelio da postane aga, a kad mu je to uspjelo, odmah su ga pozvali u rat, sto sigurno nije zelio. Ljutiti stari Hido, telal, pobjegao je od sirotinje. Snazni Mehmed Pecitava, uvijek golih prsa, najruznijim rijecima je psovao i rat i onoga ko ga je izmislio i sebe sto se prijavio, ali nikad nije htio da kaze sto se prijavio. Ibrahim Paro, knjigovezac, rasjecene gornje usne, sto je, kazu, biljeg srecna covjeka, imao je tri zene u Sarajevu, i salio se da je od njih utekao. Dvojica sinova berbera Saliha s Alifakovca htjeli su da pobjegnu od berberskog zanata, iako je jedan od njih, stariji, ponio britvu iz ocele radnje, ali je brijao samo sebe, ni za zivu glavu nikoga drugog. Hadzi Husein, zvani Pismis, zapao u dugove i sklonio se u vojsku. Smail-aga Sovo, kazandzija, posao s drugima, u picu i odusevljenju, pa je odusevljenje izvjetrilo ubrzo, kad i pice. Avdija Suprda, lihvar u miru, bajraktar u ratu, dobar i posten u oba posla, a ne zna se koji je gori.

I svi su izginuli. Ahmet Misira je kratko bio aga, i skupo je to platio. Ibrahim Paro se zauvijek oslobodio svojih zena, dotukla su ga tri Rusa, po jedan za svaku zenu. Husein Pismis je otplatio sve ovozemaljske dugove, glave pobodene u dnjestarsku mocvaru. Stariji od dvojice brace zaklao se britvom jednoga ranog jutra u ukrajinskom selu gdje smo zancili.

Vratili su se, osim mene, samo Smail-aga Sovo i bajraktar Avdaga Suprda. Smail-aga je pobjegao kuci prije zavrsetka vojne, nestalo ga je jedne noci, i poslije nekoliko mjeseci, taman kad se rat zavrasio, dosao u sarajevo, izbezumljen od brige za zenom i troje djece, jedva su ga prepoznali, a kad su ga prepoznali, a to je bilo odmah, zadavili su ga kao vojnog bjegunca. Avdija Suprda, barjaktar, junak koji se nicega nije bojao, koji je ostao ziv u stotinu jurisa i iznio citavu kozu ispred hiljadu kursuma, poceo je da se bavi vocarstvom, kad se vratio, poslije rasula vojske, u svoje selo Lasicu. Pao je s kruske i umro.

Tako, eto, ja ziv, jedini, pricam o njima mrtvima. Pa, da posteno priznam, volim sto je tako nego da su oni zivi pa da pricaju o meni mrtvom, pogotovo sto ne znam sta bi o meni govorili, kao sto ni oni ne znaju sta cu ja o njima govoriti. Oni su svoje odradili, i ni sjenke vise od njih nema. Ostace samo ono sto ja, pravo ili krivo, kazem o njima.

I eto, tih desetak Sarajlija, kao i hiljade drugih, osvajalo je nesto sto im nije bilo potrebno, i borilo se za carevinu, ne misleci da se ne tice ni njih carevina ni oni carevine, sto su saznala njihova djeca, za kojom niko ni glavu nije

okrenuo, poslije. Dugo me mucila nekorisna misao, kako je glupo i nepravedno sto su izginuli toliki dobri ljudi, za neku mastariju kojoj ni imena ne znas. Sta ce oni u dalekoj Rusiji, na dalekom Dnjestru? Sta ce tamo krojac Ahmed Misira, sta ce knjigovezac Paro, sta dva sina berbera Saliha s Alifakovca, sta ce kazandzija Sovo, ta telal Hido? Pa i da su odrzali taj nesrecni Hocin, da su osvojili tudju zemlju, sta bi se promjenilo? Da li bi bilo vise pravde a manje gladi, pa ako bi i bilo, zar ljudima ne bi zastajao zalogaj u grlu akoje otet od tudje muke? I da li bi sretnije zivjeli? Ne bi, nimalo. Neki drugi krojac Misira bi krojio sukno, pogrbljen, i isao da pogine u nekim nepoznatim mocvarama. Dva sina nekog berbera s Alifakovca, vezana bratskom ljubavlju, jurila bi da nestanu na nekom drugom Hocinu i nekom drugom Dnjestru.

Pametni Mula Ibrahim kaze da to nije ni glupo ni nepravedno. To nam je sudbina. Kad ne bi bilo ratova, poklali bismo se medju sobom. Zato svaka pametna carevina potrazi neki Hocin, da pusti zlu krv narodu i da nagomilana nezadovoljstva odvрати od sebe. Druge koristi nema, ni stete, ni od poraza ni od pobjede. Jer, ko je ikada ostao pametan poslije pobjede? A ko je izvukao iskustvo iz poraza? Niko. Ljudi su zla djeca, zla po cinu, djeca po pameti. I nikad nece biti drugaciji.

Nisam se slagao s Mula Ibrahimom, bar ne sasvim, i dugo se nisam mirio sa smrću drugova u hocinskim pistalinama. Izgledalo mi je to sasvim neprihvatljivo, gotovo suludo, kao da se neka nerazumna a strasna sila poigrava s ljudima. Nisam mogao da se oslobodim more sjecanja, suvise naglo sam iz miroljubive dosade ucenja upao u surovu zbilju ubijanja. A Mula Ibrahim je rekao da je dobro dok krivicu bacam na neku nerazumnu silu. Opasno bi bilo kad bih krivca potrazio na zemlji.

Ali ni ja ni Mula Ibrahim, koji je sve znao, nismo mogli da objasnimo slucaj koji hocu da ispricam. Doduse, ljudi su se izmijenili u dugim mjesecima ratovanja, postali su grublji, nemilosrdniji, mozda zbog beskrajnog prostora koji ih je odvajao od kuca, mozda zbog surovosti koju namecu rat i stalna blizina smrti, pa opet, zar se ljudi mogu toliko promijeniti, da u jednom casu ostanes zaprepasten, i pitas se u cudu: ko su ovi ljudi? Nemoguće je da su to oni isti koje sam dvije godine poznavao. Kao da ih je rat dugo kuzio, i zlo u njima, dotle skriveno, mozda i njima nepoznato, izbilo je odjednom, kao bolest.

Sa straze sam se predvece vratio konacistu, stopi cvrste zemlje medju barama, s kolibom u kojoj je zivjela jos mlada zena, s troje djece, i s mrsavom metiljavom kravom u staji od pruca. Brinula se o djeci i o kravi, sama, muz joj je sigurno s onu stranu mocvare, protiv nas. Nije govorila o njemu, nije govorila ni o cemu, a nismo je ni pitali. Sklanjala se od vojnika, a uvece se s djecom zatvarala u kolibu.

Licila je na lijepu mladu nevjestu u nekom nesem posavskom selu, i gledali smo za njom dok je zamicala za staju, za sasu, cvrsta, uspravna, ali nismo nista govorili. Mozda zbog djece. Ili zbog bajraktara Avdage, koji bi glavu otkinuo svakomu zbog ruzne rijeci o tudjoj zeni. Ili smo se jos stidjeli jedan pred drugim.

Toga dana, kad se sve desilo, nije bilo bajraktara, otisao je nekim vojnickim poslom, a ja sam bio na strazi. Sacekali su me namraceni, s nekakvom zluradom prijetnjom u ocima. - Idi u staju - rekli su mi. I samo su to ponavljali, kao naredjenje, pozurujuci me i ne odgovarajuci na moja pitanja. Djeca su cucala kraj vrata kolibe.

Obisao sam kucu i stog sase, usao u staju. Na zemlji je lezala zena. Ibrahim Paro se otresao od slame i paucine, i pritegavsi kais izasao, ne pogledavsi me.

Zena je lezala mirno, golih butina, nije ni pokusala da se pokrije, cekala je da sve prodje. Kleknuo sam pored nje. Lice joj je blijedo, oci zatvorene, okrvavljene usne stisnute. Uzas je presao preko nje. Povukao sam bijelu rubinu i pokrio je, maramom pokusao da joj obrisem krv s lica. Tada je ona otvorila oci i pogledala me zaprepasteno. Nasmijesio sam se, da je umirim: ne boj se, necu ti nista. Ali kao da se jos vise zaprepastila zbog toga, u ocima joj je sijevnula mrznja. Izvadio sam iz torbe peksimit, nisam ga pojeo na strazi, i pruzio zeni: uzmi, daj djeci. Odbacila je peksimit, jarosnom kretnjom, i pljunula mi u lice. A ja, nista nisam ucinio, nisam se ni pomaknuo, ni obrisao. Ukocila me njena muka. Jer, sve sam shvatio, u casu. Da sam ucinio nasilje nad njom savladanom, kao i ostali, podnijela bi stisnutih usana, i mrzila bi nas, pse, cijeloga zivota. A ljudski obzir i sazaljenje, nakon nasilja, sto joj je izgledao kao potres, kuga, kob koju bog salje i cemu lijeka nema, nenadno su probudili njeno dostojanstvo i pokazali joj mjeru ponizenja. Od zrtve nedohvatne sudbine postala je zrtva surovosti. Ja sam tu zenu najteze povrijedio, teze nego svi ostali. Ustala je i posla prema vratima, pa se predomisli, uzela peksimit i izasla, oborene glave.

Ujutro smo sjedili pred stajom, natmureni, ozlojedjeni jedan na drugoga, ozlojedjeni na sebe i na cio svijet, zadavljeni barskom maglom a jos teze maglom sto se vukla po nasim dusama. Zena je izvodila jedno po jedno dijete i umivala ih na pragu kolibe, a onda je usla u staju, ne gledajuci nas, dublje zabradjena, da sakrije krvave pecate, pomuzla kravu, i mlijeko odnijela u kucu.

Uzdisuci, Paro je pominjao boga.

Ostali su sjedili ukoceni, bez rijeci.

Ustao sam, samo da nesto radim, mucila me ova cutljiva napetost i zenina mirna mrznja, prisao sam trulom drvljaniku, i ostavljenom sjekirom poceo da sitnim siblje. Zena je izasla iz kuce, naglom kretnjom mi istrgnula sjekiru i usla, zamandalivsi vrata.

Odjednom se stijesnio prostor oko nas, opkolila nas je prijetnja. Sigurno je stajala iza vrata, sa sjekirom u ruci. Kako su je sinoc savladali? Na prevaru, silom, iznenada? I sve je, izgleda, podnijela cuteci, da ne uznemiri djecu. Cudio sam se, divio, zalio, ali o zeni i onome sto se sinoc desilo, nisam ni rijeci progovorio. Ni iko drugi. A stajalo nam je u grlu kao kost.

Zatvorena kuca i sklonjena djeca bili su cutljivi prijekor.

Stariji od dvojice sinova berbera Saliha s Alifakovca je ustao i posao prema sasi, poradi sebe, sigurno. Kako se dugo nije vracao, mladji brat je posao da ga potrazi, i nasao ga mrtvog iza sase. Zaklao se britvom. Dugo je morao da zasijeca po zilama od uha do uha, da reze grkljan i gumastu cijev dusnika, krv je lila kao iz cesme, natopivsi vlaznu zemlju pod njim. Bol je sigurno bio strasan, a on nije ni zastenjao. Bili smo petnaest koraka udaljeni, a nista nismo culi.

I dok smo cekali da dodje neko iz stale, da se sastavi zapisnik o smrti, jer nije umro ni od kursuma ni od neprijateljske sablje, gledali smo razjapljenu crvenu ranu na vratu, i sa strahom iscekivali sta ce uciniti mladji brat koji je neprestano, bez jauka i bez suza, buljio u preklani vrat, ne dozvoljavajuci da se mrtvac prekrije. Iz njega se culo samo muklo stenjanje.

Kad su Mula Ibrahim i njegov mladji pomocnik, sacinili zapisnik, potpuno nepotrebno, jer se nije znalo zasto se zaklao, a niko nije pominjao sinocnje nasilje, niti se moglo dovesti i u kakvu vezu, zena je bez rijeci pokazala gdje se nalazi lopata, i opet se s djecom zatvorila u kolibu.

Mladji brat je sam iskopao grob u mokroj zemlji, stavio snop sase na dno, u vodu, i sam položio brata u jamu, uporno odbijajuci svaku pomoc. Drugi snop sase je rastro po mrtvacu, a lice mi pokrio svojom maramom. Kad je zatrpao grob, i kad smo svi bacili po grumen blata na mokru humku, mahnuo je rukom, zamolivsi da se udaljimo.

Ostao je nad grobom, sam dugo. Ko zna sta je mislio, sta je govorio sebi i mrtvom bratu koga je volio vise nego samoga sebe, mi nismo culi, niti ce ikad iko saznati. A onda se odvojio. Nije se sagnuo, nije poljubio grob, nije izgovorio molitvu, samo je digao pogled sa vlazne humke, i posao prema mocvari. Zvali smo ga, isli za njim, molili da se vrati. Nije se ni okrenuo, nijemozda ni cuo. Vidjeli smo kako je zagazio u vodu do clanaka, pa do koljena, i nestao iza sase. Kuda je krenuo, sta je htio, je li izgubio razum, tesko je reci. Vise ga niko nije vidio.

Mladi Mula Ibrahimov pomocnik, student Ramiz, prencio je kod nas, da se ne bi vracao po mraku.

Pricao je sa svima nama, vise slusao nego govorio, a govorio je cudno, i kao da je vec znao sve sto mi znamo.

Ispricao sam mu cijeli slucaj, a on je rekao, smijeseci se umorno:

- Ubijaju ih, ubijaju sami sebe. Zivot naroda je glad, krv, bijeda, mucno tavorenje na svojoj zemlji, i glupo umiranje na tudjoj. A velikasi ce se vratiti kuci, svi, da pricaju o slavi, i da prezivjelima piju krv.

Nikad ni od koga nisam cuo takve rijeci. Mi smo psovali i nebo i zemlju, i boga i ljude, ali ovako nismo govorili.

- Zasto si dosao ovamo? - upitao sam ga.

- Da vidim i ovo - odgovorio je, zamisljeno gledajuci u tamnu noc sto nas je opkoljavala.

Zaboravio sam druge dogadjaje, vaznije, teze, zesce, ili, ako i nisam zaboravio, ne vuku se po meni kao avetinjske slike. Gotovo i ne mislim vise na borbe, na surovost koja se zove junastvo, na gadjenje od klanja, od krvi, od bezdusnog zanosa, od zivotinjskog straha. Ne mislim na ogromni Dnjestar, nadosao od kisa, kada smo ostali odsjeceni od ostale vojske na drugoj obali, pa je hiljade vojnika izginulo ili zarobljeno a stotine se podavilo u strasnoj rijeci, a ja sam je preplivao vukuci u probusenom camcu vojnog pisara, Mula Ibrahima, koji se uneredio od straha pa me molio da to nikome ne pricam. Zaboravio sam i bezbroj drugih stvari koje bi se mogle pamtiti zbog blizine smrti, zbog straha, zbog srama, a eto, nosim u sjecanju samo ova dva dogadjaja koja su se mogla i zaboraviti. Mozda zato sto ih nisam mogao ni razumjeti ni objasniti, a tajna se duze pamti nego jasna istina.

2. Tuga i smijeh

Prvi put sam sve ovo ispricao jednoj djevojci, i prvi put ovako, u nekoj vezi, od pocetka do kraja. Tako sam i sam sebi slozio razloznu pricu, koja se dotle gubila u komesanju odvojenih dijelova, u magli zebnje, u nekom zbivanju van vremena, mozda i izvan nekog odredjenog smisla, kao tezak san koji ne mogu ni da prihvatim ni da odbacim. A zasto bas njoj, i zasto o ovome, nisam mogao ni sam sebi objasniti. Ucinilo mi se da zna slusati, razumjeti svakako nece, a slusanje je vaznije od razumijevanja.

Iskustvo me naucilo da ono sto se ne moze objasniti samome sebi, treba govoriti drugome. Sebe mozes obmanuti nekim dijelom slike koji se nametne, tesko izrecivim osjecanjem, jer se skriva pred mukom saznavanja i bjezi u omaglicu, u opijenost koja ne trazi smisao. Drugome je neophodna tacna rijec, zato je i trazis, osjecas da je negdje u tebi, i lovis je, nju ili njenu sjenku, prepoznajes je na tudjem licu, u tudjem pogledu, kad pocne da shvata. Slusalac je babica u teskom porodjaju rijeci. Ili nesto jos vaznije. Ako taj drugi zeli da razumije.

A ona je zeljela, i vise nego sto sam se nadao. Dok sam pricao, s njenog lica je nestalo vedrog izraza, koji me mozda i naveo na neocekivani razgovor, a zamijenilo ga nesto nenadno zrelo, i tuzno. Rekla je samo: - Boze, kako su ljudi nesrecni.

A ja se toga nisam sjetio, iako mi se cini da sam upravo o tome mislio. Misao nije narocito duboka, ni nova; to ljudi govore otkako su poceli da misle. I nije me toliko iznenadila misao, iako je nisam ocekivao, vec uvjerenost s kojom je izrecena. Kao da je otvorila svoj najtajniji pretinac, otkrivsi se preda mnom,

otkrivsi se prvi put pred ma kim, tako, do kraja. I bio sam srećan što sam makar na nešto u drugom čovjeku našao prvi put, i samo radi mene.

Ime joj je Tijana, kći je pokojnog Mice Bjelotrepica, hriscanina, ubijenog rukom nepoznatih i nepronađenih ubica, prije dvije godine, kad je s curcijskom robom posao na vasar u Visegrad. Vlasti nisu ni dugo ni pažljivo tražile ubicu, po čemu se moglo zaključiti da nisu čeznule za istinom, ili su je znale, pa su pustile da sve pokrije zaborav.

Sve neobično, sve kako ne treba. Ali nisam ni ja birao prilike, nisu ni prilike mene: susreli smo se, kao ptica i oluja.

Kad sam došao s vojne, dočekale su me rđave vijesti. Porodica mi je prošla gore nego da je bila na Hocu: otac, majka, sestra i tetka, svi su pomrli od kuge. Ni grob im nisam znao; stotine su umirale u jednom danu, i zivi su zurili da ih zatrpaju gdje bilo. Trosna porodična kuća je izgorjela, zapalili su je Cigani kad su se zimus sklonili od zime, zapalili nehotice, nepaznjom, zato što nije njihova. Ponekad bih otisao da vidim pocrnjele zidove i mrtve oči mrtvog zdanja, u kojem nikako nisam mogao da zamislim bivše stanovnike: kao da je bilo pusto odvajkada. Ni sebe nisam mogao da zamislim u toj kući, nekad. Nije me bilo u vlastitim uspomenu, kao da je to bio neko drugi. Basta je razvaljena, vočke otrjavile, bijedno i žalosno. Tražili su mi da prodam, nisam htio. Kao da sam se nadao da će se vratiti sjećanja, možda će mi biti potrebna. Ali sam se toga sjetio kasnije, tada mi je bilo svejedno. Svejedno na neki poseban način, bez duboke tuđe i teškog žaljenja.

Obuzela me mirna ravnodušnost, ne tugujem, ne radujem se. Vidio sam toliko smrti, da mi je vlastito izbavljenje izgledalo kao neočekivani poklon, ne znam kako, ne znam od koga, ali nije daleko od čuda. Možda je moja svijest još bila zbunjena pred tom neobičnom istinom, ali je moje tijelo potpuno shvatilo njen značaj. Živio sam, u stvari, svoj drugi, tuđi, poklonjeni život, sve ostalo nije važno, za sad nije važno. Ovo je visak, ovo je sreća, koju hiljade drugih nije moglo da razumije, jer nisu posli mojim putem. Malo je ljudi u gradu moglo da kaže, možda samo ja, jedan jedini: srećan sam, živ sam. Nisam to govorio, ali sam snažno osjećao, svakom zilikom. Drugi to nisu mogli, jer nisu visili nad ponorom.

Nista drugo me se nije ticalo, čak ni mogući sutrasnji bol. Niko me nikud nije pozivao, nista mi nije nudio, niti sam ja tražio. I nikome nista nisam zamjerao. Mogao sam ljudima izgledati čudan, kao da sam izgubio razum. Nisam imao zaposlenja, niti sam imao kuće, nisam imao nista, a bilo mi je svejedno.

Satima sam sjedio pred Begovom džamijom, na kamenu, i gledao ljude kako prolaze, ili nebo, ili nista. Slušao sam vrapce i njihovo smijesno cavljanje, kao u dobrodusnoj svadji, ili u vedrom pricanju o svemu i svacemu. Licili su mi na male, obične ljude, pomalo svadljive, dobrodusne, vedre, površne, miroljubive, malim zadovoljne, izdržljive u nevoljama, spremne na sitno zakidanje, bez velikog ponosa. Bili su pitomi i bezopasni, kao djeca. I djecu sam volio, njihove

zvonke glasove, brzi topot bosih nogu, radostan smijeh, bezazlenu grubost njihovih rijeci. Samo, kad bi se potukli, zatvarao sam oci i usi, uznemiren.

Volio sam sve sto nije rat, volio sam mir.

A onda i mir uznemirio.

Pred dzamiju je dolazio i Salih Golub, siromasni serbedzija s Vratnika. Skinuo bi s ramena tesku posudu sa serbetom, i sjeo na kamen, tesko disuci. Kad bi se odmorio, poceo bi da pjevusi, poluglasno, za sebe, naslonjen na zid, zatvorenih ociju. Znao je svega nekoliko rijeci jedne jedine pjesme, o djevojkama sto tuguju za mladima koji odlaze u rat, i samo to pjevao, neprestano, pocinjuci iznova cim dodje do ruba svog kratkog pamcenja. Blijed, mrsav, zutih ocnih kapaka, izgledao je kao samrtnik. Trideset godina izdrzava slijepu majku, zbog nje se nije ni zenio, zbog nje je od jutra do mraka vukao tesku kalaisanu posudu punu zasecerene vode. Kad zaspi, djeca prilaze, sipaju serbe i piju. Ja im se osmjehujem.

Salih Golub je imao brata u Gorazdu, ali su malo marili jedan za drugoga. Taj brat iz Gorazda posjedovao je sume i cifluke, uzimao vakufska imanja pod zakup, davao novac u zajam s lihvarskom kamatom, stekao veliki imetak o kojem se culo tek kad je umro. Na Glasincu, gdje je drzao ergelu konja, ubili su ga hajduci Becira Toske, a kako mu je zena umrla ranije, imanje je ostalo bratu Salihu i majci. Tako je Saliha Goluba preko noci snasla sreca kakva ni u snu ne dolazi.

Stigao je pred dzamiju sutradan, nimalo srecan, mirno ispricao sta mu se desilo, i ponudio mi novac, da pocnem neki posao, ili da podjem s njim u Gorazde, da mu pomognem u upravljanju tolikim imanjem. Kao da je zelio da s nekim podijeli nesrecu. Kad sam odbio, Salih se nije zacudio. Pogledao je svoje mjesto na kamenu, gdje se odmarao i pjevusio tolike godine, i otisao pognute glave. Umro je iste noci, od radosti, ili od tuge. Majka mu se uskoro udala za hodzu Sahinpasica, koji je licio na zenu vise nego Golubova majka. I on i ona imali su po sedamdeset godina. Niko nikog nije prevario: ona je bila bez vida, a on bez imatka. Zivot je prevario samo Saliha Goluba.

Nisam vise dolazio pred dzamiju.

Poceo sam da trazim vodu, tekucu, bistru, plitku. Mozda zbog hocinskih barustina, ili zbog mutnog Dnjestra, sirokog kao more. A mozda i s toga sto sam vodu mogao mirno gledati, ne misleci. Sve je otjecalo, tiho sa zuborom, spokojno, sve, i misao, i sjecanje, i zivot.

Bilo mi je lijepo, bio sam gotovo srecan. Zurio sam u blistavu vodu, satima, i pustao da mi preko ruke prelazi obli talasic, dragajuci me, kao da je ziv stvor. I to je bilo sve sto sam htio, sve sto sam zelio.

Iz tog sna me probudio Mula Ibrahim. Sjena njegova je pala na mene dok sam sjedio na obali potoka, ozaren.

- Gledas? - upitao je.

Zvucalo je sazaljivo, zvucalo je zabrinuto.
Nasmijesio sam se, ali nisam odgovorio.

- Jesi li svaki dan ovdje?
- Svaki dan.
- I sta radis?

Slegnuo sam ramenima.

- Zar ti ne dosadi gledati u vodu?

Pogledao sam ga zacudjeno: kako mi moze dosaditi!

- Dokle ces tako?
- Zasto?
- Od cega zivis?

Opet sam slegnuo ramenima. Nisam znao od cega zivim, niti je vazno.

- Poludjeces ovako sam.
- Necu.
- Doci ce zima, doci ce bolest, doci ce godine. Sta ces onda?
- Ne znam.
- Jesi li ljut na koga? Jesi li tuzan? Sanjas li teske snove?
- Ne sanjam teske snove, nisam ljut ni na koga, nisam ni tuzan.
- Pomogao si mi kad mi je bilo najteze. I ja hocu da pomognem tebi.
- Nista mi ne dugujes.
- Otvorio sam pisarsku radnju. Radices kod mene, koliko mozes i koliko hoces. Ruka ti je sigurno otvrkla, ali ce smeksati.
- Nista mi ne dugujes, Mula Ibrahim. Kad sam ugledao camac, uhvatio sam se nesvjesno. Mozda sam mislio da cu lakse isplivati.
- Ne vracam dug. Treba mi pomocnik. Radices, i platicu ti. Koliko mogu i koliko je posteno. Neces se obogatiti. A volim raditi s poznatim covjekom.
- Navikao sam na ovu vodu i na tisinu.
- Docices ovamo, kad ne radis, ili kad bude manje posla.
- Pa, ne znam. Kako hoces.
- Radnja je lijepa. Ko kutija.

Radnja je usred carsije, u Mudzelitima, pod sahat-kulom, malena i neugledna, vrela i zagusljiva ljeti, zindanski hladna zimi, uz javne nuznike sto su zaudarali nepodnosljivo, pa smo Mula Ibrahim i ja, na smjenu palili tamjan i mirisno korijenje anduza, kao u bogomolji, da umilostivimo neciste sile smrada. Ali je to kadjenje malo pomagalo, i nije nam ostalo nista drugo vec da se naviknemo.

I to mi je svejedno. Smijao sam se:

- Covjek se navikne na svaki smrad.

Mula Ibrahim je odgovarao dobrodusno, s lijepim smijeskom i bez pozivanja na bozije ime, jer smo bili sami:

- Ja uvijek kazem: neka nije gore.

- Sto rekao onaj pametni covjek kad su ga vodili na vjesala.

- S pravom! Mogli su ga odmah ubiti, i ne bi mu ostalo ni tih nekoliko casaka zivota. A do vjesala jos ima nade.

- Uzaludne.

- Kakve-takve. I to je bolje nego nista. A ovaj smrad, vidis, meni upravo odgovara.

- Kako moze da ti odgovara?

- Evo kako: zasto su javni nuznici ovdje? Zato sto je ovo srediste carsije. A meni bas takvo mjesto treba, pod nogom je svakome. A birajuci izmedju čistog vazduha sa sirotinjom, i smrada sa zaradom, pametan covjek nece mnogo razmisljati. Dvije lubenice pod jedno pazuhu ne mozes staviti, dva dobra tesko mozes sastaviti. Neka nije gore.

- Amin.

Mula Ibrahim je toliko zadovoljan ovim poslom, da je pravo cudo kako ga nije ranije pronasao. U vojsku se prijavio bjezeci od jednodne duznosti dzamijskog imama i djecijeg ucitelja, a jos vise od osamnaest grosa plate na godinu. Omamila ga je pomisao na pedeset grosa pisarskog ajluka, uz besplatnu hranu s vojnickog kazana, a potajno se nadao i nekoj sreći, necijoj podrsci, kad se vrati, nekom pološanu koji nece biti sirotinjski. A vratio se bez pare, bez novog odijela, bez zdravlja, i bez izgleda na ma kakvu sluzbu a ne gospodarsku. Kod kuce je nasao dvoje djece manje nego sto je ostavio, umrla su od kuge, i zahvalio bogu sto nije nasao vise, kao neki drugi, uz nesebicnu pomoc onih koji nisu isli u rat. Zena mu nije predbacivala zbog tog nekorisnog lutanja po svijetu, a imala bi pravo, samo je zahvaljivala bogu sto je ostao ziv, jer bi se s preostalo troje djece mucila do kraja zivota da je on poginuo. Rekla mu je samo:

- Sto da se u tim godinama lomis po svijetu? Zar ne mozes biti pisar i ovdje?

Kao da je od bijesa isao u rat! Sirotinja ne bira, vec cini sto mora, sastavljajuci kraj s krajem. A onda se pocao navikavati na tu misao. Zasto ne bih pokusao? Zasto bi za svojom srecom morao trcati na kraj svijeta? Otisao je bogatom Sehagi Soci i pozajmio novac da otvori pisarsku radnju. Dao mu je bez rijeci i bez priznanice, i sto je jos ljepse, bez kamata. Nasao je i ducan (knjigovezac Ibrahim Paro poginuo je na Hocinu), ocistio radnju od cirisa, misijih ogrizina, malo je uredio, kupio nesto namjestaja, hartije, pribor za pisanje, i sjeo da ceka musterije, moleci se bogu da mu pomogne. I pomogao je: musterije su pocele da dolaze u vecem broju nego sto se nadao, i on se uvjerio da zenina grdnja moze biti vrlo korisna, ako je primis kao savjet, i ako te sreca posluži. A njega je dobro poslužila, kao da je htjela da ga bogato obesteti za sve ono vrijeme kad ga je uporno zaobilazila. A znao je (tako mi je rekao kad smo pred

vece prvoga dana isli kuci), da ne bi bilo ni ove radnje, ni misterija, ni sreće, da nije bilo božije milosti, i mene, Ahmeta Sabe, koji su mu poklonili život. Zahvalio se bogu na milosti, a mene počeo da traži čim se malo sredio. I nije ovo učinio iz zahvalnosti, već iz ljubavi: usnio me u srcu, srećan što postoji takav čovjek na svijetu, i što je baš on na mene naisao. Jer, lakše je naći na rdjava, ima ih mnogo više.

I ja sam to znao, zato me zbunila ova dobrota. Možda je i on osjećao sreću što je živ, možda nije mogao da zaboravi smrt koja ga je bila scepala. Sve više, i nehotice, i ne znajući, tonuo sam u ovaj čudni posao, za koji sam jedva i čuo da postoji. Otkrivao mi je naličje života. Ili njegovu srž. Svi jada svijeta slijevali su se u ovaj smrdljivi ducan, sve tuge i nevolje, sve pohlepe, sav prkos i ludilo. Pisali smo molbe za zaostale plate starim ratnicima, za ispravljanje stvarnih ili izmisljenih nepravdi, za pokretanje parnica oko imetka, za uvrede, za prevare, za novac, preotet, utajen, nevracen, za neki davni inat kojemu je već i razlog zaboravljen, pa mi se ponekad činilo da je čitav svijet iscasen i da zaudara kao javni nuznici pored naše radnje. A Mula Ibrahim je mirno poslovaio, razgovarao o strasti, slusao o pohlepi, budio nadu i pravima i krivima, zadovoljavao ljudsku potrebu za traženjem zamisljene pravde, ničemu se ne čuđeci, ništa ne osudjujući, sve primajući kao obično jer je ljudsko, pa se činilo da je iznad ovog jada, iako je živio od njega. - Zar nije lijep ovaj naš posao? - pitao me vedro, zadovoljan i sobom, i misterijama, i mladim pomoćnikom, srećan što me otrgao iz ravnodušnosti i opasne samoće. Otrgao me, zaista, i oslobodio čudne omamljenosti, pa sam se neprestano čudio životu koji nisam poznao. A kad su vojnici opet pozvani u rat, jer su Rusi osvojili Bender, Brailu, Ismailiju, Kuliju i druge gradove sve do Dunava, nepismene žene su u jatima dolazile u našu radnju, da im pišemo pisma muževima i sinovima, pisma koja neće stići, jer će se u ratnoj gužvi zagubiti, ili će ih naći mrtve. Tada sam počeo da mislim, da li su i moji roditelji slali ovakva pisma, da se čuvam nazeba i da se što prije vratim. Da li je berber Salih s Alifakovca pisao pisma dvojici svojih sinova, druge djece i nema, i da li i sad piše, šaljući ih na treću četu, od koje je ostalo samo ime, a niko više tamo i ne zna da su pod Hocienom ikad vojevala dva brata s Alifakovca, pa se otac ljuti kako su mu sinovi nepazljivi i ne žure s odgovorom, a ja ne mogu da mu kažem istinu. Sta bi s istinom?

Mula Ibrahim mi je velika tajna. Zbunjeno ga posmatram, i ne znam gdje da ga smjestim između plemenitosti i hladne poslovnosti. S pažnjom je primao žene i starce, naviknuto ih slusao, neraznježen i nerastuzen, ali nekako prisno siguran, ispunjavajući ih povjerenjem koje je teško objasniti. Ja sam pisao čekajući da mi kažu šta žele da saopšte, pa smo se saplitali i ja i onaj što je govorio, čovjek je trosio opšte, nepotrebne riječi, mrtve i neupotrebljive, ili bi se začuo lelek od kojeg sam se zagrcavao, i zagusen uzbuđenjem, posrtao rukom po hartiji, pa su mislili da sam nevjest.

A Mula Ibrahim je dobro poznao i njihove duše i njihove prilike, i čitao je svaku neizgovorenu misao u njima, kao da im je srce otvaraio. Nije čekao da mu ista kažu, oslobadjaio ih je muke ispovijedanja i mučanja, i sam pisao, govoreći naglas: "Dragi moj sine, cedo moje rođeno, pisala sam ti prije

mjesec dana... (bijese li tako?)... a od tebe ni cusa ni glasa. Znam da ti nije lako u tom nesrecnom ratu, i da nemas vremena da se javis svojoj majci, al da mi je makar da cujem glas o tebi. Ne ljuti se sto ti cesto pisem, majka ko majka, nesrecnica i ojadjenica, cim je stotinu konaka daleko od svog djeteta. Po danu jos djene-djene, zabavim se poslovima, al po noci mislim samo na tebe i na oci tvoje lijepe, pa ne mogu da zaspim. Cekam, nece li zvekir udariti na avlijskim vratima, nadam se, luda, doci ces... (de, nemoj sad plakati, da ovo svrsimo)... ili ce neko donijeti glas o tebi. Za nas ne brini, dobro nam je... (znam da nije dobro, ali ti on ne moze pomoci, a njemu ce ovako biti lakse)... i zaduha mi je gotovo sasvim prosla. Mejra pita za tebe svaki dan... (zar ne pita vise? Udaje se?)... djevojke pitaju za tebe svaki dan..."

Zaustavljao sam ruku i slusao te lijepe rijeci sto su licile na starinske pjesme. Tuga, stara stotinama godina, osjecala se u tim rijecima, u tim pismima pisanim vise za one koji salju nego za vojnike, a slali su ih u vjetar, u nedodjin, i sagorjece na nekoj komordzijskoj vatri, u prvoj hladnoj noci.

I dok sam ja, rastuzen, jedva uzdrzavajuci suze, slusao to tugovanje i hrabrenje, suzbijajuci ozivljena sjecanja, Mula Ibrahim je bio potpuno miran. Cak je primjecivao da mi ruka stoji nad nezavršenim retkom, i upozoravao me: Hajde, zavrshi to! A kad bi napisao pismo, prepuno ljubavi i ljepote, poslovno bi uzimao novac za trud i stavljao ga u cekmedze, ljubazno preporucujuci musteriji da opet dodje.

Od dva potpuno razlicita covjeka u njemu, koji je pravi?

Uvece je zapisivao svaku paru koju je primio, zahvaljajuci bogu na milosti. Tada sam ga mrzio. Ruzno je zaradjivati na tudjoj nevolji, mislio sam. I rekao sam mu to.

Ali mi platu nije povecavao.

- Plata ti je dobra - rekao je, ne saleci se. - U tvojim godinama ja sam dobijao upola manje. I bio sam zadovoljniji nego sad. Znas li sta je najljepse u zivotu? Zelja, prijatelju.

Zaista, nijednu zelju mi nije oduzeo, sve su bile na okupu, nezadovoljene, cak i neprobudjene. Nisam se brinuo nizasto. Kad bih nasao vremena, isao bih do Darive ili Kozje cuprije i, sjedeci na obali, slusao kako voda tece.

Mula Ibrahim me savjetovao:

- Zasto ne lovis ribu? Izgleda velika ludost, sto i jest, ali postane najveca strast. I brani covjeka od njegovih ludosti. Svijet se moze rusiti, a ti ces, nepomican, buljiti u vodu. Najveca mudrost u zivotu je da covjek pronadje pravu ludost. Da je vlast pametna, naredila bi svima: udicu u sake, pa na rijeku, lovi ribu! Ne bi bilo buna ni nereda. Kazem ti: lovi ribu, Ahmete Sabo!
- Ne mislim dizati bune, nije mi potrebna nikakva ludost. Miran sam, kao sto vidis.

- Isuviše. Toga se i bojim. Bojim se šta će biti kad se probudis. Lovi ribu, Ahmete Sabo!

Smijao sam se, jer je izgledalo da se podsmijeva. A onda sam se sjetio da je on podozriv prema svemu što nije pravilo i zakon, zato mu se nije dopadalo moje usamljivanje. Usamljenost radja misao, misao nezadovoljstvo, nezadovoljstvo pobunu.

Ja sam bio daleko od misli na pobunu; samo sam lijeno sanjario.

Jednog dana mi je rekao da će u radnju doći rođjaci imama iz sela Zupce, sinoc je imam zadavljen u tvrđavi sa još dvojicom seljaka, zato što Zupcani nisu htjeli da daju ratnu pomoć. Rodjaci su odmah dotrcali, da ih spasavaju, ali je pravda bila brza od rođjacke brige. Danas su culi šta se desilo, pa će pisati molbu da im se izruče leševi. Ja ću im napisati tu molbu.

- Zasto su ih zadavili?

- Zasto? Pitas me, zasto!

Prvi put otkako smo zajedno, vidio sam da je uznemiren. Glas mu je tih, ali ustreptao, i promuklo dubok, kao da ga gusi uzbudjenje.

- Sta hoces da ti kazem? Toliike ljude su pobili, a ti trazis razlog zasto su zadavili imama i dva seljaka iz Zupce! Lovi ribu, Ahmete Sabo!

Izasao je na sokak, a ja sam gledao za njim, zabrinut: mogao bi, u uzbudjenju, uciniti stogod sto se tesko popravlja.
Koliko li je razlicitih ljudi u tom covjeku?

Zupcani su dosli u gomili, zena imama i jednog seljaka (druga je na porodu, kako su mi rekli, kao da se pravdaju), braca, sinovi, rođjaci. Stajali su u malom ducanu, zbijeni, drzeci se jedni uz druge, u gomili, zbunjeni, ali se nisu tuzili, nisu plakali, na moju sreću i veliko cudjenje. Eto, culi su šta se dogodilo, rekao je brat imamov, pa mole da im se daju tijela, da ih sahrane u Zupci, tamo im je sva rodbina. Voljeli bi da to bude odmah, sutra, jer nema razloga za cekanje, hoće da kaze - vec su mrtvi, vise im u tvrđavi nisu potrebni, a nije ni dobro mrtvace dugo drzati nepokopane, usmrde se. Nabavili su tri tabuta, a dosli su s kolima, pa bi ih sutra rano, ako je ikako moguće, odvukli u selo, zuri im se, imaju mnogo posla kod kuće, ljeto je, vazdan stvari ima da se posvršava, a i ovako će izgubiti dosta vremena.

Zastao sam, ukocen, zaprepasten njihovim mirnim pricanjem vise nego nesrecom.

- Zasto ne pises, efendija?

Jedva sam pokrenuo ruku da dovršim molbu kadiji.

Dzaba, zivot je tezi nego sto sam mislio.

Mula Ibrahim se vratio s nekim zamotanim stvarima.

- Je li gotovo?

Rekao im je cijenu, naplatio, i Zupcani su izašli, zaglavivši se u vratima.

Gledao sam za njima.

- Niko ni suzu nije pustio, ni riječ žalbe nije rekao. Kao da ih se ne tice.

- Najmanje se govori kad te se najviše tice. A i navikli su na muku. Na njih sve udara, i nebo, i zemlja, i ljudi. Hoće li mi pomoći da okitimo radnju?

- Zasto?

- Sutra je rođendan sultanov. Drži ovo!

Gledao sam ga u čudu: kakva je ovo sala?

Nije bila sala. Ozbiljno je radio neozbiljan posao, sav mu se predajući, poduzetan, gotovo razdragan.

Makazama je rezao obojenu hartiju, isijecajući polumjesec, zvijezde, trake, lijepili smo na staklo, na prozorske okvire, gradili smo nebeski svod pored gradskih nuznika, mnoštvo sarenih zvijezda i siljatih rogova polumjeseca naselio je pisarski cumez, a u prozor smo stavili sliku Abdul Hamida, s natpisom: Neka nam te Bog pozivi još dugo godina, i sliku jednog janicarskog odreda kako veselo odlazi u rat, a ispod nje smo napisali: Alah nam je darovao nepobjedivu vojsku.

Oturao sam od sebe misao što me salijetala, da sam i ja bio u toj nepobjedivoj vojsci kad je bježala preko Dnjestra. Ali, šta će mi to sad? Ovo nije istina, ovo je proslava.

Stavili smo svijeće u prozor i, kako je već pao mrak, upalili ih, pa izašli na sokak, da se divimo.

Mula Ibrahim je odusevljen svojim djelom:

- Je li lijepo!

- Lijepo je.

- Niko se neće staviti da stavi sliku janicarskog odreda.

- Niko.

- A zvijezde? Kako izgledaju mjesec i zvijezde?

- Divno.

Bilo je bijedno, bilo je smijesno, bilo je ružno. Ne bi bilo čudo da sam zaplakao ili zaskrgutao zubima, a ja sam se smijao i prijateljevom odusevljenju i svome gadjenju. Potpuno su me raskrojili cutljivi seljaci iz Zupce. Oni sad sjede u velikom tuđem gradu, čekaju svoje leseve, a ja gledam u ovo sareno čudo i

smijem se, smijem, smijem. Suze mi teku od smijeha. Ako prestanem da se smijem, ostace samo suze.

- Prestani! - saptao je Mula Ibrahim, prestravljeno se osvrucuci. - Cemu se smijes? Sta je toliko smijesno?

Ne znam, mislio sam, ne znajuci sta je smijesno, ni cemu se toliko smijem.

Jesmo li okitili ducan i upalili svijece ispod sarenih zvijezda i junackog sultana zato sto su ubijeni imam i dva seljaka iz Zupce, i to sad njihovi rodjaci cute u mraku, cekajuci jutro, da ih mrtve ponesu sa sobom? Ili zato sto su pod Hocinom izginuli svi moji drugovi? Ili sto berber Salih s Alifakovca jos ceka svoje sinove?

Ne znam zasto se smijem.

3. Sreca, ipak

Isao sam sokacima, bez cilja, nikud, a nasao se pred pocrnjelim zidovima svoje kuce, nigdje.

Zar kod nas svaki pojas pocinje sve iz pocetka?

Ta mrtva proslost i nikakva sadasnost, te crne rusevine svega sto je bilo, na kojima ne mislim nista graditi, ipak su nekakva spona s necim. S cime? Prepoznajem staru mjesecinu, lici na onu iz djetinjstva, sad vara, srebrom prekrivajuci gazez. Jesam li je gledao iz one svoje sobe, gore, sto je sad nema, ili pod hocinskom utvrdom, zamisljajuci da sam ovdje? Vec dugo se u meni mijesa vrijeme i prostor, pa ne znam gdje sam, ni kad se desilo to sto mislim. Ne postoje granice, kao u pustinji, kao na nebu, i sjecanja mirno prelaze, smjestajuci se ondje gdje im je zgodnije. Lice na oblake, svejedno im je gdje su, svejedno im je kad nastanu i kad nestanu. To mi ne smeta, cak je ugodno: ne osjecam potrebu da ista razrjesavam.

Kad sam cuo njen glas, zacudio sam se. Zar ovdje ima ikog zivog? Poslije sam se pitao: kako me prepoznala? Je li znala da samo moja sjenka moze doci na ovo grobiste? Ili me vidjela kad sam ranije dolazio?

Prisao sam ogradi, samo da se pozdravim, bili smo komsije, a otisao sam kad je sahat na kuli odbio ponoc.

Tijana, izgovarao sam poluglasno, zacudjen. Tijana. Niz cijelo kameno stepeniste, sve do carsije. Tijana. I nista vise, samo to neobicno ime.

Kao da sam udaren. Sta je meni ta djevojka? Sta to ime, sto odzvanja u meni kao zaljuljano zvono? Ali sam se tjesio da nisam bio pametniji ni kad sam se penjao prema bivsoj kuci. Svijece pred sultanovim slikama su pogasene, ne vide se zvijezde od sarene hartije u prozorima, zaboravio sam seljake iz Zupce

koji spavaju na nekoj pijaci, pod kolima, cekajuci jutro i svoje leseve, nisam znao zasto idem gore.

Stajao sam mrtvo prisutan, muklo je tutnjalo u meni, kao u pustoj pecini, kad me davni djetinji korak doveo do zgarista gdje nije bilo uspomena. A kakve su i mogle biti? Zestoka a neodredjena ceznja nadvijena nad dragim, neljubaznim gradom. Djecija soba, naseljena vrelinim slikama maste bez cilja i uporista. Otac, dakle kao mjesec, koji je cijelog zivota lakomisleno gubio sve sto bi stekao; majka, koja nije mislila ni na djecu ni na boga, vec na njega, oca, i koja je sigurno umrla od zalosti za njim, a ne od kuge; sestra, s kojom nisam znao razgovarati, jer je iz nekog drugog svijeta; tetka, dosadna sa svojom placnom ljubavlju i siktavim pricama o muzu, sto je, nezahvalnik, pobjegao nekud u svijet, cemu se nisam cudio. Gore, iznad izrasle haluge, bila je oceva soba, u nju sam smio uci samo dvaput godisnje, na dva Bajrama, da se poklonim i poljubim mu ruku, divnu, bijelu, neradnicku. Sad i to izgleda kao san.

Nista im ne zamjeram, pa ni to sto mi nisu uspjeli ostaviti cak ni uspomene. Zivjeli su kako su mogli, i sigurno nisu zeljeli da na ovom grobistu stojim prazan poslije njihove smrti.

Nikad to nikome nisam rekao (ima pravo Mula Ibrahim, najteze se govori o onome sto te se najvise tice), a ispricao sam, vec druge veceri, djevojci iz svog bivseg komsiluka, o kojoj ni trenutak prije susreta nisam mislio da li je ziva ili mrtva. Prve veceri govorio sam o vojni, toboze ne o sebi, a ispalo je sve o meni. O meni je rekla i ono: boze, kako su ljudi nesrecni. O meni i o svim ljudima. Da li i o sebi?

I samo je to rekla. Cutala je i slusala.

Vracajuci se niz kamene stepenice (nasmijala se kad je sahat otkucao ponoc), nisam se cudio, iako sam znao da je cudno sto sam gotovo nepoznatoj djevojci ispricao ono sto nisam nikome, sto sam tek pred njom slozio u rijeci. Govorio sam zato sto je bila mjesecina, sto u tim izgorjelim zidinama nije bilo mojih uspomena, sto su se dvije tanke bijele ruke njezno savijale po truloj ogradi, sto su zamisljeno a blago gledale crne djetinje oci zrele djevojke, sto me slusala kako me nikad niko u zivotu nije slusao. Nisam to sebi objasnjavao, nije bilo potrebno. Znao sam samo da sam se zaustavio. Uspostavile su se granice.

Nismo se dogovorili, a sutra uvece smo se opet nasli na ogradi izmedju dvije baste. I trece vece, i cetvrto, i ljeto se ohladilo, a mi smo se krili mrakom, ne zeledi da iko sazna koliko smo postali potrebni jedno drugome. A svi su znali.

Sve vise sam s njom, i kad sam sam. Odnosim sa sobom njeno ime, i blistavu sjenku ispod drveta. I pun sam njenog dubokog glasa, ljepsi je od zubora vode.

Zvijezde od hartije i sultanova slika ostale su na prozorima ducana za neku drugu svecanu priliku, i nisu vise smijesne. Ne vidim ih. Rastreseno pisem zalbe sudu, ili pisma vojnicima, i ponovo procitavam, da ne napisem: voljena moja. Bilo bi smijesno da to kadija procita na tuzbi zbog nekog duga.

U jesen sam joj predlozio da se vjencamo. Iskreno sam to zelio, nisam mogao zamisliti da ce biti nekako drukcije, ali sam posteno rekao da sam rdjava prilika, nemam nista niti ima izgleda da cu ikad imati, i ne dobija mnogo udajom za mene. Mozda nije ni pravo da joj to nudim, ali mi ljubav daje za pravo da budem nepravedan. Voljecu je, i necemo imati nista, je li joj to dovoljno?

Ali ona je jos ludja od mene. Voljecemo se, rekla je ozbiljno, a to je mnogo, to je sve. Nista mi drugo ne treba.

Nasalio sam se da ce nam u pocetku sigurno biti lijepo, a poslije, kad joj dosadim, snalazicemo se kako znamo, osvjezavacemo nasu ljubav, kao stari Dzezar, koji se tri puta rastajao i ponovo vjencavao sa svojom zenom.

- Bez potrebe je mucio i sebe i nju - pobunila se Tijana. - Trebalo je da nadje zenu s kojom se nece nikada rastati. Ili da zivi sam. Ni haljinu ne valja krpiti, a kamoli ljubav. Bolje je otici.
- Ti bi otisla?
- Otisla bih.
- Zato sto me ne volis?
- Zato sto te volim.

Nije mi sasvim jasna ta zenska logika, ali sam znao da govori istinu. I bilo mi je drago sto to kaze, mada je zvuvalo suvise ozbiljno i neopozivo. U tom trenutku nista drugo nisam ni zelio.

Uskoro smo se vjencali. Mula Ibrahim, i prvi ducanski komsija, stari Omer Tandar, berber, bili su nam svjedoci. Tijana Bjelotrepic, kci pokojnog Mice i pokojne Ljubinke, postala je Tijana Sabo.

Mula Ibrahim se nije iznenadio kad sam mu rekao, mada je sigurno mislio da je to prolazna ludost, i da se necu bas ozeniti (hriscankom, i jos siromanom!), ali nista nije rekao protiv moje odluke. Vidio sam mu cudjenje na licu, ili sam ga ocekivao pa mi se cinilo da ga vidim, ali ono sto je kazao i ucinio, bilo je posteno. Pohvalio je djevojku i njenu porodicu, pohvalio moju odluku, ponudio se za svjedoka, zamolio i veselog hadzi-Omera da ode s nama do kadije, a onda nas odveo svojoj kuci, gdje nas je cekala prava gozba. Tiha Mula Ibrahimova zena primila nas je srdacno, zbog neceg zaplakala kad je poljubila Tijanu, pokazala nam troje djece (dvoje je umrlo; hadzi Omer se smijao: smrt uzme, oni odmah namire), i gledala nas, gledala, neprestano, i tuzno i veselo, kao majka. Poslije sam se sjecao tog njenog saucesnog pogleda, i mislio kako nas je zalila zbog svega sto nas ocekuje u zivotu.

Poslije rucka kod Mula Ibrahima, otisli smo u moju ruznu sobu, i gledali se zbunjeno.

- Bilo je lijepo - rekao sam.
- Vrlo lijepo.
- Docekali su nas srdacno.
- Zato sto su dobri ljudi.
- Jesi li zadovoljna?
- Jesam.
- Ne bih rekao. Nesto te mucu.
- Malo sam zbunjena.
- Zasto?
- Ne znam. Proci ce.
- Mozda ti je zao sto nikog od nasih nije bilo. Mojih nema, mrtvi su, a tvoji su ljuti. Sta mozemo.
- Sjedi kraj mene. Daj mi ruku.

Cutala je, pribijena uz mene, kao da trazi zastitu. Preboljevala je sto su je njeni napustili. Navikavala se na mene. Sad nikoga nemamo ni ona ni ja, hocemo li biti dovoljni jedno drugome? Kakvi su bili njeni djevojacki snovi, kakav je bio onaj zeljeni koga je zamisljala, da li je i u najruznijem snu vidjela ovu strasnu sobu, koja je i meni odjednom postala nepodnosljiva?

Da li da je upitam, ili da je pustim da se navikne na ono sto ce biti njen zivot?

Tada je neko pokucao na vratima.

Ko bi mogao da bude? Nikog nismo ocekivali.

Otvorio sam: nepoznat covjek je stajao preda mnom, cudno ozaren, ovlazenih ociju, sa sretno sjetnim smijeskom, kao da je pobjegao sa vlastitog pogreba. Nije izgledao narocito pametan, tako raznjezen, a sigurno ni ja: zacudjeno sam gledao njegovo lice obasjano srecom, koja mi je bila nepoznata kao i on.

Rekao je da trazi mene, i da zeli samo da me vidi. On je Ferhad, blizi rodjak moje majke, a nije cudo sto ga ne poznajem. Prije dvadeset godina, za vrijeme pobune brace Morica i Sari-Murata, pobjegao je u Valjevo, i sad se, eto, vratio.

Potpuno sam bio zaboravio za tog svog rodjaka, o njemu sam slusao u kuci, a zaboravio sam i zasto je pobjegao, i na cijoju je strani bio, na strani brace Morica, ili gradskih trgovaca. Ali mi je bilo drago sto je neko od mojih, a zaista kao da je ustao iz mrtvih, dosao da me posjeti upravo u casu kad smo mislili da nikog svog nemamo.

Ponudio sam da sjedne, on se pozdravio sa snahom, kako je lijepa, rekao je, dar nam nije kupio, jer je kasno saznao za vjencanje, i zurio je samo da nas vidi, a dar ce donijeti sutra. Pricao je, pricao, pa bi zacutao, obasjan nekom radoscu, uznemiren neznanom srecom, meni sasvim dalekom, a ja sam mislio kako je sve to cudno. Samo dvadeset godina je proslo, a sve se zaboravilo, i

braca Morici, i Sari-Murat, i njihovo bezakonje, i ljudi koje su pobili. Izdalo je i narodno pamćenje, pa se pjevala tuzna pjesma o vjesanju dvojice brace, kao da su junaci a ne surove siledzije. I mozda bas ta pjesma, u kojoj je narod stvarao junake od onih koji to nisu, i taj zaborav, kao da je sve stoljecima daleko, doveli su moga rodjaka u Sarajevo. I ceznja za rodnim gradom. Govorio je o toj ceznji suznih ociju. Nije mogao da spava, nije mogao da jede, cinilo mu se da ce umrijeti od tuge, satima bi sjedio sam i zamisljao svoj grad, korak po korak, kucu po kucu, bojeci se da mu slika ne pobjegne, kao utvara. Stotinama, hiljadama puta prolazio bi poznatim sokacima, i mislio kako covjeku nista nije vaznije ni druze od zavicaaja. A danas je hodao, hodao, po pravom gradu, obilazio poznata mjesta, ljepsa su nego kad ih je zamisljao, tamu, u dalekom Valjevu, i sutra ce opet, cini mu se da nikad nece utoliti tu glad ljubavi.

A ja sam se cudio toj ludosti. Da sam imao kud, i da mi nije svejedno, otisao bih na koju bilo stranu svijeta. I sad. Samo bih poveo voljenu zenu koju sam nenadno stekao.

Nije utolio glad svoje ljubavi. Nije mi donio obećani dar. Omeli su ga.

Sutradan ga je serdar Avdaga prepoznao, onako zanesenog i zablesavjelog zbog ponovo pronadjenog grada, uljepšanog dvadeset godina dugom zeljom, i prijavio ga kadiji. Odveden je u tvrdjavu i zadavljen. Zbog necega sto su svi zaboravili.

Tada sam na Tijani prvi put primjetio cudnu uznemirenost. Izgledala je uplasena, dugo je cutala, odsutna, zagledana u jednu tacku.

- Ako bismo otpatili svaciju nesrecu, sta bi bilo od nas? - umirivao sam je blagim dodirima i grubim rijecima. A nismo ga ni poznavali. Nismo mu se nadali, ni njemu ni ikome drugome.

Uskoro smo zaboravili nerazumnog Ferhada koji je stradao zbog ceznje za rodnim gradom. Da ga nije toliko volio, bio bi jos ziv. Ali, ko zna. Koliko je bio lud, mozda je vise volio da umre u svome gradu nego da zivi u tudjem.

Tako smo izgubili i tog jedinog rodjaka. Izasao je iz tame, dotle nepoznat, zivio samo tren, da vidi grad i nas, i opet otisao u tamu.

Poslije smo se pitali da li je i bio, ili smo ga izmislili, toliko je sve licilo na ruzan san.

Nekoliko dana poslije Ferhadove pogibije, pomenuo ga je Sehaga Soco. U pratnji svoga momka, Osmana Vuka, koji mu je vodio trgovacke poslove, svratio je u nasu radnju radi nekih darovnica skolama i bibliotekama. Znao je da mi je Ferhad rodjak, i pitao me o njemu, a ja sam mogao ispricati samo ono sto mi je Ferhad rekao. Budala, gundjao je Sehaga natmureno, budala! Eto mu rodni grad, eto mu zavicaaj! povazdan gledao sokake, velis? Gledao smrad, gledao svoju i nasu nevolju. Rodio se ovdje, e pa cudna mi cuda! To je nesreca

a ne ponos. To je razlog da covjek place a ne da se raznjezava. Za cime je ceznuo dvadeset godina, pobogu brate! Za ovom siromasnom zemljom, za pakoscu sto u nama zivi duze i jace i od materinske ljubavi, za neodoljivom potrebom da cinimo zlo kad god mozemo, za nasom divljom turobnoscu?

- Zemlja ko zemlja, ljudi ko ljudi, isti svugdje - rekao je Mula Ibrahim oprezno, plaslivo gledajuci u ozbiljnog Sehagu i nasmijanog Osmana Vuka.

- Niti je zemlja kao druge, niti su ljudi kao drugi! Zemlja je bijeda. Je i vam palo u oci kako se zovu nasa sela? Reci im, Osmane!

- Zloseto, Blatiste, Crni Vir, Paljevina, Glogovac, Gladus, Vukojobine, Vucjak, Vukovije, Vukovsko, Trnjak, Kukavica, Smrdljak, Zmijanje, Jadovica...

- Eto! Sve cemer, sirotinja, glad, nesreca. A ljudi? Gadno mi je da govorim. A zasto je tako? Ne znam. Mozda zato sto smo po prirodi zli, sto nas je bog obiljezio. Ili sto nas nesrece neprestano prate, pa se bojimo glasnog smijeha, bojimo se da cemo naljutiti zle sile koje stalno obilaze oko nas. Zar je onda cudno sto se uvijamo, krijemo, lazemo, mislimo samo na danasnji dan i samo na sebe, svoju sreću vidimo u tudjoj nesreci. Nemamo ponosa, nemamo hrabrosti. Biju nas, a mi smo i na tome zahvalni.

Mula Ibrahima je oblivao znoj, bojao se mocnog Sehage a jos vise onih kojima se njegove rijeci ne bi dopale, pa je pokusavao da bar sebe ogradi:

- Ne treba sve gledati crno, Sehaga.

- I ja tako kazem, Mula Ibrahime, lazem i sebi i drugima. Ali ponekad, ne tako cesto, kad mi se zgadi laz, onda progovorim istinu. Crno je, Mula Ibrahime, u teskom vremenu zivimo, a zivimo jadno i sramotno. Utjeha je samo sto ce oni koji budu poslije nas zivjeli, preturiti preko glave jos teza vremena, i pominjati nase dane kao srecne.

To su bile najcrnje rijeci koje sam ikada cuo, i padale su na dusu tesko, kao zagrobne pjesme. Mozda zato sto je govorio bez zestine, mirno i uvjereno, hrabro a opet mocno. Sigurno nije istina sve sto govori, ali je najveca istina njegova tuga.

Nisam mogao a da ga ne upitam, na veliko zaprepastenje Mula Ibrahimovo:

- Zar smo svi zli, Sehaga?

- Svi. Neko manje, neko vise. Ali svi.

- Seljaci iz Zupce, cuo si za njih, nisu zli. Vojnici sa Hocina nisu zli. Mi smo nesrecni, Sehaga, bez svoje krivice.

Ali se u njemu, izgleda, utulila vatra i iscilila potreba da govori. Sumorno me pogledao i izasao. Ispratio sam ga na ulicu, rekavsi da bih volio da nastavimo ovaj razgovor. Njegove rijeci su mi pale na dusu kao zeravica.

Ne, rekao je bezvoljno, nikakav razgovor necemo nastavljati. Ako me to zanima iz obicne radoznalosti, onda ne vrijedi ni govoriti. Ako me nesto boli, zasto mi je potrebno tudje misljenje? On ne drzi ni do svog, a kamoli do

tudjeg, i cesto govori i ono sto ne misli, ili ono sto misli samo danas, a sutra, zaboravi. A sta ce meni to?

- Ili hoces da prijavis? - ljubazno se iscerio strasni Osman Vuk.

Izgrdio me i Mula Ibrahim, zbog uplitanja u nezgodan razgovor. Lako je Sehagi Soci, on je bogat i prebogat, sve visoke cinovnike drzi u dzepu pozajmicama i mitom, i svi se prave da ne znaju sta Sehaga govori. A sto sam ja? Siromasni pisar kod njega fukare. Neka samo kogod jace kihne, oduvace nas kao prasinu. Cak i mocniji ljudi stradaju, a mali se samo istope. I nije nase da pitamo zasto Sehaga tako govori. Njegove brige su drukcije, a nase je da ne potonemo u ovom zivotnom vrtlogu. Zato, pamet u glavu!

Znao sam to, odavno sam slusao, u radnji, na ulici, u carsiji: pamet u glavu! Kao posljednji zakon, ako najsigurnija zastita pred bezbrojnim opasnostima. Zbog svega sto mozes da ucinis, zbog rijeci, pogleda, misli, i zato: pamet u glavu!

Boj se svega, ne budi ono sto si!

Nisam mogao pristati na takvo beznadje, postoji valjda i neka druga mogucnost za ljude osim straha, ali sam zapamtio taj nauk, to zajednicko mucno iskustvo, koje je zagadjivalo zivot.

Pa dobro, poslusacu: pamet u glavu, Ahmete Sabo! Bas zato da mi ne zgade ovaj novi zivot.

Posao sam jednog popodneva da Tijani kupim poklon na carsiji. Mula Ibrahim me upozorio, bez ikakve potrebe, da ne navikavam zenu na skupe poklone. To je lijepa navika, ako je razumna, pricinjava radost i posrzava ljubav. Ali ako je nerazumna, stvorice u zeni pohlepu, a meni ce postati teret. Nista skupo! Vec nesto sitno a lijepo, struk cvijeta, ili nesto korisno, papuce, kad joj se stare poderu, samiju, ako nema u cemu izaci, i lijepu rijec, to je najvrednije.

- A bas sam mislio da joj kupim zlatnu ogrlicu!

- Niposto! To nije paznja, vec ludost.

Nasmijao sam se:

- Rado bih ucinio tu ludost, kad ne bih morao zivjeti sa svojih dvadeset pet grosa godisnje. Odakle mi toliki novac za ogrlicu!

- Sta ja znam. Tvojoj zeni je isplacen njen dio imanja.

- Dobila je takvu sitnicu da me sramota i pomenuti.

- Zasto si pristao?

- Bas me briga.

- Ej, tesko zeni s tobom, i tesko djeci koja ce ti se roditi.

- Svako se radja sa svojom srecom.

- Tako govore svi lakomisleni.

Ne znam jesam li lakomislen, ili zadovoljan neocekivano stecenom srecom, poslije pasijeg zivota u ratu, ali se nisam naljutio na Mula Ibrahimovu rijec, jer znam da mi ovaj cudni covjek zeli dobro, i veseo sam posao u Kujundziluk, da kupim stogod sitno, prsten od srebra, jevtine pafte, lancic, da pokazem dobru volju, a uz to cu dodati struk cvijeta i lijepu rijec.

Radovao sam se povratku kuci.

Zastao sam pred radnjom mahmuta Neretljaka: nesto privjesaka i sitnjurije visilo je iza prljavog stakla.

Nisam znao da je opet otvorio ducan. Dok sam jos isao u skolu, pravio je u ovoj radnji lazne pare bakrenjace, i proturao ih kao prave. Za kaznu je prebijen i protjeran iz Sarajeva. Deset godina je proveo u izgnanstvu, negdje na Istoku, pa se vratio proljetos i, eto, ponovo zasjeo u istom ducanu.

Nisam ga vidio kroz prozor. Ali sam cuo glasove u sobici iza radnje, krupan, kasljucav, Mahmutov, i sitne djecije. Poucavao ih je, cemu? Licilo je na nesto poznato. Gospode boze, pa to je arapski jezik, iskrivljen, unakazen, nadolmljen turskim, perzijskim i grckim rijecima, zacin socnim nasim psovkama. Sta on to radi? Slusao sam zabezeknut, tu nevjerovatnu papazjaniju, taj niciji skitnicki jezik, koji bi mogao da posvjedoci o dalekim putevima kojima je ovaj izgnanik prosao, i o bezbrojnim poslovima kojima se bavio, ali ovoj djeci nece mnogo pomoci. Napravice metez u njihovim malim nevinim tikvama.

I dok sam oklijevao da li da ga pozovem ili da odem, on je oslobodio muke i sebe i mene i djecu, pustivsi ih iz tamnice svoga neznanja i njihove nedoumice. Izasli su osamuceni, posrcuci pod tezinom besmisla koji im je uzburljao mozak.

- Oni sigurno misle da su glupi ili da je nauka nedohvatna - rekao sam veselo, gledajuci za njima.
- Tacno je i jedno i drugo - odgovorio je Mahmut razlozno.

Nasmijao sam se:

- Slusao sam kako ih ucis.
- A sta ti je smijesno?
- Pa ti ne znas arapski.
- Sigurno da ne znam. Odakle bih znao?
- A zasto ovo radis ?

Pruzio je ruke ispred sebe, prsti su mu drhtali.

- O zanatu vise ne mogu da radim, drugo nista ne znam. Preprodajem ove drangulije, i ucim djecu. Ja malo znam, oni malo placaju, pa niko nikome nije duzan. Sta gube? Nista. Naucice u medresi, ako im bude potrebno. A ja od toga zivim.
- A kad se cuje da ne znas ? To se ne moze dugo kriti.

Slegnuo je ramenima: bice nesto drugo. Kao lazne bakrenjace.

Gledao sam u njegovo izbrazdano lice skitaca, u lukave a opet nevine oci prestupnika s mastom, i nesvjesno se smijesio. U djetinjstvu su nas uzbudjivale njegove lazne bakrenjace, teske batine koje je dobio, izgnanstvo u daleke nepoznate zemlje, a sad preda mnom drhte njegove ruke koje su kovale srebrnu zicu i pravile lazni novac. Zivot ga je izlomio, bolest ispila, a zivjeti se mora.

- Ja cu ti pomoci - rekao sam, i ne razmislivsi. - Znam nesto arapski.

Mahmut se namrstio:

- Pronadji drugu djecu. Zasto otimas moju?
- Pomoci cu ti badava.

Zacudio se, nije znao da li da jos vise sumnja, ili da me zali:

- Slusaj mladicu, ako nista rdjavo ne smjeras, onda nisi bas pametan.
- Dobro, nisam pametan, ali nista ne skrivam. Koristice i meni. Obnovicu ono sto sam ucio.
- A ako ti lazem za bolest, ako to cinim da bih imao za pice?
- Svejedno. Nece biti stete nikome.

Jos se branio:

- A zasto si slusao?
- Slucajno. Htio sam da kupim neku sitnicu za zenu.
- Od ovih drangulija? Vidis, ja te ne pitam, odvikao sam. Hajde, pogledaj.

Drhtavim prstima vadio je i pokazivao jevtini nakit.

- Hoces li ovo?... A za ucenje, ako mislis ozbiljno, platicu ti, koliko da nije badava. Ako ovi djecaci ne dodju, a desi se da ne dodju, naci cu druge, sad ce biti lako, mogli bismo dovesti i prave djake, iz medrese, samo, ova soba je malena... Uzmi ove pafte, i ovaj lancic, ako joj se ne svidi, naci cemo nesto drugo... Hoces li sutra poceti, uostalom, kad hoces, i u koje doba hoces, meni je svejedno. A ako si se salio, neces doci, i gotovo... Ove stvarcice sad plati, ako se predomislis za ovo sto si govorio.

Bilo je smijesno ovo njegovo isprepletano pricanje, ova opreznost, nevjerovanje, cudjenje zbog ponudjene pomoci, nade koje su se pred njim otvarale, sumnje, ako ludi covjek dodje sebi. Mogao je pomisliti i da sam lud, i da sam dobar, i da tjeram segu s njim, i da nesto potajno smjeram, ali je sve ostavio bozijojej pomoci, jer nista nije mogao da izgubi ako se i predomislim. Ostace na istom.

Sutradan sam poducavao djecu pravom arapskom jeziku, tjeseci ih da ce im se sadasnji mrak polako poceti da pretvara u vidjelo. Gledali su u me s

nevjericom, a Mahmut je sjedio uz nas, klimao glavom, kao pravi muderis, povladjujuci mome znanju a mrsteci se djecijem neznanju, iako je njegovo nepoznavanje bilo slicno njihovom. I nije se cudio sto ovo radim, niti je vise pominjao placanje: moju ludost je prihvatio kao stvar koja se tice samo mene, a nije htio da mi nudi ono sto ja nisam trazio. Preuzeo je brigu o pozivanju djece, o zagrijavanju sobice mangalom, kad je bilo hladno, o naplacivanju casova, o hvaljenju moje velike ucnosti, svuda gdje je mogao da stigne, a meni je prepustio sporedni dio posla, poducavanje.

Pio je, zaista, pio je prilicno, nije bila laz, ali se to jedva primjecivalo. Bio je samo ugodno veseo i tako blazeno raspolozen, da sam najvise volio kad je pripit. Cak su mu se i ruke manje tresle, i tada sam vidio da je to od pica, a ne od bolesti. Poslije casova me vodio u Idrizovu kafanu, da za ulozeni trud mene casti kahvom a sebe rakijom.

- Evo moga ucenjaka - govorio je ponosno.

Ovaj cudni posao nije izmislio samo zato da bi dosao do kakve-takve zarade. Cini mi se da ga je vise privlacila zelja za neobicnim.

Pricao je, s ceznjom i zaviscu, o zeni iz neke palanke, rodjenoj bez ruku, koja je nogama plela i druge poslove obavljala, pa su je rodjaci pokazivali po vasarima i pare zaradili. Ili o trgovcu Hasanu, koji je iz Misira doveo dva cudnovata ovna, i stekao imetak na njima, jer je svak htio da ih vidi.

Sve drugo,obicno, bilo mu je dosadno, nedostojno covjekove paznje. Zato sto je sitno i nezanimljivo, zato sto dugo traje, zato sto ne ostavlja covjeku dovoljno vremena. A zasto mu je bilo potrebno to vrijeme, nisam mogao da saznam.

Da li sam mu i ja licio na zenu koja prede vunu nogama, ili na noja iz dalekih krajeva?

Rekao sam to, smijuci se.

On se uvrijedio.

- Kako mozes tako da govoris! A ko je koga molio, ja tebe ili ti mene? Rekao si: koristice mi, obnovicu ono sto sam ucio. I ucinio sam ti, pomogao, dao ti ducan, dao djecu. Sta je tu cudno, sta neobicno? Znam, reci ces, ti znas arapski, ja ne znam. E pa, cudna mi cudna! Ostace magari i s tvojim znanjem i s mojim neznanjem. A za noja i za zenu bez ruku dobro sam razumio. Iskoriscavam te, je li? A jesam li htio da platim? Odbio si. Hocu i sad. Dacu ti sve ako hoces. Samo nepravdu ne podnosim. I da budemo nacisto: da li ti mozes bez mene, to ne znam, ali ja bez tebe mogu, sigurno.

A vec sutradan, u odredjeno vrijeme, polako je hodao ispred Mula Ibrahimove radnje.

Sacekao me ponizno:

- Bojao sam se da ne zakasnis. Zao mi je da djeca cekaju.

Zeni sam rekao da pomazem nesretnom covjeku koji sve u zivotu cini pogresno, a drago mi je i da radim s djecom, pogotovo otkako mi je rekla da je trudna, i otkako ocekujemo nepoznato drago stvorenje, koje ce rasti izmedju nje i mene, kao izmedju dva duba, zasticeno, netkriljeno, i nece ici ni na kakav Hocin, niti ce uciti arapski jezik kod Mahmuta Neretljaka. Naucicu ga pjesnistvu, i naucicu ga da mrzi rat.

Slusala je ganuta, sa suzama u ocima sto su postajale sve ljepse i dublje. Zena vise voli njeznu rijec, makar bila i glupa, nego pametnu, ako je gruba.

Mula Ibrahimu sam rekao istinu, da i sam obnavljam ono sto sam nekad znao, moglo bi mi opet zatrebatu.

- A zasto neces da naplatis?

- I on toliko malo uzima, da bi bilo smijesno dijeliti.

- Cinis dvije pogreske - poucio me ozbiljno. - Udružio si se s covjekom koga niko ne postuje. Kako ce onda tebe postovati? I ne naplacujes za ono sto posteno radis. Kako ce onda ljudi cijeniti tvoje znanje? Mislice da nista ne znas. A sto osvjezas zaboravljeno, to je dobro. Dok nesto ne postignes. Poslije ces opet zaboraviti. Nekome, doduse, nije potrebno znanje da bi postigao mnogo. Tebi je potrebno. Nema u tebi lukavstva.

- Zar lukavstvo moze zamijeniti znanje?

- Iskusan covjek bi upitao: zar znanje moze zamijeniti lukavstvo?

- Lukavstvo je neposteno.

- Nije uvijek ni neposteno. Zato sto je neophodno. Kao kaput zimi. Neko to zove i mudroscu.

- Sta bi prvo savjetovao covjeku kome zelis dobro?

- Da se svojim misljenjem ne izdvaja medju ljudima s kojima zivi. Zato sto ce se onemoguciti prije nego sto ista ucini.

- Ove slike u nasem izlogu nisu izdvajanje.

- Drugi moj savjet covjeku kome zelim dobro bio bi: ne govori uvijek ono sto mislis.

- Jesi li ti ucinio ono s cime se u sebi ne slazes? Lukavo je, sigurno i potrebno, ali te je valjda i malo stid?

- Nije, nimalo. Ima stvari koje su iznad nas, i ne mogu se mjeriti nasimobicnim mjerilima. Sultan je gotovo nadstvarni pojam koji povezuje nasa razlicita htijenja. On je visi razlog, koji nas drzi na okupu, kao sila teza. Razletjeli bismo se na sve strane, kao iz pracke izbaceni, kad njega ne bi bilo.

- To bi zaista bilo zabavno!

Pogledao me iznenadjeno, uplaseno: mislio je da sam se izlijecio od ludosti koje sam, kao jedini plijen, donio iz rata. I jesam. Oslobodio sam se cudne bezvoljnosti i tihe tuge, i namjeravao da podjem odavno utrtime putem kojim ide vecina ljudi.

Ali mi se odjednom ucinila nadasve zanimljiva mogucnost da nestane sila teza, i da sve pocne da lebdi i leti na sve strane, da se raskidaju stari spojevi, da nasilnik zaboravi zrtvu u svom nepovratnom letu, a osvjetnik juri drugom stazom, iznad ili ispod onoga kome zeli da se osveti. Nestalo bi krivih i pravih, ostalo bi samo lebdenje. Letjele bi i dzamije, sokaci, groblja, drveta, kuce, uselio bih se u jednu sa svojom zenom, cvrsto bih je drzao u zagrljaju, da mi je vasijski vihor ne odnese, i bili bismo sretni, znajuci da nema zlocudne sile koja nas moze vratiti u ružno zivotno puzanje. Uhvatio bih i jedno drvo, jabuku ili tresnju, da mi cvjeta, neprestano kruzeci i da daje plod nasem djetetu koje ce se roditi u tom kruzanju. Ni rat vise ne bi bio moguc, jedino ako bi uspio nekog da udaris, nogom ili sakom, u prolazu, a mozda bi vise pozelio da ga upitas za zdravlje. I poducavanje djece bilo bi nesto drukcije nego ovdje, i svakako manje dosadno. Taman bi jednom letecem djaku saopstio neko pravilo, i susreo bi a ponovo kroz godinu ili dvije, da ga upitas je li zapamtio, a mozda i nikad vise, na njegovu sreću. Samo bih svoje dijete naucio svemu lijepom sto znam, nizasto, iz cistog zadovoljstva, da mu bude ugodno.

Nasmijesio sam se toj sasavoj misli, kao izlijeceni pijanac mirisu rakije, pomalo setno, pomalo podsmjesljivo. Ne bih joj se zacudio, poslije rata. Danas mogu i bez nje.

Cistio sam od prasine sliku sultana Abdul Hamida, lijepio za staklo sasusene zvijezde, ispravljao uvrnute rogove polumjeseca, i nije mi bilo smijesno. Sigurno zbog zene, koja me docekivala kao da joj donosim sreću na poklon, i sigurno zbog djeteta, ciji sam rast osluskivao, s dlanom na nabreklom trbuhu, s uhom na tajanstvenom bilu kojim se novi zivot javljao iz nepostojanja. Nisam vise bio sam. Bilo nas je dvoje, i trece jos nerodjeno, jace od nas, spona koja me sve vise vezivala s izgorjelim roditeljskim domom. Zbog njih sam spokojno uredjivao nebeski svod pored javnih nuznika, sto se neprestano kvario i osipao. Nisam se vise smijao, zbog njih. Sjecao sam se, doduse, onog smijeha, i mislio na seljake iz Zupce, koji su trazili leseve svojih mrtvaca. Ne suvise cesto, mozda i sve rjedje, jer vrijeme uporno glodje covjekovu misao, i od nje ostaje kostur, blijeda uspomena, bez pravog sadrzaja. Prilagodjavao sam se, ne misleci o tome, i Mula Ibrahim je bio sve zadovoljniji blijedom obicnoscu mojih misli. Govorio je, nekad: lovi ribu! A mogao je i da kaze: ozeni se! Radjaj djecu! I to smiruje nezadovoljstvo, jer namece obaveze... Najcvrsce od svih: obaveze ljubavi.

Mula Ibrahim je dobro poznavao ljude. Ucinilo mu se da je upravo dosao trenutak koji je ocekiavao. Posteno je htio da mi pomogne, mislio je da vrijedim vise nego da zivotarim u ovom cumezu.

- Spremi se, ici cemo na sijelo kod hadzi Duhotine - rekao mi je ponosno.

Znao sam sta to znaci. Taj poziv je isto sto i odlikovanje. I jos vise, mogucnost susreta s ljudima od uticaja. Hadzi Duhotina je nekad tucao so, a poslije se obogatio, i svakog mjeseca priredjivao gozbe za poznate junake. Nikad nije bio u ratu, nikad nije pusku opalio ni sablju pripasao, ali je zbog neceg volio

ratnike i uživao da ih saziva i casti u svojoj prostranoj kuci. Krug pozvanih bio je uzak, strogo odabran.

Nisam odbio, izlijecio sam se od ravnodusnosti kojom me obogaljio rat. Postao sam kao i ostali pametni ljudi. Cak sam pomislio kako imam sreće, ili je Mula Ibrahim svemoguć.

Ali je gozba prošla, a mi nismo otisli. I mnogi mjeseci su prošli, a poziv nije stizao. Novi gosti ne ulaze, izgleda, lako u tu kucu.

- Strpljenja! tjesio me Mula Ibrahim. - Vrijedi pricekati.

A ja sam odgovarao, da me se ne ticu ni ti nekakvi ratnici, ni stari Duhotina, meni je sasvim dobro i bez njih. I sve vise sam se ukopavao u uvrijedjenost, postala mi je odbrana. Poceo sam iskreno da prezirem te ljude, neprelaznim zidom odvojene od onih kojima je mjesto na tom skupu. Starog Mehmed-agu, sto je na banjaluckoj vojni prvi navalio na neprijatelja i uskocio u sanac, cuvenog junaka i cuvenog pijanicu koji nije postovao niciji polozej vec covjeka, nisu pozivali. Starog Dugonju, s Begovca, isjecenog austrijskim bajonetima i jedva sastavljenog, izresetanog kursumima kao da je bio meta na strelistu, pa je poslije saktim prstima pravio oklagije i cibuke, nisu pozivali. Junackog bajraktara Muharema, posljednjeg od stotinu bajraktara banjalucke vojne, sto je bez rijeci prosio stojeci pred kamenim hanom, nisu pozivali. I nikog od starih junaka, ni jednog jedinog, jer novi nece da dijele slavu ni s kim, ali nisu zvali ni nove ako nisu imali polozej i imetak. A pozivali su za svoju sofru ugladjene pisare, koji ni za rodjenu majku ne bi posli u rat, i otmene gizdavce, pederaste, vinopije, zabavljace, laskavce, njih su pozivali, ti junaci koji to vise nisu. Koliko zrtava donese jedan poraz, a koliko li tek pobjeda! Pa neka ih, neka uzivaju u toj mrtvoj slavi, prljajuci je. Zivio sam bez njih i dosad, mogu i od sad, i bolje nego s njima.

Gotovo cijela zima je prošla, i jednog cetvrtka Mula Ibrahim je usao u radnju zadihan, uzbudjen, veseo.

- Pozvao nas je!
- Ko nas je pozvao?
- Hadzi Duhotina! Sutra uvece, na sijelo!
- Ti idi, ja necu.

Stao je usred ducana, rasopcan, ugrijan, zaprepasten.

- Neces? Kako neces?
- Tako. Nemam volje.
- Cekaj, molim te. Sigurno nisi razumio. Pozvao nas je hadzi Duhotina. Na sijelo.
- Cuo sam, i razumio, ali necu. Sta cu ja tamo?
- Kako, sta ces tamo, ako boga znas!

Izgubio je svu svoju rjecitost, upornost, sve pametne razloge. Sjeo je, i gledao me zacudjeno.

- I tako, neces. A pozvani smo.
- Niko nece ni primijetiti da me nema.
- A znas li ti sta ljudi cine da bi tamo dosli?
- Ne znam, i ne tice me se. Ja ne bih ucinio nista.
- Grijesis, mnogo grijesis.
- Smetam li ti ovdje?
- Ne smetas, boze sacuvaj. Zelim da ti bude bolje. Neces valjda cijeloga zivota ostati sirotinja?
- Pravo da ti kazem, svejedno mi je.
- Ne znam sta da ti kazem. Nece nam se vise pruziti ovakva prilika. I naljuticemo ih.

Izgledao je tuzan i uplasen. Tuzan zbog mene, sto nisam prihvatio njegovu pomoc, uplasen zbog njih, sto ne prihvatam njihov poziv. Postidio sam se, pomislio: koliko je rijeci morao utrositi, koliko razloga izmisliti, koliko laskavih osmijeha uputiti, da bi mi otvorio tesko pristupacnu tvrdjavu. I koliko je vremena izgubio, trckarajuci od jednog do drugog, radi mene. A ja grubo i nezahvalno odbijam svu njegovu brigu i svu njegovu dobru volju.

Zato sam rekao mekse, pravdajuci se:

- Bice nam dosadno tamo. Nikoga ne poznajem, ne znam ni kako se razgovara s takvim ljudima.
- Cuti i slusaj. To je mozda najbolje. Onda, ides?

Ozivio je, radost mu se vratila. Nisam mogao da ga ponovo razocaram.

A onda me pogledao sumnjicavo :

- Uvrijedio si se sto te nisu pozvali ranije?
- Nisam se uvrijedio. Zao mi je sto si se toliko ponizavao radi mene. Ne vrijede toliko.
- Nisam se ponizavao. A ti si se uvrijedio, znam te ja. I zbog prazne sujete, propustio bi ovakvu priliku!

Zaista nisam vise imao volje da idem na to proketo sijelo. Bio sam jos povratnik s Hocina, i porad zene, i pored djeteta koje smo ocekivali, i pored potrebe da se nadamo necemu sto nije uboga sirotinja, radi njih. Jos su mutne hocinske magle u meni, i ponekad teska tuga zbog ljudi. I sad treba da postanem lukav, odjednom, i da se priklonim ko zna pred kim, za neko mjesto koje ce mi omoguciti bolji zivot. A sta bih sa stidom poslije? Ostao bi mi smrad u dusi. Sirotinja sam, ali prosjak nisam. Prihvatio sam prvi poziv, ne smarajuci to ni cascu ni povlasticom. A kad su me odbili, ja sam ih otpisao. Osjetio sam to kao ponizenje i uvredu (Mula Ibrahim je dobro pogodio), i vratio im prezirom koji je spasavao moj ponos.

Sad, međutim, pred sutrasnjom izvjesnošću, počeo sam da se nagadjam sa svojom savješću. Ni pred kim se neću poniziti, ali ako se javi prilika, bilo bi ludo da je ne prihvatim. Nisam znao kako bi se ta prilika mogla javiti, ali sam ostavljao slučaju da se pobrine za moju sreću. Ako ga ne bude, ostacu na istom, i opet je dobro. Čak sam se nadao da me neće niko zapaziti, pa ću se opet vratiti u svoj naviknuti tok. I kako, i o čemu da razgovaram s tim ljudima? Poslije Hocića, umio sam samo gledati u vodu, slušati vrapce i pisati tuzbe i žalbe nesrećnom svijetu. Riječi, naročito pametnih i ugodnih, nije bilo u meni, ni za koga. Osim za Tijanu, s kojom sam, u noći, razgovarao tiho i dugo, a ujutro to ne bih znao ponoviti, toliko je bilo plod noći, samo nase, i toliko je izviralo iz srastanja, da ga je i jutarnje svjetlo potiskivalo u prijatno ali nejasno sjećanje, pa se gubilo, čak do sljedeće noći, a onda se opet javljalo, kao ponornica.

A kakve ću riječi naci za njih?

Uveče sam sjedio s Tijanom u nasoj maloj sobi, jednoj, osim hodnika i ostalih skrivenih prostorija, u koje neću moći ući ako odebljam, što se sigurno nikad neće desiti. Ta naša sobica ima nekoliko prednosti i bezbroj mana. Jevtina je, sami smo, i kako je iznad pekare, zimi je uvijek topla, a svako jutro budi nas svjezi miris hljeba. Doduse ljeti je tesko, grije nas sunce i vrela pekarska pec, a zohari hodaju slobodno, kao da nas nema. Prednostima smo se veselili, a vrelinu podnosili strpljivo, otvarajući vrata i prozore. Zohare smo odgonili nekim travama koje je Tijana kupovala na Bascarsiji. Ili smo odmahivali rukom, živci s njima u miru. Briga bi me bilo za zohare, da se ona nije gadila, naročito noću, kad počnu da suskaju po podu i postelji. Budio sam se ponekad, i zaticao je kako sjedi u postelji, obuhvativši koljena rukama.

- Sta ti je?
- Nista.
- Boli li te stogod?
- Ne boli. Spavaj.
- Čudna si večeras.
- Srećna sam večeras.

Prihvatio sam taj razlog, jer mi se spavalo, ali sam se sutradan pitao, zar se i od sreće ne spava.

Meni je u ovoj nasoj vreloj sobi bilo bolje nego na Hociću, njoj gore nego u njenoj kući. Ona to nije priznavala, zbog mene. Nismo govorili pametno, ne bih to volio i da smo mogli, stalo mi je da budemo pažljivi jedno prema drugome, i bili smo, ne trudeći se. Sve dok se ne bismo naljutili, zbog sitnice, zbog gluposti, zbog nečeg što nismo mogli ni zapamtiti.

Rekao sam joj da sutra idem na sijelo kod hadži Duhotine, ispričao sam i kako sam bio odbio i ponovo pristao, zbog Mula Ibrahima.

- Zasto da ne odes? Naci će se s ljudima, popričati. Sta je u tome rdjavo? Hoces li ostati dugo?

Nije znala lagati. U zivotu nisam sreo nikoga ko je bio toliko nesposoban da sakrije ono sto misli. Odavala se glasom, izrazom lica, ako ne i izravnom rijecju.

Suvise je lako pristala. Cak me i nagovara. Zasto?

Upitao sam:

- Ne volis sto idem?

Nasmijala se:

- Ne volim sto ides! Nikad ne volim kad ides od mene.
- Mozda bi voljela da ne idem ni na posao?
- Naravno da bih voljela.

Sad sam i ja poceo da se smijem. Sasvim je luda.

- Ko zivi tako?
- Ja bih zeljela da zivim tako.
- Dobro, hoces li da ne idem na to sijelo?
- Ne. Otici ces, svakako. Mislio bi poslije da si nesto propustio.
- Zasto se sad ljutis?
- Ne ljutim se.

A onda je dodala kao da se pravda:

- Malo sam uznemirena. Mozda zbog trudnoce.

To malo lukavstvo, kojim je ublazavala svoje nezadovoljstvo, otklanjajuci moje, skrenulo mi je misli prema onom trecem, prisutnom a nevidljivom, sto nas vec mjesecima drzi u napetosti, i prisiljava da ga uplicemo u svoj zivot, da svoj put i svoja htijenja odredjujemo prema njemu.

Zbog njega, i zbog nje, moram izaci iz ove sobe. Zbog njega, i zbog nje, otici cu na to vrazje sijelo. I bicu pametan, i bicu lukav.

Stavio sam ruku na njen trbuh, i osluskivao prstima. Cuteci.

Na sokaku su se stisavali glasovi, ispod nas su ubacivali cjepanice u veliku pekarsku pec, zohari su jos mirovali u svojim rupama cekajuci da ugasimo svijecu. A ja sam rzao dlan na zategnutoj okruglini trbuha, na zasticenom tijelu malog covjeka sto je vec zivio u najsigurnijem i najugodnijem od svih skrovista ovoga svijeta. Htio sam da kazem stogod lijepo ovoj zeni cije je krhko tijelo unakazio taj nepoznati punoglavac, htio sam da mislim stogod o tom dragom punoglavcu koji ce biti ono sto ja nisam bio. Htio sam, a nisam umio.

Troje nas je, u cijelom svijetu samo troje: moji prsti, njeno tijelo i njegov ujednaceni damar. Uhvaceni nezaustavnim kolanjem krvotoka. Nije vazno sta se desava u svijetu, nije vazno sta ce biti sutra, vazan je ovaj cas blazenstva bez misli. Da li ce me istjerati iz kuće, ovaj treci, kao sto je sin istjerao bolesnog Mustafu Puhovca? Ili cemo se ponositi jedan drugim? Ili cemo se podnositi, kao vecina? U ovom trenutku to nema nikakva znacaja.

Hiljadu necijih srecnih casaka bice kao ovaj, ali ovaj nikada vise. Hiljadu tudjih ljubavi bice kao ova, ali ova nikad vise. Nikada: jedina konacnost.

Prvi put znam sta je sreća, osjecam je, vidim, mirisem.

Cio svijet i cijela vasiona, nas troje. Nikog drugog osim nas nema.

I ima sreća. Da li je mogu zadržati?

Htio sam da joj kazem: mila moja, zbog njeznosti sto je vrelo zapljusnula moje unutarne obale, ali ona je spavala, osmjehujuci se, u snu. - Spavaj i ti - rekao sam onom trecem, i ugasio svijecu. Zohari su sigurno nestrpljivo cekali da ih pustim u sobu. Mozda su zakasnili na neki svoj obred.

Napolju je proljetna noc, i mjesecina. A ja ne mogu da zaspim, od sreće kojoj nisam trazio razlog. I nisam se cudio sto je tako.

Kako bi drukcije i moglo biti?

4. Neprijateljska zemlja

Niko nikome ne moze natovariti toliko muke na vrat koliko covjek sam sebi.

Sta mi je trebalo da idem na ovo sijelo, na kojem cu biti sve sto nisam ja, ili cu biti ja, kakvog ne bih zelio da me vide, glup, nespretn, dosadan, nikakav. A bolje bi bilo da se to ne zna, ili da se zna samo kod kuće.

Bio sam u nedoumici i kad treba da stignem. Ako dodjem kasno, poslije ostalih, smatrace da sam nepristojain. Ako dodjem rano, reci ce da se utrpavam prije svih ostalih. Kako god okrenes, muka.

- Da ne zakasnimo? - pitao sam Mula Ibrahima koji je isao pored mene, srecom ili po nesreci, jer bih se vratio, da sam bio sam. - Da ne zakasnimo? Ili da ne poranimo?

- Sacekacemo da ljudi izađu iz dzamije, pa cemo tada krenuti, s bozjom pomoci.

- Sad mi je krivo sto sam posao.

- Samo se drzi uz mene!

Na raskrscu, osvjetljenom fenjerom, pred ulicom u kojoj stanuje hadzi Duhotina, stajao je stari bajraktar Muharem, i prosio.

Dao sam mu nesto sitnisa, stideci se. Stidio sam se sto mu dajem milostinju, stidio sam se sto idem na sijelo. Njemu je mjesto tamo, a ne meni. Mjesto mu je prije svih koji dolaze.

- Strasno je sto ovakav covjek prosi - rekao sam neveselo.
- Prosi za inat, sto su ga zaboravili. Zato i stoji ovdje, da ga vide.
- Svejedno, opet me stid.
- Nisi ti kriv.

Nisam kriv, ali se stidim. Oprosti, stara prznico, mislio sam u sebi. Ti to cinis iz inata, ja ovo cinim iz nevolje. Ti hoces da ti bude gore, ja hocu da mi bude bolje. Ti ne mozes ovo moje, ja ne mogu to tvoje. A ne valja ni jedno ni drugo, cini mi se.

Stajali smo u mracnom sokaku, kao djeca, skrivajuci se, kao budale, cekajuci. Postalo je mucno, i smijesno. Zar ovako izgledaju casne uzvanice!

Pa sam poceo da psujem, i te nekakve stare ratnike, i sebe, ludu, izgledacu medju tim spomenicima kao majmun, lazno cu se osmjehivati i iskreno strahovati, a mogao sam lijepo sjediti sa zenom kod kuce, i biti sta hocu i kakav hocu. Nikad covjek ne moze tako upropastiti zivot kao kad zeli da ga popravi, a ne zna ni zasto ni kako da ga popravi, niti znam je li to popravljanje ili kvarenje, pogotovu ako izgubim svoj mir.

- Evo, izlaze s molitve - sapnuo je Mula Ibrahim, kao da oglasava pocetak bitke. - Hajdemo! A sto kazes za zenu, to je lako. Zena ce cekati. Ovi nece. A bez njihove pomoci neces daleko stici.

Dok smo ulazili u kucu starog hadzi-Duhotine, pored momaka sa svijecama i fenjerima, Mula Ibrahim je rekao tiho:

- Budi uza me!

Pogledao sam ga iznenadjeno: ja sam se nadao ohrabrenju od njega, a on od mene trazi pomoc.

- Bojis li se?
- Malo.
- Zasto onda idemo? Hajde da se vratimo!
- Ne mozemo vise da se vratimo.
- E kad ne mozemo, neka ih djavo nosi! Drzi se hrabro, kao da idemo u neprijateljsku zemlju!
- Ma kakvu neprijateljsku zemlju, kumim te bogom velikim! - zavapio je zaprepasten.

Nasmijao sam se veselo, oslobodjen straha i nelagodnosti, izlijecen njegovim strahom. A ustrasile su ga moje neozbiljne rijeci, kojima sam prkosio i sebi i njima, ne znajuci zapravo ni od cega se branim, pa je, smeten, udario nogama o stepenice, jedva savijajuci ukocena koljena. I gledao me kao palikucu, zacudjen i ogorcen zbog moje jadne pobune. Badava, s takvim strahom ne vrijedi zivjeti, i ne bih ni zivio, kad bi me jednom savladao. Jer, drugo je uplasi se kad ima razloga, u nesreci, ili ratu, to mora svako, a drugo je plasiti se uvijek, od svega. Snazni Mehmed Pecitava, govorio je, nekad, u hocinskim mocvarama: - Boj se ovna, boj se govna', a kad cu zivjeti?

Kad cu zivjeti, Mula Ibrahim, ako se budem uvijek bojao? Kad cu onda zivjeti, gospodo iz neprijateljske zemlje?

Bilo je smijesno to moje kocoperenje, i znao sam da je smijesno, jer sam i ja maloprije osjecao strah, a sve je nastalo u mojoj uobrazilji, i strah i opasnost. Ali to je isto kao stvarno, i unaprijed sam se usancio u hladnoj odbojnosti.

Na prvom koraku u ovoj bogatoj kuci vidio sam da je moja odbojnost smijesna, a oklop nepotreban. Domacin, hadzi Duhotina, nizak, velikog trbuha, nabijen kao .nadjev, docekao nas je ozarena lica, toliko ponizno ljubazan, da nisam vjerovao svojim ocima. Sta li je to Mula Ibrahim ispricao o meni? Ili je ovaj divni covjek toliko plemenito gostoljubiv, da i svojim neuglednim gostima ukazuje ovoliko postovanje? Kako je moja predstava o svijetu i ljudima bila pogresna i nepravedno ruzna! - mislio sam ganuto zbunjen, spreman da svoju odbojnost preokrenem u njeznu ljubaznost, kao grbava djevojka kojoj govore lijepe rijeci.

Ali, avaj, nicemu neka se ne nada grbava djevojka!

Taj divni covjek je prosao pored nas, kao da smo sjenke. Njegovo ozareno domacinsko lice, siroko raskriljene ruke za zagrljaj, i ponizna ljubaznost, nisu bili namijenjeni nama, vec kadiji koji je dolazio iza nas.

Mula Ibrahim i mene docekali su sinovi domacinovi, sluzbeno uctivo, da se ne mozemo ni pohvaliti ni pozaliti, i odmah nas razdvojili, razvrstavsi njega u srednju, mene u prednju sobu, do ulaza. Kadiju je domacin proveo u posljednju, nevidljivu i nepristupacnu sobu, za najuglednije goste. Ti, najugledniji dolazili su posljednji, i prolazili do svog izdvojenog skrovista, obavijeni nijemim postovanjem i poniznim cutanjem, kao mrtvac.

A gdje su ratnici?

Bilo ih je svega nekoliko. Ostalo su ljudi iz carsije, iz ureda, iz esnafa: ovo je mjesto gdje se vrijedi pokazati. Mozda su mnogi slicni mome Mula Ibrahimu.

Nasmijao sam se, sjetivsi se njegovih ratnih zasluga.

Do mene je sjedio stariji covjek, prilicno neuredan, podbuo, vec pijan, cini mi se. I sad je pio, drzao je bardak pored sebe, i potezao, kad je mislio da ga niko ne vidi. A cesto je mislio da je nevidljiv.

- Zasto si dosao? - upitao me smrknut.
- Zasto? Nizasto!
- Bas nizasto? Sve ti je potaman? Nista ne trazis? Nista ne molis?
- Nista.
- Jesi li bogat? Imas li veliku platu?
- Bogat sam, i imam veliku platu.
- E, blago tebi! Ko ima s jedne strane, dobicc i s druge. Blago tebi!
- Radim kao pisar kod advokata. Primam dvadeset pet grosa na godinu, blago meni.
- Au, takav li si! Bogme si ti prilican jad. Uzmi malo rakije!
- Ne pijem.
- Neces od mene? Da ti nije ispod casti, slucajno?

Popio sam, da ga ne naljutim.

- Eto vidis da pijes! Hajde jos jednu! Sve, sve, tako!

Druga je otisla lakse nego prva.

- A ne pijes, velis! Vidim kako ne pijes? Veliki si saljivcina, izgleda. Zasto si se ono maloprije nasmijao? Volim kad se ljudi smiju.

Pohvala mi je prijala, osjecao sam se lijepo.

- Gledam, gdje su ratnici? Pa se sjetim kako sam jednog covjeka prenio preko nabujale rijeke, a on se uneredio od straha. Pa mozda su se, velim, mnogi od ovih isto tako uneredili od straha, i to im je sav rat i sva ratna nevolja.

Iz njega je odjednom prasnuo smijeh, kao pucanj, poprskao me rakijom kako je poceo da pije, zagrcnuo se, iskasljao, dosao sebi, i nastavio da se smije, iz glasa, grohotom, udarajuci se rukom po koljenu, klataci se cijelim tijelom, vristeci, pa sam se uplasio i za njega i za sebe.

- Pij! - pruzio sam mu bardak, da ga smirim.
- O, brate, sta kazes: uneredio se, i to mu je sav rat!

Smijeh mu je prekidao samo kasalj. Ljudi su poceli da se okreću.

- Ispricaj to, molim te. Ispricaj svima! Pocrkace od smijeha!
- Taman posla! To nije za pricanje. A mozda sam izmislio.
- Ako si izmislio, dobro si izmislio.
- A ti, zasto si ti dosao? Nije me cuo.
- Velis: sav rat i sva ratna zasluga!
- Cekaj, ne volis da pricas o sebi, izgleda. Pitam te: zasto si ti dosao?

Zelio sam da se zabavi sobom, da me oslobodi svog neugodnog smijeha. Pitao sam ga, i gurao mu bardak u ruke.

I zaista, pomoglo je. Jos je smijeh provaljivao iz njega, ali sve tise i rjedje. I pili smo ponovo, nisam se vise pazio, samo da zaboravi ono sto sam rekao.

- Moje je sasvim obicno, nista.

- Svejedno, pričaj.

- Bio sam u ratu, zarobise me Austrijanci, tesko ranjenog. Izlijecili me, pa zaboravili na mene. Sjekao sam drva u Tirolu. Tri puta sam pokusavao da bjezim, pa su me zatvarali u sve dublju tamnicu. Pustise me poslije punih devet godina. Hajde, vele, i ne pamti nas po zlu. Necu, velim ja, nisam bio u svatovima vec u zarobljenistvu.

Dosao je kuci i zeni, ali u kuci i na zeni drugi, i na njegovom imanju. Petoro su djece izrodili, s njim nije imala nijedno. Razumio je, i nije se ljutio: cekala, cekala, pa se udala. Al sad neka mu vrate njegovo, to jest kucu i imanje, a zenu poklanja. Prosto i lako. Al jest, tu sad pocinje petljarija, a nizasto. Kako se dugo nije javljao, a neki su vidjeli kad je pao tesko ranjen, kadija je izdao potvrdu o njegovoj smrti, i zena je sve naslijedila i donijela drugom muzu. Sta sad da se radi? On trazi svoje, nije prodao ni prokockao, vec sve ostavio u najboljem. redu, a da nije mrtav, eto, svi vide. Kakav tu dokaz treba? Al muz njegove zene, njegov zamjenik, koji je svoj muski posao dobro obavio, kaze ovako: da je covjek ziv, ziv je; da je imanje bilo njegovo, bilo je. Samo, da nije bilo kadijine potvrde o njegovoj smrti, a on je bogme nije pisao, ne bi se zenio njegovom, to jest svojom zenom, niti bi je uzeo da nije imala imetka, jer on svoga nema. A i da je poludio, pa i to ucinio, ne bi navaljao toliko djece.

I je li on kriv sto je covjek ostao u zivotu, i sto ga je kadija proglasio mrtvim? Pristaje da se nagode, ako vec ne moze drukcije, da mu vrati zenu i dvoje-troje djece, i da mu ostavi pola imanja. Ili da zivi s njima, nece im biti tijesno. A covjek nece, ni zene, ni djece, trazi svoje, ili makar polovinu, jer ni on nije kriv sto je ostao u zivotu i sto ga je kadija proglasio mrtvim. I vise voli sto je tako nego da ga je kadija proglasio zivim a on da je mrtav. Sad, eto, gleda da bude stalno na ocima ovima sto rjesavaju dja se ova nepotrebna zavrzlama raspetlja nekako.

Sad sam ja poceo da se smijesim. Pocela je da me hvata rakija.

- Pa ti rece da je to sasvim obicno!

- I jest! Imanje moje, djeca njegova. Sta tu nije jasno?

Tada je, ne zureci, iz srednje sobe izasao Dzemal Zafranija, s naocarima, koje mu nisu mnogo koristile, ali je gledao sluhom, koji ga je odlicno sluzio.

Poslije, iz blizine, provjeravao je slabim ocima. Privukao ga je nas glasni smijeh, to je ovdje sasvim rijetko.

- Kod vas je veselo - nasmijesio nam se ljubazno.

On se uvijek smijesi, uvijek govori lijepe rijeci.

- Izgleda da je uvijek smijesno kad se prica o pravom zivotu - rekao je moj novi poznanik, zacudivsi me tom primjedbom. Bila je pametnija nego sto sam od njega mogao ocekivati.

Pa se okrenuo meni:

- Poznajes li Dzemaal-efendiju? Pisar kod kadije. Dobar covjek.
- Isli smo zajedno u medresu. Samo je Dzemaal-efendija mladji. Usi sam mu izvukao zbog logike. Dobro se poznajemo.
- Mislim da sam sad u logici bolji od tebe.
- Sigurno. Moja plata je dvadeset pet grosa A samo jedan tvoj osmijeh vrijedi toliko.

Vedro se nasmijesio, kao da je cuo lijepu salu.

- Zasto ne svratis do mene?
- Da ti ne oduzimam dragocjeno vrijeme.
- Sjedi, Dzemaal-efendija, popij s nama - navaljivao je bivsi zarobljenik. - Nisam ni znao da ste prijatelji.
- Ne pijem, hvala.
- On ne pije, ne pusi, nema poroka. Osim onih koje krije.

Ne volim ga, uvijek me odbijao svojim laznim smijeskom, svojom opasnom ljubaznoscu, svojim njuskanjem, cak i kad sam bio jaci od njega. Sad pogotovu. Ne volim ljude koji rade kod kadije. Da mu je kicma od zeljeza, pukla bi za dva mjeseca. A on vec dvije godine pisar, i nece dugo ostati na tom mjestu, popece se. Njega nije trebalo ni lomiti, on se savija prije dodira. Slican je vodi, nema svoga oblika, prilagodjava se sudu u koji ga naspu. Nista mu nije gadno ako mu je korisno, jer je imao jedan jedini cilj u zivotu: da uspije, da pobjegne od uspomene na sirotinjsko djetinjstvo i na oca zatvorskog strazara, pijanicu i svacijeg spijuna, koji je umro prezren, a sin mu je i tu porodicnu Nesrecu pretvorio u svoju korist, igrajuci zrtvu, dok nije stao na noge, i moleci pomoc mocnih pred nenaklonjenom sudbinom. A kad su svi zaboravili, on nije. Sve je pamtio. Otac je bio kriv zato sto je bio jad i sirotinja, kriv sto je bio svaciji sluga, kriv sto nije znao da iskoristi zlo koje je cinilo. Da je bio mocan, niko ga ne bi prezirao, bar ne javno. Klanjali bi mu se, makar ga i mrzili. Zlo i nevolje koje je ucinio ljudima, mogao je dobro unovciti, mogao je od njih napraviti stepenice po kojima ce se popeti, mozda i visoko. Mnogi tako rade. Ali otac je bio slabic, za sitne pare je prodavao svoje sposobnosti. On nece biti slabic. Ucinice sve, ali ce ispraviti ocevnu gresku. Bio je miran, odmjeren, opasan, znao je koliko ga se ljudi plase i, smijeseci se; uživao u tome.

Ne mislim o njemu, ne tice me se, kao ni tolike ruzne stvari u zivotu. Ali veceras sam osjetljiviji, malo pijan, malo uznemiren, malo krut zbog oklopa kojim sam se stitio. Zato mi je smetao. Sjetio sam se kako o njemu govore, sa smijeskom i gotovo s priznanjem, da je vec godinu dana ljubavnik bogatog

haznadara Fejze, nesto zato da bi imao mocnog zastitnika, a najvise za to sto je htio da se ozeni njegovom kcerkom mirazusom. Da li zeli prvo da ga odobrovolji pa ce onda za uzdarje zatrazit' kcerku, ili ce i dalje tkati na dva razboja, sto je vjerovatnije, to ne znam.

Ali znam da mi je gadan, mucno mi je od njegova osmijeha, zelio sam da ode, zato sam ga vrijedjao. Nije pokazivao da se ljuti, iako je dobro mirisao tudje rijeci, i znao je na sto mislim govoreci o njegovom skrivenom poroku.

Zanimalo me sta ce uciniti, bio sam pjanski musicav. Da l'i cu ga istjerati iz zaklona njegova toboznjega mira, hoce li poceti da crveni, da se ljuti, da praska, hoce li me udariti prezrivom rijecju? Ili ce poceti da mi se suprotstavlja, da se prepire, ma o cemu, da bi pokazao nadmoc? Samo neka izvoli! Ne bojim se ni njegove pameti ni njegova poloza: moji razlozi su jaci, jer su slobodniji; moja rijec je hrabrija, jer nista ne trazim. Zadovoljan sam svojom sirotinjom.

Uporan je u svojoj ljubaznoj nadmocnosti.

- A koje to poroke krijem? - upitao je veselo.
- One za koje ne znamo. Zar postoji covjek bez poroka?
- Izgleda da postoji. Nemam poroka, nijednog. Mirno gleda, mirno govori, bezobzirno laze.
- Nisam znao da i takav covjek postoji.
- Zasto bi to bilo cudno? Bog nas stvara, i njegova je volja da budem ovakav kakav sam.
- Bezgresan?
- Bez grijesnih poroka.
- Ne kazes to valjda ozbiljno?
- Sasvim ozbiljno. Zar ti ne vjerujes u bozju volju?
- Odgovornost i za zlo i za dobro prebaciti na bozju volju, znaci zakloniti sebe za nacelo. To je vrlo mudro. Vidis, u ratu, jedan komordzija je izgubio duhan za vojsku. Ispitivali su ga, a on je neprestano govorio da ga je izgubio, i da je to bozja volja. A prodao ga je, tvrdili su svjedoci, volio je da pije. Onda je bozja volja i sto je volio da pije.
- A zar nije?

Miran je, vedar, pomalo podsmjesljiv, ne drzi ni do cega sto bih mogao reci. Bijes me hvata.

- Gluposti! Sto ima vise svetih sklonista iza kojih se ljudi kriju, sve je vise prostora za ljudsko zlo. Covjek uvijek izmisli razlog izvan sebe, da bi se oslobodio odgovornosti i krivice. To je podsticaj za zajednicku neodgovornost. Tesko covjecanstvu dok je tako.
- Hoces da kazes da svako odredjuje sta je dobro, sta zlo?
- Svako! I nijedno zlo ne moze postati dobro, zato sto ga prihvata vecina.
- Da li je i odbrana zlo? Odbrana vjere, na primjer?
- Odbrana je cesto napad. Zafranija ni tada nije prestao da se smijesi. Od kakve je gradje? Je li to snaga ili neosjetljivost?

- Netacno, ali zanimljivo - rekao je bez ljutnje.

Uhvatio me pod ruku, odvojivši me. Izgledali smo kao najbolji prijatelji.

- Dobro da te ljudi nisu culi.
- Misliš da se bojim? Ono što mislim, ne krijem ni od koga.
- Nemas zasto da se bojis. Ali nije lijepo. Ni korisno. Mogla bi te pogresno shvatiti.
- Briga mene kako ce me shvatiti.
- Trebalo bi da te je briga. Ovo su nasi najbolji ljudi.
- Najbolji? Jesi li vidio bajraktara Muharema kad si dolazio ovamo? Najbolji mozda gladuju, ili umiru po tamnicama.

Tada sam primijetio, po njegovom likovanju koje je skrivao toboznom nelagodnoscu, i po grobnoj tisini sto je nastala odjednom, da on nista drugo nije ni zelio nego da ja ovo kazem! Zato me doveo u srednju sobu, a ja to nisam ni primijetio, zato me podsticao, racunajuci na moj pijani ponos, da se istrtljam kao budala.

Slusali su uvrijedjeni, smrknuti, zloslutni, Mula Ibrahim je uvijao mrsavim vratom, kao da je progutao zivu jegulju.

Ali moju ludost nista vise nije moglo zaustaviti. Coravi lupez se prevario ako je mislio da cu se uplaseno povuci. Nista rdjavo nisam rekao. I oni to znaju.

Nastavio sam da govorim, sad vec moram. Ne bojim se, ali cu objasniti sta mislim. Potrebno je da neko kaze. Ne mozemo svi cutati, uvijek.

Ne zelim nikoga da vrijedjam (rekao sam blaze), ali me potresla prilika i sudbina starog bajraktara. (A onda mi se ucinilo da se pravdam, iz straha. Ponos mi je dosapnuo ostrije rijeci.) Je li bajraktar gori od nas ovdje? (I to je ustupak! Htio sam da kazem: od ovih ovdje! Ah, bijedo!) A koliko ima takvih? Ne vodimo racuna ni o zivima ni o mrtvima. (Eto, to je, to je! Istinu treba reci!) Zivot ovog naroda je glad, krv, muka, bijedno tavorenje na svojoj zemlji i besmisleno umiranje na tudjoj. Svi moji drugovi na Hocinu su izginuli, kao psi, ni sami ne znajuci zasto, i hiljade drugih jadnika isto tako. A da su se vratili, mozda bi prosili, kao Muharem bajraktar. Nije dobro ako mislimo samo na svoje dobro.

Mula Ibrahim je progutao svoju jegulju, i sad je stucao, potpuno modar u licu.

A ja sam znao, cim sam to rekao, da sam izgovorio bezbroj gluposti, bez razloga i bez potrebe.

Dzemaal Zafranija se nije nadao da ce njegova lukava osveta zbog uvrede biti toliko savrsena. Ali nisam imao kud, niti bi mi pomoglo kajanje. Neka ih djavo nosi, ispao sam budala, ali sam rekao sto odavno nisu culi.

Lijepo je ispao moj pokusaj da postignem nesto bolje u zivotu!

Neki su skocili prema meni, da me biju, neki mlađji i nizi po položaju, uvrijedjeni i za sebe i za one moćnije.

Dzemaal Zafranija ih je umirio, i izveo me iz kuće.

- Sta ti je ovo trebalo? - upitao me prijekorno.
- Nije trebalo meni, već tebi. A sad se skloni, da te ne izbijem.

Moj razlog mu je izgledao ubjedljiv, i vratio se u kuću, bez zastajkivanja.

Dočekala me noc bez mjeseca, još nije izasao. Moje sjelo se završilo rano.

I tako, desilo se.

Cije li sam to riječi govorio tamo, pred smrknutim ljudima? Možda su bile i moje, ali ih nikad nisam izrekao tako oštro, čak ni u sebi. Bile su u meni, sigurno, i riječi i misli, odakle bih ih izvukao nego iz sebe? Ne smijem piti, mislio sam, lako me hvata, i ne vladam sobom. Ali nije bilo samo radi pica. Govorio sam iz prkosa, da naljutim Zafraniju, a onda nisam htio da se povučem. A on je od mene napravio majmuna, vukao me kao lutku na koncu, usmjerio me tačno kako je smislio, i pustio me da igram ludiju! A bio sam uvjeren da sam pametniji od poluslijepog kepeca! Badava, uvijek je sumnjivo kad neko misli za sebe da je pametan.

I odjednom sam se sjetio! Iz magle uspavanih uspomena doplivao je ozbiljni lik studenta Ramiza, i ono što je rekao u tmurnim hocinskim sumama. Zapamtio sam to, i ne znajući, i ponovio, istim riječima, u najnezgodniji čas.

E pa, neka mi je na zdravlje!

Jos sam osjećao lako pijanstvo, od kojeg se ne tetura, ali mi se misli tesko sabiru. Odlučio sam da prošetam pored Miljacke, da rakija izvjetri iz mene. Zbog zene. Rekla bi: - Ih, pobogu, zar je za tebe pice! Kao da govori djetetu. A moram i da smislim kako ću joj reći šta sam sve istrtljao. Ništa od nje ne krijem, grize me nešto kad ne kažem, a uzalud je i da krijem. Ona osjeti svaku promjenu u meni, i najmanju. Osjeti i kad slazem, makar sitno. Zato ću joj sve ispricati, iako se osjećam nelagodno. Pa, proslavio si se, reći će kad joj kažem. Šta da kažem? Da je Zafranija napravio od mene budalu? Da sam namjerno sve rekao, jer me to mucilo? Da sam bio pijan i da nisam znao šta govorim? Šta je istina? Ili je sve istina, sve pomalo?

Tačno je ono što sam izgovorio, i zaista tako mislim, ali nije trebalo da kažem. Sebe nisam zadovoljio, jer se stidim, a niko zbog mojih riječi neće početi drukcije da misli nego što je dosad mislio.

Glupo, nepotrebno, nekorisno. A sve zbog Zafranije!

Dusu mu njegovu pedersku, bas me kurvinski namagarci. Cuvaj se pederasta, govorio je Smail Sovo, ili mozda neko drugi, sve pocinjem da pripisujem poginulim drugovima. I jos je govorio, taj neko: Oni, sto se ne kriju, jos i nekako, al oni sto se kriju, to je najgori skot.

Pa kud bas na sebi da se uvjerim!

Uostalom, bas me briga. Ko zna za sto je ovo dobro. Sa svojim skrtim, plasljivim, dobrim Mula Ibrahimom pisacu i dalje zalbe i molbe nezadovoljnim ljudima, i pisma vojnicima, uvijek ce ih biti, kao i ratova. Cak je i bolje nego da dobijem neki vazniji polozej. Ovako od mene niko ne zavisi, ja sam samo posrednik, da tudje molbe dodju do tudjih ociju, i mogu da zalim i tjesim ljude zbog pravih ili zamisljenih nesreca. Tako sam uvijek na njihovoj strani. A ne bi bilo vece muke nego da presudjujem ma u cemu. Ko ce presuditi izmedju bivseg austrijskog zarobljenika i njegovog nasljednika? Sve je medju ljudima zapetljano, i ni za koga se ne moze reci da je sasvim prav ili sasvim kriv. (Ocita je samo nepravda koja ponizava i ubija ljude, ali nju niko ne dira.) E pa, u redu, pomislio sam vedro, veceras sam presudio sebi: nikad necu presudjivati nikome. I hvala bogu. A ono sto sam rekao, istina je. Doduse, istina gledana odozdo, ali kako bih drukcije mogao da gledam? Oni odozgo, vide je drukcije. I tako, vrag je odnio, Svako ima svoju istinu i to je bas dobro, samo ne znam zasto se zove istinom, jer bi istina morala biti jedna, pa bismo pomrli od dosade, a najbolje je kad je tudja istina neistina, zabavnije se zivi.

Zaplevsi tako svoju ludoriju u kucine povrsnog razmisljanja, i olaksavsi sebi muku, jer sam se opravdao kakvim-takvim stavom, a stav daje pravo i hrabrost, krenuo sam uskim, sokacina, prema svojoj kuci. Nasmijacu se jos s vrata, reci cu Tijani...

Nisam stigao da smislim sta cu reci. Osjetio sam da mi se glava rasprsnula od udarca i, padajuci, cuo sam nejasno kako. oko mene klopara mnogo nogu, kao maljice o bubanj. Onda sam se onesvijestio.

Ne znam koliko sam lezao, ni koliko je trajao taj san bez snova, poklonjen udarcem, a kad sam poceo da se osvjesucjem, nejasno sam vidio mjesecinu nad sobom. I opet sam zatvorio oci, teske i snene.

Neko je isao sokakom, posao je prema meni, osjetio sam po koracima, ali je naglo zastao, i zurno se udaljio. Sta se to desilo sa mnom? pitao sam se s naporom, jedva pokrecuci umrtvljeni mozak. Boljela me glava, boljela me kicma, boljele su me ruke i noge, u ustima je gorjela vatra. I opet mi je nesvijest otjerala muke.

Probudio me neciji glas i necije ruke po meni.

- Hvala bogu, nije mrtav - suskao je glas. - Mozes li ustati?
- Sta se to desilo?

To pitanje je zaspalo i probudilo se sa mnom. Cuo sam kako negdje tece voda iz cesme. Da mi je samo kap!

- Otkud ja znam sta se desilo. Nailazim slucajno, i vidim, neko lezi, napio se, mislim. Pridjem, kad - ti. I nisi pao od pica, prijatelju. Neko te dobro premlatio.

Prepoznao sam ga: Mahmut Neretljak.

Nesto je cistio po meni.

- I usrali su te, nesretnice, od tjemena do koljena. Usrali i upisali. Pih, sto zaudara, ubio ga bog. Skidam govna ovim drvcetom, ali bogami, ne moze, evo sam i ruke ukaljao. Jesi li se s kim tukao?

- Htio bih kuci.

- Pa, kuci, sigurno. Neka te zena dobro opere, a za uboje ces vidjeti poslije. Hajde, mozes li ustati? Pljuvao sam, izbacujuci iz usta krv i govna.

- Da se malo operem.

- Mozes malo. Al ono glavno neka ti opere zena, u luksiji. A ti obuci drugo odijelo.

Drugo odijelo nemam, Tijana je ovo, jedino, krpila i uredjivala za sijelo, a sad ce me vidjeti ovakvog. Uplasicе se.

Doveo me do cesme, stavio sam glavu pod mlaz, uhvatio gutljaj hladne vode i isprao usta, mrtvim rukama presao preko odijela, da skinem prljavstinu. Da me Tijana ne vidi ovakvog.

- Ne diraj to, samo ces razmazati. Opet sam stavio glavu pod cesmu, da ublazim bol na tjemenu. Mahmut me pridrzavao.

- E vidis ti sreće! Ja hocu kuci, a drustvo ne da. Sta si, vele, navalio, sjedi jos malo. Te malo popij malo popricaj, taman da naidjem na tebe.

- Neko je prolazio ovuda. Udaljio se kad me vidio.

- Niko ne voli petljaniju, moj Ahmete. Lakse je pobjeci nego pomoci. A i sta ce mu da ide po sudu, da svjedoci, da gubi vrijeme? Ako ces ljudski, nije ni pravo. Hajde, nasloni se na mene. Vidis, i to bi mogao biti posao: voditi kuci one koje nadjes na ulici.

Nije me pitao sta mi se desilo ni ko me premlatio, ni zasto, nije se ni cudio. Rekao sam da me neko udario iznenada, iz mraka. Ni to ga nije iznenadilo.

- Svasta se desava - rekao je mirno. - Mozda su razbojnici, ima ih danas vise nego postenih ljudi. A mozda je i greska. Cekali drugog, pa udari tebe, pogrijesili. Imao si sreće, nije tesko kad biju, tesko je kad cekas. Gledas i cekas, pa boli unaprijed. Boli i poslije, kao tebe sad, ali to je lakse.

Znam, njega su tukli, namrtvo, za lazne bakrenjake. Mene za istinite rijeci.

- Nista ne govori mojoj zeni - rekao sam.

- A sta joj imam govoriti, vidjece i sama. Tijana me docekala budna, cekala bi, cijelu noc, sigurno, i zaprepastila se kad me vidjela. Ukocila se u vratima, prenerazena od straha, Rekao sam, osmjehnuvsi se s naporom, da ne treba po ovom gradu hodati nocu, neko me udario, i pobjegao, ali, srecom, nije opasno.

- Bogme je svasta uradio po njemu, pa onda pobjegao - objasnio je Mahmut. - Nego, da ga svucemo. Pa ti operi. odijelo, a ja cu mu priviti hladne obloge.

Skinuli su me, oprali kao dijete, kao mrtvacu, Mahmut mi je stavio krpu na cvorugu. - Pogolema - rekao je. - Steta sto nemas rakije, izvukla bi uboj. A i nama bi dobro dosla.

A kad je Tijana pocela da kupi isprljano odijelo s poda, sagnuvsi se s nabreklim trbuhom, on se nasmijao:

- Ostavi to, snaho, ja cu oprati. Ti samo ugrij malo vode.

- Zasto? Nije mi tesko.

- Znam da nije. Ali, bolje ti, blago meni, stavi svoju rucicu na ovu cvorugu, evo je, masala, ko jabuka, bice mu lakse. A ja cu to zacas, navikao sam na svasta. Naviknuces i ti, ali ne treba zuriti. A i trudna si, vidim. Sjedni ti uz njega. Ako pocne groznica da ga trese, malo od straha, malo od udarca, ne brini nista, mlad je, proci ce, uskoro.

Groznica me zaista tresla, i kao kroz san, kroz ljuljanje, osjecao sam u tom gubljenju njenu ruku na sebi, kao lijek, kao olaksicu, i naprezuci se, lovio je teturavo, da je prinesem rasjecenim usnama, da poljubim jedino sigurno uporiste. Zelio sam da me odrzi na površini, da me odbrani od mucne omaglice sto me vukla u prozivljeno, te noci. Vracalo se, unakazeno, izobliceno. Davili su me kepeci ogromnih glava i gorostasi s glavama kao cide. Isplivavao sam iz zagusljivih dubina, i zaticao je nagnutu nad sobom.

- Vrelo je - kazem. - Nocas mnogo loze u pekari.

- Je li ti lakse?

- Ne odlazi od mene.

Ali sam ja odlazio od nje, u mrak, medju utvare. I opet je nalazio kraj uzglavlja, kad god bih otvorio oci. Bila je tiha luka, u ciji sam mir ulazio slomljen olujom, ali srecan sto se vracam.

Zalio sam je sto bdije, a plasio sam se da ne zaspi. Ko bi me prihvatio kad isplovim iz bunila?

- Premorices se. Lezi, lakse mi je. Legla je, ali sam neprestano osjecao njenu ruku na sehi, na srcu, na celu: siljbocila je nad mojom mukom.

- Ne das mi da spavam - rekao sam, toboze prijekorno, a nista drugo nisam zelio, ni ljepse, ni draze, nikad, u zivotu.

- Je li ti zaista lakse?

- Jest. Spavaj.

Zatvarao sam oci, pokusavajući d'a se potpuno opustim, da bi se i ona uspravala mojim mirom. Uskoro je pocela duboko da dise, savladana umorom.

Nadnio sam se nad njeno lice i gledao duge sjenke trepavica na oblim, mekim jagodicama. Njen dragi lik je odgonio utvare iz sna, i prijeteće oci iz jave. Imam nju, oni me se ne ticu.

Legao sam, ruka me nije drzala.

Probudila se uplasena:

- Sta je?
- Gledam te.

Velike oci su joj zaledjene od straha, usta otvorena, kao da ce kriknuti.

Kako je lijepa!

Poljubio sam je u obraz, i odmah se smirila, izraz straha se preobrazio u snen osmijeh.

I dok zohari puze i suskaju po sobi, grickajuci stvari, pod, zidove, a onda ce poceti i nas, dok se mjesecina povlaci, ostavljajuci joj lice u sjenci, pa mi je zao, htio bih da srebrno svjetlo nagrnem na nju, da je ne izgubim, slusam korake ranih prolaznika na sokaku, pred zoru, i mislim o njoj i o sebi. Zasluzila je bolju sreću, ali sta bih ja bez nje? Otrgao sam je iz njenog svijeta, moji je ne vole, njeni je ne priznaju, i sve sam joj sto ima, sve sto je sanjala da ce imati, ljubav, njeznost, sigurnost, stit. To mi je pomoc, ti njeni djevojacki snovi, jos me sniva, zeljenog. Ali sta ce biti kad zivotna oluja pokida tu krhku predju, tanju od paucine, i kad covjek iz snova postane ono sto sam ja ove noci, jadan i unizen? Svi ljudski snovi tako pocinju i tako propadaju. Zastace, prenerazena. Vise nema nista, cak ni varke.

Ne znam kako sam se sjetio hocinskih mocvara i starijeg sina berbera Saliha s Alifakovca, ni u kakvu vezu ga nisam mogao dovesti s nama, nikakve slicnosti, bar vanjske, nije bilo. A eto, sjetio sam se. I iznenada mi je postalo jasno zasto se zaklao. Mladji brat je gledao u njega kao u bozanstvo, podesavao svoje drzanje prema njegovom, bio hrabar, uz njega, jer je vjerovao u njegovu snagu, divio se njegovoj ozbiljnosti i cistoti. A onda je taj brat iz snova, jedne noci, postao jadan i zalostan, kao i svi ostali.

I taj uprljani covjek se osjecao unizen pred samim sobom, prekoravao je i sebe, i ljude sto su ga naveli na ruzno djelo, ali mu je sigurno bilo najteze zbog brata. Sto je sebe uprljao, prezivio bi i odbolovao, jednom bi se svakako desilo, ali je brata utistio, oduzevsi mu sve, u jednom casu, oduzevsi mu i proslost i nadu.

Taj mladji brat je plakao na strazi, poslali su ga da ne vidi ruzan cin, ali je sve vidio, a onda je usamljen cutao cijelu noc, ostavsi odjednoim bez oslonca, potpuno sam u svijetu, oak i bez svoje naive vjere.

Ljudi su nasa misao i slika o njima. Mi sanjamo zivot i svijet. A kako mozemo sacuvati svoje i tudje snove? Drugi vide nas, mi vidimo druge, i sve se otkriva, kao u saljivoj igri s maskama, samo sto ovo nije saljivo. Jednom se probudimo, i pogledamo se zaprepasteno: sta se to desilo s nasim snovima?

I Tijana ce se upitati: sta se ovo desava s mojim snovima?

Nisam joj obecavao zvijezdu nebesku, mada se i to cini, cak se i vjeruje, ponekad dugo, nikad do kraja. Poslusno sam palio svijece o svakom prazniku ispod sultanove slike, upljuvane od muha, pisao sam pisma i zalbe, uvijek jednake, ne tuzeci se cak ni njoj na taj dosadni posao, do posljednje pare donosio kuci malu zaradu, koja nikako nije mogla da poraste, i nisam mogao obecati ni njoj ni sebi da ce uskoro biti drukcije. A opet sam bio srecan: necemo biti bogati u novcu, ali cemo biti najbogatiji u ljubavi; ne bojim se zivota ni ljudi, bojim se samo da me se tvoje srce ne zasiti; bio sam sam, sad imam svoj svijet, kao da sam osvojio svoju planetu; sprijecicu svakoga ko htjedne da prodre u nase carstvo, da ne bi ugrozio nas mir.

A eto, nocas su gospodara tog carstva nad mahalskom pekarom, punom zohara, pacova, kaslja i cegrtanja, te osvojene vlastite planete od tri metra sirine, nocas su tog gospodara usrali i upisali. Ni Rusi mi to ne bi uciniли, da su me uhvatili u svojoj zemlji; ubili bi me, i to bi bilo posteno. A nasi su uciniли; svoji to uvijek i ucine. I to tako da ostane trag za cio zivot. Uzalud su me prali sinoc, uzalud cu se prati sutra, i godinama, ponizenje necu moci da sperem.

Okrenuo sam glavu, i lice zagnjurio u vreli jastuk: sta su uciniли od mene?

I zasto?

Zar zato sto sam bio glup, sto sam bio pijan, sto sam bio izazvan? Zar zato sto sam rekao sto i ne mislim? Zar zato sto sam rekao ono sto mislim? Kad se tako svete vrapcima, sta ce uciniti kopcima? Sta su oni? Osioni ludaci? maloumne siledzije? zviijeri?

Ja, crv, sitan i nevazan, sta sam mogao uciniti njima, slonovima? Kakvu sam im stetnu mogao nanijeti?

Ja sam pesnica koja je udarila u zid.

Ja sam udarac koji boli onog koji udara.

Ja sam pijesak pod njihovim nogama, ptica sto zanijemi kad kobac nadleti sumu, glista, koju kokos kljucne, kad izadje iz svojih podzemnih hodnika.

Ja sam mali covjek koji je zaboravio da je mali. Uvrijedio sam ih sto se usudjujem da mislim.

Zasto im je bila potrebna ta osveta? Da me uplase? Da mojom kaznom uplase druge? Da likuju nad slabim? Da zabrane misao? Da zabrane rijec?

Nikakva odgovora nisam mogao da nadjem. Javio se u meni uzas zbog te besmislene surovosti. Gdje smo mi? U kakvom to svijetu zivimo?

Ili je mozda i ovo san, jer je nemoguće da potpuni besmisao bude stvarnost?

Ali, ne! San je ono sto se zeli, a zivot je budjenje.

Jeste li to i vi znali, deset mojih mrtvih drugova iz dnjestarskih ritova? Kada ste dozivjeli budjenje, i tugu? - Sve ce proci, gospodine - govorio je tihi Ibrahim Paro. Ali, kakva je to utjeha? Proci ce i radost, proci ce i ljubav, proci ce i zivot. Zar je nada u tome da sve prodje? Pa ipak, proci ce i ovo, gospodine, i ovaj sram, i ova zaprepastenost, i ova muka zbog koje bih pristao da umrem bez uzdaha.

Pribio sam se uz Tijanu, da bi me drago stvorenje zaklonilo od straha pred novim danom. Podesila se prema meni, osjecajuci me i u snu. Udisao sam miris njene kose, i saptao bez glasa, gutajuci gorke suze bijesa: proci ce i ovo, mila moja. Zaboravi sto si vidjela. Ne budi se iz sna, ni sutra, ni ikad. Bice nam opet lijepo, zaboravi ono sto znas. Zaboravicu i ja, ako mognem.

A mozda cu nastojati da ne zaboravim. Necu unistiti svoj zivot zato sto postoje divlje zvijeri. Ponizili su me, tudjom rukom, oni za sve imaju izvrsioce, vjecne sluge, bez savjesti i bez razuma, kakvi su i sami, drukciji samo po tome sto imaju moc presudjivanja i vlast nad ljudima, mada nikad necu shvatiti kako i odakle. Svi im se podsmijevaju, svi ih preziru, a svi ih se boje.

I ja ih prezirem, i ja ih se bojim.

Ponizili su me, ispljuvali, uprljali, ali me nece oboriti. Oni su iz tudje, neprijateljske zemlje, i sam sam kriv sto smo se sreli. Jezika medju nama zajednickog nema, misli zajednicke nema, zivota zajednickog nema.

Ja, ludi vrabac, posao sam jastrebu u pohode. Jedva sam izvukao zivu glavu.

Bilo, i nece vise. Greska je suvise velika da bih je ponovio.

A ako u meni ostane mrznja, zbog ove sadasnje muke u dusi, oni ce biti krivi.

5. Prazan prostor

Dan je proljetni, pun sunca, osjecam ga na licu kao blag dodir, kao talasanje. A necu da otvorim oci, necu da izađem iz toboznje noci. Dok misle da spavam, nisam prisutan, za njih.

Cujem ih kako sapucu, Tijana i Mahmut. Donio je trave, za jakanje, i masti, za uboj. Trave su dobre, kaze, tu varke nema, i sam se bavio travarstvom, i od toga zivio, u Turskoj, doduse njihove trave nisu iste kao nase, ali opet, covjek

se izvjesta pa ocas sazna sta je za sta. On travama vjeruje, uvjerio se na sebi i na drugima kako su ljekovite, a nije ni cudno, to je sunce, i voda, i svakakve soli, i sve se to mucka i pretace u cjevčicama biljaka, i ispadne nesto kao rakija, jaca ili slabija, a sve cisto kao suza. Za masti ne zna tacno, pravio je travar Fehim, nije mu rekao za koga je, ne treba pricati ono sto se ne mora, a ne zna tacno zato sto sam Fehim boluje od rana na nogama, pa ne moze da se izlijeci, a lijeci druge. Samo, ona, Tijana, neka to ne govori meni, bolje da vjerujem, mozda ce i pomoci. Ako ne pomogne, za uboj je najbolja medvjedja mast, samo, gdje ces je naci, a dobro je i zecije salo, on ce nabaviti.

Kad je otisao, Tijana je nesto trazila po sobi, otvarala vrata, zavirivala pod sanduk.

- Sta to trazis?
- Tvoje cipele. Bile su kraj vrata.
- Mozda si ih negdje sklonila.
- Nisam.

I gdje bi ih sklonila u ovoj tjeskobi? U sobu niko nije ulazio. Osim Mahmuta Neretljaka. Onda...

- Da nije uzeo Mahmut?
- Kako bi on uzeo?
- Pa gdje su, ako nije on? Stajala je kraj vrata, zbunjena i postidjena. Uvijek se osjeća nelagodno kad neko uciini ruzno djelo.
- Svejedno - kazem, da je smirim. - Nosicu zimske, dok ne kupim nove.
- Nije mi toliko za cipele.
- Ne misli vise na to.
- Kako si jutros?
- Boli me ruka. I ledja.

Ona se toliko zabrinula, da sam se zasitidio zbog lazi.

- Ne brini, nije strasno.

Skuhala mi je trave, mazala me melemom, pustio sam da se brine oko mene, kao oko djeteta, godilo je i meni, da budem nemocan, i njoj, da bude od pomoci, a bavili smo se neciim, da ne govorimo o onome sto se desilo. A cijelo vrijeme sam cekao da upita. Ocutao bih, a mozda bih se mucenicki pozalio: zar ne moze cekati, da makar malo prezdravim? Nije upitala, srecom, a ipak mi se cinilo da sam ostecen. Kao da bi to bila prilika da popusti moja napregnutost.

Poslao sam je do Mula Ibrahima, da zatrazi nesto novca, i da mu kaze sta je sa mnom, da me neko napao sinoc, pa cu nekoliko dana ostati kod kuće. A ona neka kupi stogod, da ga mozemo pocastiti, sigurno ce doci da me posjeti.

Kad je izašla, osjetio sam olaksanje. Zbog nje sam, znaci, uznemiren. Ne mogu da lazem i da se pravim zrtvom nekog svog uvjerenja. Ako i postoji, onda je to nekakvo trunje sto leti iznad pustinje, vjetrom nabaceno sjeme dolutalo

odnekud, skriveno i bezoblicno rastinje pod maglom. A opet, stidim se da priznam kako sam posljednja fukara na ovom svijetu, koga biju na ulici kao prezrenog kokosara. Nizasto. Bez straha da ce ikome odgovarati, bez straha da ce bilo ko upitati: sta to uradise od covjeka? Ne mogu cak ni da tuzim. Koga? Mrak, vjestice? I zasto? Svijet bi mislio, kao i Mahmut kad me nasao, da sam bio pijan. Ne tice ih se ni sto bih mogao da se okrenem protiv njih, samo bi se nasmijali. Mogu da misliim sto god hocu, uciniti ne mogu nista. U danasnjem svijetu ostaju nam sarno dvije mogucnosti, prilagodjavanje ili vlastita zrtva. Boriti se ne mozes, kad bi i htio, onemogucice te na prvom koraku, pri prvoj rijeci, i to je samoubistvo, bez dejstva, bez smisla, bez imena i uspomene. Nemas mogucnosti da kazes ono sto ti je na srcu, pa da poslije i stradas. Premlatice te da ne progovoris, da iza tebe ostane sramota ili cutanje.

O jadno vrijeme, koje ne dozvoljavas ni smisao ni junastvo.

Tako sam, bespomocno, velikim rijecima spirao sa sebe stid.

Ustao sam i prohodao po sobi, kvrgavih nogu oblivenih suncem, rastreseno brojeci modre pecate po tijelu.

Mucenik, budala. Ne zelim da budem ni jedno ni drugo. Oni misle da sam obicna vaska.

A mozda i jesam. Od svega sto bih mogao da mislim i osjecam, ja se, evo, stidim sam sebe. I nejasno me tisti ponizenje. Ne znam krivicu, ne znam krivce. Ne mislim na osvetu, nema u meni ljekovite mrznje, vuce se po mojim zilama nekakva zlovolja, kao gorusica.

Tijana me zatekla na postelji, donijela je novac, kupila je pomorandze, za Mula Ibrahima, kad dodje, pozdravio me i zazelio mi svaku sreću.

- Ne ljuti se sto cu ostati kod kuće dan-dva?
- Najvaznije je da ozdravis, kaze.
- Jesam li ti rekao da je to dobar covjek!
- I ti si bio dobar prema njemu.
- To je drugo. U ratu, ili velikim nesrecama, covjek ucini i dobro i zlo, podjednako, jedno iza drugoga. Zato sto je nesiguran. A u miru se prozli, misli samo na sebe. On je, eto, drukciji.

Pogledala me usredsredjeno svojim velikim, pametnim, plasljivim, prodornim ocima, sve u isti mah, pa se okrenula i pocela nesto da radi.

Zasto tako gleda? Da li je pomislila kako govorim kojesta? Ili kako govorim o necemu sto je, za nju, sasvim obicno? Ili sto ne govorim o onome sto se desilo? Ili sto uopste govorim, poslije svega sto se desilo?

Postao sam osjetljiv. A juce me ne bi zacudio ni najzacudjeniji njen pogled.

Upitao sam, a znao sam da bi bilo bolje precutati, osmjehnuti se, napraviti salu, ali napregnutost je bila jaca od pametne misli:

- Sta sam to maloprije rekao tako neobicno? Htjela si nesto da kazes, pa si se uzdrzala.
- Zasto bih se uzdrzala? Znas da ti kazem sve sto mislim.
- Jesam li rekao nesto glupo? Ili nedolicno? Jesi li htjela nesto da upitas? Ili da nesto prigovoris?
- Nisam htjela ni da upitam ni da prigovorim.
- Mozda se ljutis sto ti nisam sve ispricao? U redu. Evo, ispricacu. Sinoc, na sijelu, govorio sam gluposti pred glupacima.
- Sve znam, molim te prestani.
- Ne mozes sve znati. Ni Mula Ibrahim ne zna sve. I zasto da prestanem?
- Samo se mucis, nista drugo. Govoricemo poslije.
- Zasto bih se mucio? Govorim ono sto treba reci, i upravo sad, da ne cutimo o onome sto se desilo. Nisam znao u kakvom zvjerinjaku zivimo.

Poslije sam primijetio kako vise bjesnim i psujem nego sto pricam, i kako sve vise psujem njih umjesto sebe. Branio sam se pred njom, napadajuci druge. Rekao sam da su se sinoc udruzili jedan coravi lupez i, jedna pijana budala, i da su pred najgorim olosem ovoga svijeta napravili cirkus, koji ce budala pamtiti dok je ziv. Ne zato sto je govorio gluposti, to im ne smeta, vec sto je govorio ono sto misli. Zato i jest budala. Osvetili su se surovo. Istukli su me. Usrali. Upisali. Pa ni to nisu htjeli da ucine saimi, nego su poslali sluge.

- Moga oca su ubili.
- Tvog oca su ubili, mene su unizili. Pa neka, hvala im. Zapamticu to. Necu zaboraviti skupu pouku. Ali ce zapamtiti jos neko. Prevarili su se ako misle da je Ahmet Sabo stene koje mogu slobodno udarati nogom. Jednom sam bio budala, i dosta! Za cio zivot dosta. A neko ce platiti i za to jednom.

Spasavao sam ponos pred njom i pred sobom, uzbudjen i ogorcen. Moglo je biti smijesno (sta im ja mogu uciniti?), ali nije bila laz. Bila je pozlijedjenost.

Njoj nije bilo smijesno. Slusala me s vecom paznjom nego sto su zasluzivale moje maglovite prijetnje, bezopasne i za koga. Odjednom je postala vedra, otvorena, cak i ponosna zbog ovog sto sam rekao. Zato sto je vise voljela moju pobunu, makar i bezizglednu, makar i laznu, nego osjecanje ponizenja i bespomocnosti. Cuvala me, i pored svega, onakvog kakav sam bio u njenim snovima. Carobnjacki me sastavljala od razbijenih komada, mozda i ne primjecujuci pukotine.

Dodirnula mi je ruku mekim jagodicama, ganuta, puna povjerenja.

- Drago mi je sto si mi sve ovo rekao. Vidjela sam koliko se mucis, ali sam mislila da je nesto gore nego sto jest. A zbog ovog, nemoj da zalis. Nemoj ni da prigovaras sebi. Rekao si ono sto mislis, pa sta onda? Nisi. ukrao, nikome zlo nisi ucinio, nisi se ponizio, posteno si kazao ono sto svi posteni ljudi misle. Istukli su te, prezdravices. Mrzice te, mrzicemo i mi njih. Nista nam od njih ne

treba. Zivjecemo sirotinjski kao i dosad, ali dignute glave. Ti si od njih najbolji i najhrabriji, svi oni, koliko ih ima, nisu ti ni do koljena. Jaci su samo u zlu. A opet, ma koliko mi bila draga tvoja hrabrost, bojim se zbog nje. Ti si prituljena vatra, jedva se li vidi, a kad plane, tesko se gasi. Obecaj mi da ces se cuvati, radi mene.

- Nije to hrabrost, vec ogorcenje.
- Svejedno. Obecaj mi.

Ne znam odakle je nasla u meni sve te divne osobine o kojima nisam ni sanjao, niti sam zelio da ih imam. Ali zasto bih kvario njenu naivnu sliku? Zasto joj ne bih izgledao kako me ona vidi? Bicu njen ponos i zastita, ovakav nikakav, podrzacu njenu vjeru u mene, jer joj je potrebna. Bicu toboze snazni hrast nad njenom krhkom stabljikom.

Izgleda da zaista sanjamo zivot.

Ali, eto cuda., i sam sam povjerovao u njene rijeci. Ne znam kakav sam bio prije, od sinoc sam sazrio, kao da je proslo mnogo godina. Stekao sam dragocjeno iskustvo, i necu vise uletjeti u klopku. A drugi neka se cuvaju mene.

Ne rekavsi joj nista, ni koliko su njene rijeci ljekovite, ni koliko me ohrabrila svojim povjerenjem bez razloga, zagrlio sam je njezno, kao nekad, prije sinocnjeg dogadjaja, bez strepnje i ustrucavanja, potpuno opran, oslobođen, hrabro vedar.

Dani su prolazili, a ja nisam izlazio iz sobe, niti sam cesto ustajao iz postelje. Osjecao sam se lose.

Vec dva dana Mahmut ne dolazi. Ni Mula Ibrahim.

Kad sam cuo Mahmutov kasalj u dvoristu, rekao sam Tijani da stavi nesto na sanduk pored vrata, nesto sto joj ne treba.

- Sve mi treba.
- Stavi casu.
- Imamo samo dvije.
- Picemo iz jedne.

Stavila je okrnjenu, za svaki slucaj. Mahmut je usao s osmijehom na licu, kao i uvijek, ali mu vedrina nije uvjerljiva, osmijeh je radi nas. Mrsav je, ruke mu drscu, kaslje.

- Jos lezis? - pita veselo, ne zeledi da ikome smeta svojim brigama.
- Ne osjecam se dobro.
- Sta te boli?
- Pa, sve.
- Kad sve boli, nije opasno. Evo, donio sam zeciju mast. Da stavimo na ruku.

Pregledao je ruku, pregledao noge, glavu, krsta, i stao nada mnom, gledajući me vedro.

- Hoces posteno da se odmoris? Dobro. Zecju mast cu vratiti, tebi ne treba, hvala bogu, sve zacjeljuje. Krv ti je zdrava.
- Povraca mi se kad pomislim da ustanem.
- Zato sto se ne kreces. I sto se bojis da ce svi gledati u tebe kad izadjes. Ma, jok, covjece.

Svako svoju brigu brine. I ja sam tako mislio, u pocetku. Kad sam se vratio u grad, ljudi me gledaju kao mrtvo tele, neko veli: nisam te vidio danima, cini mi se. Neko ni to. A deset godina me nije bilo! Malo sam i zalio: zar bas tako, kao da je kuce proslo ulicom! A onda se nasmijem u sebi: a zar bi ti pamtio za drugoga? I zasto da pamtis? Bolje je ovako, svako svojom stazom.

Da je ovako govorio neko drugi, zvuvalo bi ozbiljno, i tuzno, a njegovo je nekako lakrdijasko. Zbog njegova smijesnog krevcljenja, i zbog svega sto sam znao o njemu. Sve je nekako obezvredivao i upropastavao, svoju rijec, svoje djelo, sebe samog. Smijao sam se ovome sto je rekao, a neko drugi, drukciji od Mahmuta, od njegovog gorkog iskustva stvorio bi dostojanstvenu mudrost.

A kad je izasao, okrnjene case nije vise bilo na sanduku.

Tijana se smijala, ali joj nije do smijeha. Izgledala je zacudjena.

- Kad cujem njegov kasalj, zakljucacemo vrata i ucutati se. Ovaj hrcak ce sve odnijeti - rekao sam veselo.

Ali nismo tako ucinili, nijednom, pustali smo ga u sobu, po neku sitnicu je uzeo, neke sitnurije smo sklonili, i navikli se na taj cudan odnos opreza i povjerenja, pa niti smo se mi ljutili sto on uzima, niti se on ljutio sto mi sklanjamo. Ali nas je zaprepastio kad je Tijaini donio na poklon pozlacenu casu i gotovo nove papuce. Bogzna gdje je to uzeo.

- Poslala ti je moja zena - rekao je jednostavno. - I htjela bi da te vidi.

Vise me nije nagovarao da ustanem. Pustao je svakoga da cini ono sto hoce.

A ja bih ponekad ustao samo da prohodam po sobi, i opet legao. Bio sam zaista slab.

Poslije deset dana Tijana je rekla: - E pa, je li vrijeme da izadjes?

Mula Ibrahim nas nije posjetio, sigurno zbog posla. Narandze smo pojeli, polutrule.

- Jos sam bolestan - pobunio sam se. Ali ona me docekala neocekivano odlucno, na svoj zenski nacin, koji ne vrijedja ali ne popusta:

- Nisi bolestan, samo cuvas svoju ogorcenost. Ali ces se razboljeti u ovoj vrelini. Izadji malo medju svijet, prohodaj, porazgovaraj.

Obukao sam se, ljutit, i izasao uvrijedjen, kao da sam istjeran iz bolesnicke postelje. Kako zna biti neugodna! Cuvam svoju ogorcenost! A sigurno misli da strahujem od ovog izlaska.

Na zalost, u pravu je. Zato sam i kivan na nju.

Opio me vazduh, ljepljiv od sokova, proljetni, glava mi se zanosi, kao da sam pijan, kao da sam u onoj ružnoj noci. I noge tesko vucem, pretoplo mi je u zimskim cipelama, a dugo nisam hodao.

Bolestan sam, pa neka, pascu na sokaku, odnijece me kuci, u postelju, lezacu zatvorenih ociju, blijed, iscrpen, bez rijeci prijekora, bez rijeci zalbe.

Ali, ne padam, noge su sve cvrsce, dah sve sigurniji. Dan je lijep, nisam ni, znao da je proljece ovako ojacalo. Ljudi me ne gledaju, ne cude se, ne pitaju.

Zasto me Tijana nije natjerala da izadjem ranije?

Jato golubova zauzelo je sokak, po cijeloj sirini, ljudi ih se ne ticu, ne plase se, ne bjeze, pazim da ne nagazim na te pernate napasnike. - Bjezite, mangupi - prekoravam ih bez ljutnje. - Zar cete nas otjerati s nasih sokaka?

I djeca su na sokaku. Opolmila su starog Mehmed-agu Caluka, on je, kao i uvijek, u curku od zute lisice. Baca sitne pare oko sebe, a djeca se smiju, vriste, guraju se glavama i ramenima, kao vrapci oko zrnevlja zita, pa opet pristaju za starcem, a on se smijesi i sije bijelom rukom bezvrijedne novcice, pretvarajuci ih u svoju i djeciju radost. On je jedini vladar koji daje, a oni jedini podanici koji primaju. Ali on nista nije gubio zbog svoje rasipnosti, a oni nisu nista dobijali zbog svoga koristoljublja. I ta sarena, sasava, neozbiljna svita svaki dan je sebi i drugima poklanjala. jevtino veselje, koje je postalo miris i svjetlost grada, njegova divna djetinjarija.

Zasto sarn se ranije ljutio na djecu i starca? Sad ih gledam i smijesim se.

Pred nasim ducanom zastanem. U prozoru je sultanova slika, veca, ljepša, u pozlacenom okviru. I natpis je ozbiljniji, ispisan svecanim kaligrafskim pismom: Alahov miljenik, nas gospodar.

Smijesim se, i kazem mu: - Dobro jutro, gospodar. Odsad cemo se sretati svaki dan.

I on se smijesi, cini mi se, nije strog ni smijesan, kao raniji.

Sad tek vidim koliko mi je drag ovaj ducan, i koliko mi je potreban. Ovakav nikakav, uzak, nizak, tijesan, jadan, ali moj. Pomirisem: zaudara, Sve je isto, i sve ce ostati nepromijenjeno. Ovdje je moja sigurnost.

Mula Ibrahim me dočekao ljubazno, prijateljski, iako je sjetno ozbiljan, kao na pogrebu bliskog rodjaka do koga mu nije stalo. Drago mu je, veli, sto sam ozdravio i sto sam svratio do njega, raspitivao se o meni, nada se da su mi rekli.

Jesu, hvala mu. A za ono sto se desilo na sijelu kod hadzi-Duhotine, nisam kriv. Malo sam bio pijan, malo ljut, i eto, izgovorio sto nije trebalo. Zao mi je i zbog njega, i zbog sebe, i zbog nekih cestitih ljudi.

Sta mozerno., desi se, kaze Mula Ibrahim sjetno.

A ovdje je nekako svecano kao da je praznik. Pokusavam da se acim: ozbiljnost je minula tromim korakom, i ostavila tesku tisinu za sobom.

On ne prihvata salu. Malo smo izmijenili, veli, popravili, dogradili. Koliko se moglo.

Druga polovina ducana je pregradjena daskama. Zavirim: dva cosava mladica pretvaraju se da su zbunjena i uplasena.

- Morao sam da ih uzmem - kaze Mula Ibrahim. - Zbog posla.
- Zar toliko posla ima?
- Ima, hvala bogu.

Smijem se, podsjećam ga na njegove rijeci:

- Mnogo nevolja, pa velika zarada.
- Tako nekako.
- A ja? Gdje cu ja sjediti?

Zatreptao je sitnim ocima, progutao pljuvacku, obuhvatio je rukama uska prsa, kao da, ga je nesto zaboljelo.

- Ti? Bogami, neces imati gdje.
- Kako to? Ne razumijem.
- Pa, vidis, dugo nisi dolazio, i ja sam zaposlio ovu dvojicu, Mislio sam da si nasao neki drugi posao.
- Kakav drugi posao? Znas da sam lezao.
- Odakle bih znao? Ne dolazis, nista ne javljas, a musterije navalile, kao za inat.

Postade mi jasno odjednom, sjetim se sta me snaslo. Kao onaj pametni covjek, kad mu skidose gace, obalise na zemlju i uzese sibe, njemu odmah pade na um da ce ga tuci!

A mogao sam znati i ranije: nije me posjetio, nije pitao za mene, nije me zvao. Sve je svrseno davno, mozda iste veceri kad se ono desilo. I kazem, bez ikakve potrebe:

- I tako, otpustas me?
- Nisam mislio da te otpustim. Vidis i sam da je tako ispalo.
- Ispalo je kako su drugi htjeli.
- Ne dolazis, nista ne javljas, musterije navalile.
- Kao za inat. To si vec rekao. Sve mi je jasno.
- Dacu ti jednu, dobro, dvije plate, dok nesto ne nadjes.
- Hvala, ne primam milostinju.
- Dajem zbog prijateljstva.
- Ne pominji prijateljstvo!

Pruzio mi je novac, pripremio ga je ranije.

- Molim te, uzmi. Zaslužio si.

Glas mu je tih, prigusen, gnjecav, namreskano lice se grci od napora da ostane mirno, pogled gubi sigurnost. Tanke usne su se opustile, kao pred plac.

Primio sam novac, i sad sam mogao da odem. A jos stojim. Gledam ga i stojim. On strepi od mog pogleda, i od moje kivne rijeci. A ja je nemam. Ja znam da strepi i od neke druge rijeci, vaznije od moje. I mislim: boze rnoj, sta li se sad desava u ovom covjeku, i sta li se desava vec danima? Naredjeno mu je da me otpusti, nije smio da ne poslusa. Drugi bi smio, on ne smije. Njegov strah pred jacim ljudima, bilo u cemu jacim, gotovo je nerazuman. Kao strah od groma, od potresa, od kobi, strah koji se ne moze ni objasniti ni otkloniti. Kad je do njega dospjela ta zloslutna rijec necija zelja i zapovijest, u tudjim ustima, naravno, manje znacajnim ali neospornim, sigurno je odmah pristao da poslusa i da me zrtvuje. Grom je zagrmio s visoka, i nije bilo mogucnosti za daleka sjecanja. A onda je dosla noc, i nesanica, ili je to bilo sutradan, ili kroz dva dana, i odnekle iz sipraga misli izbio sam i ja. Bogzna kako, bogzna gdje. Mozda me vidio ovdje, u ovom tijesnom ducanu, nagnutog nad molbama i zalbama. Mozda nad vodom, nadnesenog, zanesenog, razbijenog u hiljadu komada. Mozda u talasima gnjevnog Dnjestra, kako izbezumljeno vucem ljusku camca i ljusku covjeka, ne misleci da li cu i sebe izvuci.

Bio sam svakakav, lud, pust, bespomocan, podsmjesljiv, neugodan, ali nikad mu neprijatelj. I eto, znao je da me mora pustiti niz vodu, ni ruku ne smije pruziti da bi me pokusao zadržati. I znao je da mi se cini nepravda. O on izvrsava nepravdu. Pa, nije mu lako. Sigurno nije plakao zbog toga; ali se dugo prevrtao po postelji, uzalud se muceci, jer je sve presudjeno, i on ne moze nista izmijeniti, niti je to pomislio ijednog trenutka, makar radi svoje savjesti. A na nesrecu, nije mogao da me zaboravi, ni da me nacрта crnjim nego sto sam. Ostala su mu za opravdanje i utjehu samo tri razloga: sudbina koja je jaca od nas, njegovo pravovremeno upozorenje da se cuvam djavola u sebi, i nada da cu mu na kraju reci grubu rijec. Sacuvace je u srcu kao hamajliju, u sjecanju kao lijek, u savjesti kao opravdanje. Ako naidje kajanje, jer covjek nije gospodar svojih postupaka. A mozda bi mu posluzila kao razlog za pozlijedjenost. Zlata bi mu vrijedila ta gruba rijec, ta tvrdinja u koju bi se mogao ukopati.

Ostavicu mu opravdanje sudbinom, mada ta sudbina ima ime i prezime, i mada u tu sudbinu ulazi i njegov kukavicluk. Ostavicu mu i utjehu sto me unaprijed upozorio da se cuvam, a ja ga nisam poslusaio, tu je zaista u pravu. Ali mu ne dam zadovoljstvo da se opere mojom grubom rijeci, toliko nije zaslužio.

Izgleda da sam ga tesko razocarao. Rekao sam:

- Ne vjerujem da si to ti smislio, Mula Ibrahimе.

Gledao je cas u mene, cas u pregradu, iza koje su slusale tudje radoznale usi, zbunjen, istinski nesrecan, ne usudjujuci se da mi kaze rijec zaljenja, a sabravsi toliko hrabrosti da mi ne kaze rijec pouke. Iako bi rnu prijekor mojoj gluposti, ili savjet da je vise nikad ne ponovim, mogao donijeti znacajno priznanje od ljudi do kojih mu je stalo. Odao sam mu u sebi priznanje zbog te hrabrosti i zbog te zrtve.

- Hvala ti na svemu - rekao sam na kraju. Zvucalo je prilicno pakosno.

A on je to prihvatio sasvim ozbiljno, zahvaljujuci bogu sto je bio u mogucnosti da mi pomogne koliko je u njegovoj moci. Onda je naglo zastao, sjetivsi se valjda koliko je smijesno to sto govori, i prosaptao zbunjeno:

- Oprosti.

Bila je to najljepša rijec koju je moglo pronaci njegovo kukavicko postenje.

Tako me srecno skinuo sa savjesti i prijateljski ispratio u proslost.

A za mene je to bio prvi korak u buducnost, nepoznatu i dotad nezamisljanu.

Zamisljao sam je u ovom mracnom ducanu pored javnih nuznika, a evo, sad sam prognan iz tog svog sirotinjskog raja, u kojem me zestoki zadah nuznika podsjecao da smo u sredistu grada, na dobrom mjestu, i da cu tu naci svojih dvadeset pet jadnih grosa svake godine. Sad mi izgledaju zlatni.

Moracu da potrazim nesto drugo, ne znam sta, ali cu potraziti. Svijet je sirok, mogucnosti bezbroj, a u meni ima dovoljno snage da neuspjeh ne primim sa suvise zalosti. Prozivjecemo nekako. I zasto bi se moja buducnost morala vezati bas za smrdljivi ducan pisara Mula Ibrahima? On bi pustio da me talas odnese i kad bi mi bilo teze nego sad, zato je mozda bolje sto smo se razvezali u casu kad ne visim nad ponorom.

Srecan ti ostanak, dobri covjece, koga strah cini tako nesigurnim prijateljem. Tesko tvojim cosavim pomocnicima, bices nemilosrdan prema njima: oni te nisu izvlacili iz nabujale rijeke. A mozda cete zivjeti i dobro, nista vas ne spaja, ne ticete se jedni drugih, nece te muciti sjecanje na tudje pozrtvovanje, i neces strepeteti od njihove nerazumnosti. Dobro, de, naredili su ti da me istjeras. I mirno ces me grditi, zbog svega sto ucinim, a sve ce biti ludo,

drukcije ne može ni da bude, sad to vidiš, mada si se nadao da će me tvoji pametni savjeti odvratiti od pogresnog puta.

A kad budeš dobro raspoložen, kad pazar bude obilan, kad ne bude straha u tebi, možda ćeš nesigurno sapnuti sam sebi, da su za sve krivi sejtan, rat, i moja prekinuta mladost. I dobro je što tada nećeš biti blizu, jer bih ti odgovorio stogod ružno, pa bi to bilo naknadno opravdanje za nepravdu koju si mi nanio.

Vidiš, još mislim dobro o tebi, i želim da se ponekad probudis usred noći, i da dugo sjediš prekrštenih nogu na postelji, mućeci se kajanjem i stidom, zbog mene.

Ali, neka ti je bogom prosto, nisi ti birao svoju sitnu dušu, dali su ti je, ne pitajući, došao si na red kad drugih, boljih, nije više bilo. Alahemanet, čovječe kao i svi ostali, koji čine zlo ali ga ne smisljaju. Od onih drugih, koji zlo smisljaju i obredjuju, neka bog sačuva i tebe i mene.

Kod cesme sam zazelio da stavim ruke pod mlaz hladne vode. Kod dzamije sam osjetio zavist prema djacima medrese koji su, u nanulama, isli na molitveno pranje, veseli, željni svega, glupi od neiskustva, laki od želje o divnom zivotu što ih tobože čeka. Kod Morica hana sam izasao iz sjenke zidova i visokih stabala, i okupao se u proljetnom suncu.

Proljeće, sunce. vedrina, misao bez težine.
Vedra misao srce obasja,
vedra ni zbog cega,
misao niocemu...

Sapucem besmislene stihove, čujem mazenje gugutke u granju visoke topole, ispunjava me radošću dječji smijeh, zao mi je ptice što je izbezumljeno sunula preko krova, uplašena. Dio sam svega što vidiš, i znam to, i srećan sam, i lako mi je, kao da sam od vazduha.

Lakomisleno, ili lukavo, moje srce se branilo od trpljenja.

Smijeseci se, usao sam u bezistan, razmetljiv kao mlad bogataš, i zatražio da mu pokazu žensku maramu.

Za kakvu ženu, mladu ili staru? - pitaju me.

Mladu i lijepu, najljepšu ženu u gradu.

Da li asikujemo?

Da, još asikujemo, iako je udata za mene.

Sredovječni bazrdjan me gleda sazaljivo, kaže:

- Dodji mi kroz godinu-dvije, da te upitam za asikovanje.

- Doci cu - velim i smijem se veselo.

I on se smije, bogzna zasto, zbog moje naivnosti, ili zbog svoga iskustva.

Maramu sam odnio Tijani, da uzivam u njenoj radosti.

- Zar nisi na poslu? Zasto si se vratio tako brzo?

- Prvo da vidis poklon, poslije cemo i o tome.

Vjecna je steta sto ne mogu da kupujem poklone, svaki dan, svakakve, zbog njenih ociju obasjanih odusevljenjem, kao u djeteta.

Najprije nije imala rijeci, onda ih je bilo isuvise, rekla je da sam divan, rekla je da sam lud, a mozda sam i divan zato sto sam lud, odakle nam novac za ovakve skupe poklone, sigurno ce joj lijepo stajati, nije smijela ni da mi kaze da je zeljela upravo ovakvu maramu, kako je moguće da sam pogodio njenu misao, ali zaista nisam razuman, moram kupiti sebi cipele, bez cipela se ne moze a bez marame moze, iako mora priznati da sam joj pricinio veliku radost.

I tako se neprestano vrtjela u krugu, od radosti do razuma, i natrag.

Smijao sam se.

- A sad da ti kazem zasto sam se vratio tako brzo. Zato sto sam te pozelio, zato sto nije brzo, zato sto nije vazno da li je brzo, a ako ti je brzo i ako ti je vazno da li je brzo, onda mi se nisi obradovala.

Smijala se i ona.

- Dobro, znam da si sasav, a sad mi kazi sta je bilo.

Rekao sam da nista nije bilo danas, sve se zbilo ranije, samo mi nista nismo znali, i zasto da se sad zalostimo, kad se nije sada desilo.

Oponasajuci Mula Ibrahima, njegov izduzeni vrat i skupljena ramena, treptanje njegovih sitnih ociju, i plaslivo izvlacenje mrsavih ruku iz dugih rukava, kao da dvije lasice vire u svijet, pazljivo njuskaju i povlace se na prvi znak opasnosti, govorio sam tihim Mula Ibrahimovim glasom:

- Nema te toliko vremena, pa sam pomislio da si otvorio trgovinu, ili si nasao bolje mjesto.

A ja mu odgovaram da se jos nisam odlucio, nude mi nekoliko mjesta, ali nigdje toliko ne zaudara kao kod njega, a toliko sam navikao, da cu svaki dan proci tuda, da se malo nakadim.

- Pa, dobro, to znaci... - kaze ona, smijuci se, ne bas veselo.

- Nije dobro, ali znaci - smijem se i ja. Ona se vise ne igra, gleda me, nesigurno, i kaze ozbiljno:

- A od cega cemo zivjeti?

- Ako ovo sto znam nije dovoljno, nosicu vodu u Ciifuthanu! Zasto se plasis od cega cemo zivjeti!

Na zalost, njen odsutni smijesak, kojirn prikriva strah, govori mi da je nimalo ne zavarava moja vedrina. A ja je ne dam, tu svoju vedrinu: zivjecemo! Zar je i to neka vjestina?

I podignem je, kao dijete, pazljivo je okujem objema rukama, osjecam je toplu i zaobljenu uza se. Dodirujem bradom i obrazima: mlada. Mirisem je kao cvijet: miris cist i drag. Najljepša žena u gradu, rekao sam. I jeste, zaista, i ne samo u ovom gradu. I znam da mogu sve u zivotu, zar je tesko zivjeti, s njom. I sapcem joj nesuvisle rijeci dragosti.

A ona se pribila uz mene, kao uplaseno kuce uz kujine sise, i krije lice od zivota, od straha, sitna kao igracka, necujna, kao san.

Da li misli na ubijenog oca?

Drzim je na rukama, nju i ono trece sto se naliva njenom krvlju, kao mali vukodlak, i njisem je polako, polako, da je odvojim od svijeta, od straha, od ruznog sjecanja, da ostanem samo ja, svuda oko nje, u nedogled, kao nebo, kao more, da je prelijem njeznoscju sto vri u meni kao vrutak.

Ne boj se, kazem.

Volim te, kazem.

Ko nam sta moze, kazem.

I osjecam se kao gospodar svijeta dok drzim na rukama trudnu zenu u vreloj sobi iznad mahalske pekare.

Ostalo je to odusevljenje u meni danima, ne tako sigurno, doduse, kao onoga dana kad sam se smijao nevolji koja me snasla, jer nisam znao sta bih drugo, a ipak dovoljno da hrabro trazim neko rjesenje, neki izlaz, medju tolikim mogucnostima koje u svijetu postoje. A da postoje, dokaz su ljudi koji zive. Nekako zive. Ni ja ne trazim vise.

Znao sam:

Od covjeka se nije nista otelo. Koja tuga razgovara nema? Posljednja se broji. Svako cudo za tri dana.

Svasta sam znao, i vjerovao. Sve od mene zavisi.

U pocetku sam jos i uspijevaao da dodjem do ponekog ko bi mi mogao pomoci. Ali je sve ispadalo smijesno.

Mula Ismail, narodni prvak, koji je predstavljao ljude iz naseg dzemata, primio me ljubazno, pa sam pomislio da me zamijenio s nekim. A onda sam vidio da me nije zamijenio ni s kim, niti je znao ko sam, a nije ni mogao saznati, ma koliko da sam se trudio. Ljubazan je po navici, takav mu je posao, i to prema svakome, jer ne moze sve ljude poznavati, niti mu je potrebno, a ljubaznost se pamti, cak i kad se posao ne svrsi uspjesno. Zacudilo me jos nesto: nije me upitao zasto sam dosao, ni sta zelim. Rekao je da mu je drago sto me vidi, i da ce mu uvijek biti drago da me vidi, mada nikako nisam mogao da odgonetnem zasto bi mu to bilo drago. Onda je, ne zaustavljajuci se, ne dajuci meni da dodjem do rijeci, nastavio da govori o raznim pitanjima, o pitanju rata, koji se ne moze voditi bez sloge. I ovo sto gubimo u Rumuniji i Rusiji, to nije zbog slabosti muslimanske vojske, vec zbog nesloge vojskovođa i zbog odsustva bozije pomoci. Zatim o pitanjima nepostovanja vjere, nepostovanja vlasti, nepostovanja ljudi od ugleda. Eto, ne postuju se ni pase, ni ajani, ni ulema, cak ni kadije. A takva raspusnost sluti na kugu. Doduse, kako kaze Knjiga, na kugu i na ratove sluti i veliko crvenilo, kad se pojavi sa sjevera. I snijeg, kad padne u nevrijeme, kao lanjske godine sto je pao 24. agistosa, i to sluti na kugu. I kad psi mnogo zavijaju dok mujezin uci na munari. I kad djeca vrijedjaju Zidove i hriscane. I kad se narod pretjerano mnozi. I kad su ljudi suvise pohlepni. I tako, sve sluti na kugu, na ratove, na nesrece, sto mu nije ni tako glupo, jer se nevolje neprestano desavaju, pa ako se ne mogu otkloniti, mogu se bar objasniti, i time je pola posla obavljeno. A druga polovina svakako ne zavisi od nas.

Mene nisu zanimali ni ratovi, ni nesloga medju vojskovođama, ni. uzroci kuge, i poceo sam da gubim glavu: dokle bi trajalo ovo bezumno kloparanje, dan, mjesec, godinu, vjecnost? Da li bi klepetao golim vilicama i kao kostur, pred drugim kosturom mojim? Da li bi, ako ga ne zaustavim?

Mozda on i ne zna da sam ovdje, mozda misli da sam neko, svejedno ko, sto ga je slusao juce, lani, uvijek, oduvijek isti samo s drukcijim imenom, nevazan, bezlican, kao zrno u brojanici. Vazno je sarno ono sto on govori, a svejedno je ko slusa.

- Oprosti sto te prekidam - rekao sam, prikupivsi hrabrost koja je pocela da me napusta. - Dosao sam da te nesto zamolim.
- Svakako - odgovorio je ljubazno. - I neposlusnost je predznak kuge.

Znam vec, i ljubav, i. mrznja, i zivot sve je predznak kuge.

Muka me hvata.

- Doci cu sutra, ako imas vremena. Da mi pomognes, savjetom, preporukom, misljenjem.
- Da, ima stvari koje su ljudskom umu tesko dostupne. Kad su zadavljeni braca Morici, dogodio se u Sarajevu zemljotres, a kad je umro veliki vezir Sirhan-pasa, iznad grada je preletjela velika repatica.

Boze milosni, ovaj narodni zastupnik zivi u goroj pustinji nego beduin. Oko njega i u njemu je pustos.

- Mula Ismaile, izgleda da ja ne govorim jasno. Molim te da me sasluhas, u nevolji sam.

- I vazdan takvih znakova sam upamtio. Desavaju se po bozijojej volji, a mi ih ne razumijemo.

Ah, majko moja, pa Mula Ismail je potpuno gluh!

Ali nije nevolja u torne, vec sto on to ne zna. Ili nece da zna. Dovoljno je da on sam govori. Sta bi mogao cuti od drugih? Nevolje, zalbe, prijekore. Sta ce mu to!

Htio sam da zametnem salu, da ja govorim svoje, sta mi padne na um, a on bi svoje, i lijepo bismo se izrazgovarali niocemu, kao ljudi. Ali sam se pobojavao da bi rni mogao doci u san, kao mora. jednom, kad ne bih bio spreman za salu, pa bih izludio od strave. Smijesno i strasno mogu biti rod.

Ucutao je cim sam se okrenuo. Govor mu se zaustavlja, izgleda, cirn ne vidi cudjenje na tudjem licu.

Onda mi se ukazala prilika o kakvoj ni u najludjem snu nisam mogao sanjati. Tajanstven i vazan, Mahmut Neretljak mi je saopstio da ce me primiti glavom bosanski defderdar Bekir-aga Djugum! Mislio sam da tjera segu sa mnom, ili izmislja, da bi se pohvalio svojim nepostojecim vezama. Izgledalo mi je toliko nevjerovatno, kao da me pozvao sam veliki vezir.

Da bi me uvjerio, rekao je, sapcuci, da to nije nikakvo, cudo. Njegova zena je ranije bila udata za papudziju Ticu, pa je Tica umro, i ona se udala za njega, Mahmuta. Dok je on bio u izgnanstvu, njoj je pomagao bivsi djever, Salko, isto papudzija, dobar covjek. Taj Salko papudzija ima tetku Almasu Meckar, a njen sin, zvani Mali Husein, radi kao kalfa kod berbera Ahmetage Core, a Ahmetaga Coro brije defderdara Bekir-agu Djuguma. Tako je, od jednog do drugog, moje ime doslo do defderdara, i on je rekao da ce me primiti. Zar nije jednostavno?

Poslije te zapletene price, koju ne bih mogao dvaput ponoviti jednako, a i sad sam je sigurno krivo zapisao, sve mi je izgledalo jos nevjerovatnije. Cak i da je istina da jedan berber moze nagovoriti takvog velikasa da primi nepoznatog covjeka, smijesno je i zamisliti kako je moje ime proslo kroz tolike usi i tolika usta, i bogzna sta je doprlo do defderdara.

Da je svako dodao po truncicu, mogao sam ispasti cuveni naucnik Bergivija. A pred defderdara ce izaci beznacajni pisar Ahmet Sabo, koji nece znati da kaze ni tri rijeci kako treba, pa cemo se naci u cudu i ja i defderdar, ja zato sto cu iznevjeriti tolike lazi o sebi, on zato sto ce zaista lako uvidjeti da nisam ni sluga Bergivijinog segрта. Srecom, to je sigurno Mahmutova izmislijotina, pa nema nikakve potrebe da drhtim pred tim nezamisljivim susretom.

Ali kad mi Mahmut rece da me defderdar ocekuje prekosutra, poslije podnevne molitve, preporucivsi mi da budem tacan, jer Bekir-aga ima mnogo posla, i ko zna kad bi me drugi put mogao primiti, ja se jos jednom uvjerih da o zivotu ne znam nista.

Nesrecom, ili srecom, jer nisam siguran da li bi iz svega ovoga ispalo dobro ili zlo, sutradan je umro stari i bolesni vezir Muhsinoivic. A samo sat-dva poslije vezira, umro je i defderdar Bekir-aga Djugun, dotle zdrav, snazan, neumoran. Presvisnuo. je od tuge za vezirom. Podanicka vjernost se zaista nije mogla bolje dokazati. Usput da napomenem, ovakva vjernost je dirljiva ali opasna, a dogadjaj koji pricam, pokazuje koliko bi bila stetna kad bi narod posao za primjerom svojih vodja.

Tako je propao i prijem koji mi je defderdar zakazao, ne pretpostavljajuci da ce dan prije toga umrijeti njegov gospodar, zato i nemam prava da mu ista zamjerim, jer je duznost iznad ljubaznosti. Sastali smo se, doduse na njegovoj dzenazi, ali i to je bolje nego da je on dosao na moju.

Njegova nasljednika, koji je dosao s drugim vezirom, nije brijao Ahmetaga Coro, i nevjerovatni lanac nije vise mogao prenijeti moje ime nikud.

Bogati trgovac hadzi Fejzo takodje me obradovao nadom, ali sam je sam razbio. I ranije me susretao s osmijehom. i lijepom rijecju, a tada me zaustavio na sokaku, rekao da je o svemu obavijesten, i pozvao me u svoju magazu, da porazgovaramo. Iza magaze, krcate skupocjenim tkaninama sto su tek prispjele s Istoka, uveo me u sobu zastrtu cilimima, sa secijama oko zidova, s debelim zastorima na prozorima. Nije razgrnuo zastore, da pusti danje svjetlo, vec je upalio svijece u bakrenim i srebrnim ciracima, i odmah se osjetio ugodan miris, jer su svijece, izgleda, natopljene mirisnim uljima. Zapalio je i zrno tamjana.

- Volirn mirise - rekao je. - Brane nas od sirovog vonja. Oni su prava dusa stvari. Cak i ljudska dusa ima svoj miris. Kakav je tvoj miris?

- Bogami, ne znam.

- Daj mi ruku.

Pruzio sam ruku.

Polako i pazljivo je gledao, prinio moj dlan blizu nosa, i sireci nosnice, udisao nevidljiva isparenja moje koze. Onda je okrenuo ruku i gotovo mi njusio nadlanicu, golicajuci me zutom bradom.

- Osjetljiv - rekao je, ne pustajuci mi ruku - zatvoren, dobar, vedar. Mozda i neobuzdan, ponekad.

Izvukao sam zarobljenu ruku iz njegovih mekih dlanova.

Upitao me sta zelim, pice, lokum, voce? Uzeo sam serbe, da rastjeram snenost i cudno raspolozenje, kao da me obuzima lako bunilo. To je od mirisa, od tisine, od polumraka, od njegovog mekog saputanja.

- I sad trazis posao? Najbolje bi bilo u drzavnoj sluzbi. Ne treba ti nikakva sposobnost, ne pretrzes se, ne ne strepis od gubitaka, a dobitaka imas onoliko koliko umijes. Ali, to je tesko. Zamjerio si im se.

- Znam.

- Imaju dobro pamcenje. Ne prastaju uvrede. Ne znaju za milost.

Govori o njirna bez mrznje, ali s podsmjesljivim prezirom. I ne zato sto su grubi i sto zaudaraju, vec sto ne znaju da zive. Svojom umisljenom velicinom i gluposcu sire oko sebe strah i dosadu, pa je ruzno i njima i drugima. Ukoceni u svojoj tromoj nespretnosti, lice na slonove, i kao slonovi iznenada se razbjesne i unistavaju sve oko sebe. Tako ih uvijek i zamislja, ukocenih debelih nogu, mracno raspolozene, glupo sujetne, bezobzirno osvetoljubive, potputno gluhe i slijepe za sve sto je u zivotu lijepo. Uporedjuje ih sa slonovima, jer su to najruznije zivotinje, potpuno besmislene. Tako i umiru, kao da se svijet rusi, a nista se ne desava. Samo sto drugi debelokosci dolaze. A svijetom bi trebalo da vladaju ljudi koji znaju da uzivaju, u svemu. Svima bi bilo dobro. Ali to nece nikada biti, jer oni ne vole borbu, to nije uzivanje. Jedan jedini medju njima je izuzetak. On nije debelokozac. Dzemaal Zafranija. Pobunio sam se:

- Postace gori od svih. Uskoro!

- Varas se. To je divan covjek. Divan! Steta sto si se s njim posvadja. Po necemu je slican tebi, samo si ti ljepsi. Znas li da si lijep? To su ti sigurno cesto govorili.

- Lijep sam, ko izvrnut dzep.

- Vrlo si lijep, pravi muskarac. Sve ih je manje, na zalost. Kako ti se svidja ovdje?

- Svidja mi se.

- Mozes doci kad god hoces. Dacu ti i kljuc, ako zelis.

Sa niskog stolica je uzeo bocicu s mirisima, i stavio nekoliko kapi na bradu i na dlanove. Poskropio je i mene, i tezak istocnjacki miris me gotovo potpuno odvojio od ostalog svijeta, kao zid.

Upitao sam:

- I Dzemaal Zafranija dolazi ovamo?

- Dolazi. Cesto. Veliki smo prijatelji.

- Ti si ga i namjestio kod kadije?

- Volim da pomognem ljudima. Pogotovu ako su mi prijatelji. I tebi cu pomocu.

- A Zafranija, i on zna da uziva?

- Zna. Oh, zna.

I tada, tek tada, tako mi sreće, eto kolika sam budala i bezveznjakovic, tek tada rmi je postalo jasno u sto sarn upao. I ne zato sto sa bistar, vec sto je postalo ocito. Govorio je sve tise, sve muklije, unoseci mi se u lice da sam mu

dah osjecao, dah vlazan i vreo, a ruka mu je trazila moju, i gladila je sve mekse.

Vidim, sale vise nema, a nisam je ja ni zapocinjao, i mislim: da ili da ga udarim po drhtavim gubicama, da zapamti kad me je doveo u ovo svoje smrdljivo leglo, ili da se nekako izvučem bez svadje i bez stete, dosta mi je sukoba i mrznje.

Te ustanem i zamolim ga da otkljuca vrata, moram da se nadjem s Mula Ismailom.

Hadzi Fejzo se osmjehnuo:

- On ti nece pomoci.
- Nije ti prijatelj?
- Boze sacuvaj!
- A tih . . . prijatelja, imas li mnogo?
- Vidjeces.
- I svi se pomazete?
- Dodji, uvjeri se. Mi ne ostavljavamo na cjedilu jedan drugoga. Hoces li svratiti ovamo poslije Mula Ismaila?
- Necu imati vremena.
- Onda, sutra. Svakako. Cekacu te. Sa strahom sam se osvrno. da kogod ne vidi odakle izlazim, a usao sam slobodno.

Pogledao sam u vedro nebo, da se oslobodim titravog polumraka, i udahnuo, duboko, jednom, dvaput, triput, da istjeram zejtinjavi miris iz sebe. Pih, kako se osjecam prljav, nikako da zaboravim znojave dlanove kako drhthe na mojoj ruci. Sirim prste, da ih prosusi vazduh. Ali, djavo da ga nosi, ne tice me se. Tijana je prvo osjetila miris ruzinog ulja, rasipao sam ga oko sebe kao otvorena bocica. Namrstila se.

- Nesto mi mnogo mirises - rekla je sumnjicavo.
- Mani me, zeno, umalo ti ne stradah.
- Vidim.

Ispricam joj, u smijehu, svoju nevolju, a ona me gleda u cudu. To si ti sanjao, kaze. Nikako ne vjeruje u te stvari. I nikako da mi povjeruje potpuno. Zna da ne lazem, a lici na laz, ili na grubu salu. Uzalud, ostala je u njoj sumnja da me nije namirisao nikakav hadzi Fejzo s bradom, vec neka nepoznata Fezija. To, nazalost, nije istina - rekao sam, smijuci se - ali joj je moja prava istina izgledala nevjerovatna. Mada bi joj moja nevjerovatna istina izgledala laksa nego njena izmisljena. Meni ne treba nijedna. Samo, nije pravo da posteni ljudi ostaju pod sumnjom zato sto su drugi rdjavi. Mogla bi ponekome pasti na um misao da je ugodnije biti pod sumnjom zbog grijeha nego pod sumnjom bez icega. Ali Tijana ne prihvata ni taj pametni zakljucak, vec kaze da je bolje dolaziti kuci nenamirisan.

I eto, to su bile tri jedine mogućnosti, koje zapravo i nisu mogućnosti, već tobožnje nade, sigurne koliko i oblak na nebu. Poslije nije bilo ni toga.

Isao sam od ureda do ureda, od čovjeka do čovjeka, ali nikud nisam dospijevao, ni kod koga me nisu pustali. Sitni činovnici su me slusali rastreseno, s dosadom, s licem bez izrazaja, bez razumijevanja, čak i bez pakosti.

Satima sam sjedio u predsobljima, ali oni koje sam očekivao, nikad se nisu pojavili. Ili su se uvlacili kroz prozor, ili su ulijetali kao ptice, ili su bili nevidljivi, ili je postojao neki tajni, podzemni ulaz koji ih je stitio od nas što živimo čekajući.

Moje riječi su postale izlizane, moja priča dosadna, moj lik zamoran svakome. Pretvorilo sam se u čovjeka koji moli, a to je posljednje biće na zemlji. Ispod toga nema ništa.

Polako, odbijajući najprije tu misao, počeo sam da osjećam zid oko sebe, nevidljiv ali neprobojan. Stajao je oko mene, kao tvrđava, kao neizlaz, kao nepristup, neprestano sam udarao glavom o tvrdu stijenu, bio sam izubijan, krvav, sav od cvoruga, sav od masnica, a nisam prestao da navaljujem. Jer je uvijek izgledalo da ima prolaza. Mora da postoji neki procijep, nemoguće da je zid svuda. A nisam mogao ni pristati da ostanem tako zazidan, kao da sam ziva sjenka koju niko ne vidi a ona vidi svakoga. I uzalud govori, uzalud vice, ne čuje se, ništa. Malo je trebalo pa da počnu prolaziti kroz mene, kao kroz vazduh, ili gaziti po meni, kao po vodi.

Osjetio sam strah. Kako su me to ubili? Nisam ranjen, nisam zaklan, nisam mrtav, ali me nema. Zaboga, ljudi, zar me ne vidite? - kažem. Zar me ne čujete? - kažem. Ali moj lik ne ulazi u njihovo oko, ni moj glas u njihovo uho.

Nema me.

Ili ja to sanjam svoj nemogući položaj, koji iskustvo odbija? Jer, ja sam živ, ja hodam, ja znam šta tražim, ne pristajem da me nema. Mogli su me pretuci, mogli su me zatvoriti, mogli su me ubiti, zar su malo ljudi ubili bez razloga? Ali zasto su napravili avet od mene, zasto mi oduzimaju mogućnost da se borim?

Hocu da budem čovjek, borite se sa mnom ljudski.

Uzalud.

Prazan prostor oko mene je sve pustiji, moja smijesna pobuna sve tisa.

6. Čudno ljeto

Ljeto je naslo vrelo i tesko.

Sunce, kao da se tali, bjesomucno bljuje vatru, ognjene iskre padaju na zemlju.

Pobjesnila je i pekarska pec ispod nas, i nasu sobicu pretvorila u pakao.

U podnevnim casovima izgledalo je da ce planuti i nebo i zemlja, i da ce se sve pretvoriti u ogromnu vatrenu pustinju.

Nocu smo lezali na uskoj drvenoj verandi prema dvoristu. Po nesigurnom mraku kretale su se sjenike nasih cudnih komsija, i udarali kopitama konji u staji, u dnu dvorista sto je licilo na han.

Nepoznati ljudi su dolazili i odlazili, iduci za nepoznatim poslovima, ostavljajuci za sobom nemir.

- Ne boj se, spavaj - umirivao sam Tijanu kad bi se probudila.
- Ne bojim se - satptala je, ali su se njene oci okretale za nocnim sjenkama bez lica.

Jednog jutra: smo vidjeli da su nekakvi crvi pojeli sparuseno lisce divlje jabuke, jedinog drveta u nasem dvoristu. Preko dana su ispreli paucinu na patrljcima jabuke, ali su komsijska djeca kamenjem i motkama omlatali taj ukras s mrtvog drveta.

U okolnim bastama crvi su se toliko namnozili, da su paucinom premrezili stabla zerdelija i sljiva pozegaca, pa i sasusenu travu na otvrdloj zemlji. Izgledalo je da su vocke ponovo izbeharale, ili da je pao snijeg. Za nekoliko dana paucina je zahvatila avlije, sokake, prozore, sofe. Nepregledna vojska crva pocela je da zauzima grad.

Ljudi su ostavljali kuce i bježali natovareni stvarima, kao ispred pozara, ispred poplave. Zaustavljali su se na prvom cistom mjestu, kao u zbjegu, i uzdisuci gledali spepeljene vocnjake; otete kuce.

Sta sve nece udariti na covjeka!

Crvi se mnoze neshvatljivom brzinom, kao da zele sto prije da osvoje svijet. Pred nasim ocima rastu grozdovi sitnih gmizavaca, prozdrjljive truncice neprestano grickaju, zvacu, unistavaju, tankom predjom isprepleli su stabla, zatvorili kuce, poklopili zemlju, ljudi ce se povuci na goli kamen, i pomrijeti od gladi i straha.

Bas smo jad, mi ljudi, nemocni pred svacim, mislio sam malodusno, krijuci to pred Tijanom, a za dan-dva sam se cudio svom strahu: crvi su uginuli, gotovo u isto vrijeme, svi kao da su se dogovorili. Ostale su samo njihove kozurice, od vreline pretvorene u prasinu, i ostalo je cudjenje.

Ljudi su se vratili kucama, s gadjenjem skidajuci slabu paucinu.

Onda su se zapalile sume oko Sarajeva. Mahmut Neretljak me pozvao da podjemo na brdo, iznad grada, da vidimo i to чудо. Imao je još dva važna razloga: htio je da protegne noge, u posljednje vrijeme su ga sve cesce hvatali grcevi a listovima, a smislio je i novi posao, da pise zapise seljacima u Podgrabu, tamo nema hodze.

- Ove bajе su uplasile ljude - objasnio mi je svoje razloge - i trebate im zapis od svega. A znam neke zapise od strave, od uroka, od bolesti, njima nece odmoci, meni ce pomoci.

Penjali smo se polako, odmarali se cesto i dugo, zbog Mahmuta i njegovih bolesnih nogu, iako je govorio da mu je lakse kad hoda, i da poslije bolje spava. Meni je bilo svejedno, mlad sam, zdrav navikao na hodanje trceci za sluzbom koje nema, ovo mi je dobro doslo, zamoricu se drukcije nego sto se zamaram dolje u gradu, i zaboravicu na svoju muku.

Zastajali smo kraj svakog izvora, ispod svakog granatog drveta, ili bilo gdje, kad bi Mahmutove noge pocele da klecaju.

Ali ako su ga noge izdavale, jezik nije. Govorio je neprestano, nastavljajuci zapoceto, cim bismo sjeli i malo se izduvali, o svemu i svacemu, o ljudima koje smo susretali u zivotu, o Tijani, o meni, o svojoj zeni, govorio je da nadoknadi ono sto je cutao, u izgnanstvu, i ovdje, dok je bio bez ikoga, a sad ima prijatelja koji ga slusa.

Njegovo pricanje nije nezanimljivo, prezivio je svasta, i rijeci su mu zrele od iskustva i muke, ali je sve iskidano, iskrpljeno od sakatih prica koje se nicim ne povezuju, vec upadaju jedna u drugu, svaka sa svojim tokom i svojim razlogom. Njegovo pamcenje ne izvlaci lanac sjecanja, vec komadice, razbijen i nesastavljiv mozak, niti se om trudi da sve to spoji. I nicemu ne trazi smisao, pouku, zaokruzenje, dovoljan mu je dogadaj, takav kakav je, sta treba jos vise?

Za čudo, najvise je u njemu povezana slika o njegovoj zeni. Nastavljao je razgovor o njoj nekoliko puta, na nekoliko zastanaka, ne uplicuci nista drugo. Bilo je to prvi put da mi je govorio o zeni. U pocetku sam se smijao, jer je bilo neobicno, a onda sam zacudjeno slusao tu najcudniju izjavu ljubavi.

Sad je ruzna - rekao je - a u mladosti je bila jos ruznija, samo potpuno drukcije. Ranije su joj veliki zubi virili iz same koze na licu, sad su ostala dva-tri krnjatka, izmedju podvoljka i sala na obrazima, pa izgleda da se uvijek smije. Zna da se ne smije, ali joj istureni, zubi ne dopustaju da bude mrzovoljna ni kad otrov riga. A ne zeli da ih previse pokazuje, zna da nisu bas lijepi, pa najvise cuti. Dok on hoce, tako je, a kad zazeli da vidi njen nevoljni smijeh, zna i da je naljuti, samo da progovori. Tada obilato nadoknadjuje cutanje, ne brinuci se za ljepotu, i on s uzivanjem slusa njene socne rijeci, nad kojima se neprestano smiju tri isturene ploce gornjih zuba, pa od svega ispada nekakva vesela grdnja. To sto govori, nije pametno, i to je bas dobro, ne mora da se stidi pred njom. A opet, mora priznati, pametnija je od njega, i to je

obicno tako, samo on priznaje a drugi nece. Kakve su da su, zene su mudrije i bolje od muskaraca. To pred njima ne treba reci, ali su muskarci glupi, sujetni, uobrazeni, ne vrijede mnogo, medju nama receno. I cudo je kako nas zene trpe. Najbolje zna po sebi, sta sve nije cinio, ali ona ceka, uvijek, kao da on iz dzamije dolazi. Dzaba, vise vrijede nego mi. Eto, ja sam pametan, ali, bez uvrede, Tijana je pametnija i u svemu deset kopalja iznad mene. Njegova zena, doduse, nije kao moja, jer sam ja nasao srecu kakvu nisam zaslužio, ali ni njegova nije losa. Nije mnogo uredna, ali u cemu i da bude uredna. Nije ni stedljiva, ali sta da stedi? Mrzovoljna je, ali on ode od kuće, pa mu to ne smeta. Mrzovoljna je zato sto on ode i zato sto ostane, pa on bira sto mu je zgodnije. I sto god ucinio, zna da ce je zateci kod kuće, ceka ga takvog nikakvog, da nastave zivot kakav im je bog odredio. Ne, zaista je ne bi zamijenio ni s jednom drugom zenom.

Zakljucak je prilicno neocekivan, a mozda i nije, jer je proizilazio iz priznanja njenih umjerenih vrlina koliko i vlastitog nesavrstanstva.

Razveselilo me to naspretno ali lijepo pristajanje na ono sto zivot nudi.

Je li to mudrost, da ne ocekujemo mnogo ni od sebe ni od drugih?

Je li to gubitak ili dobitak, ako saznamo pravu mjeru, svoju i tudju?

Gubitak je sto je ta mjera sitna, a dobitak sto ne trazimo vise.

Rekao sam:

- Svijet se sastoji od nesavršenih ljudi.
- Sta kazes?
- Smisljam pjesmu.
- Kako se smislja pjesma? Mogi li da cujem?

Svijet se sastoji od nesavršenih ljudi.

Sve drugo je laz.

Ili smrt.

Savršeni ljudi su u grobu.

Pa i to vise nisu ljudi.

- Je li to o meni?
- O svakome.
- Boze moj, sto je to cudno! I ja znam da ljudi nisu savršeni, ali kad tako kazem, klao da nista nisam rekao. A u pjesmi je to nekako tuzno. I lijepo. »Savršeni ljudi su u grobu. Pa i to vise nisu ljudi.« A kod zivih je malo vise zla ili malo vise dobra, pa ponekad pretegne jedno, ponekad drugo. Ali zlo cesce.
- Pogledaj! - viknuo sam, pokazujuci dim i plamen. - Sve gori!
- Vidim.

Dim i tezak miris paljevine osjecali smo odranije, a sad smo vidjeli kako sume gore u nedogled. Na daljinu, preko siroke doline, culo se kako vatra cikti i prasti, ljutito iskacuci iz ogromnog povjesma dima sto je prekrio sumu i nebo.

- Tuzno - kaze Mahmut. Zasto bi bilo tuzno? Strasno mozda, tuzno nije. Gledam, opcinjen, to divljanje besmisla, snagu bez duse, neprijateljstvo bez mrznje, uzasuto se divim ovom unistavanju u igri, iz preobilja snage, i nije mi zao, mozda zato sto nije ljudsko.

A mozda je ovo kao i ljudsko. Strasno divljanje snage, razorno unistavanje, bez zle misli, kao u ratu s oruzjem, kao u ratu bez oruzja.

Vatra je besmislena i unistavajuca, kao i mrznja.

I eto, misao se spustila na zemlju, kao umorna ptica.

- Tuzno - kazem i ja, misleci na mrtvu sumu crnog drveca sto ce ostati iza ovog bijesa.

Kao sto su ostali moji drugovi u hocinskim sumama, kao sto ostaju svi nevini ljudi u plamenu koji sami ne podmecu.

Pa, umoran, sjednem do Mahmuta, koga su noge odavno izdale.

Onda primijetim da on vise ne gleda pozar. Okrenuvsi se za njegovim pogledom, iznenadjenim, zacudjenim, uplasenim, ne znam kakav je, ugledam na putu, blizu sume, naoruzanog konjanika. Gleda nas i cuti.

- Ko je to? - pitam Mahmuta.

On ne odgovara, i ne odvaja pogled od konjanika.

Ustanem, da bih prisao blize nepoznatom covjeku.

On polako izvuce malu pusku iza pojasa, i nasloni se laktom na jabuku sedla, na okreucici cjev na nas.

Zastadoh.

- Uzivate u ovom cudu? - upita konjanik, mahnuvsi rukom prema sumama u plamenu.

Mahmut se uplaseno smjeska:

- Ljudi pricaju, pa moj prijatelj kaze, hajde da vidimo.

- Imate sta i da vidite.

Govori mirno, gotovo tiho, nekako odsutan, kao da ga se ne ticemo, a opet nas uporno gleda.

I ja njega, iznenadjen bogatstvom oruzja i ljepotom konja pod njim.

- Je li to arapski konj? - pitam zadivljen. On ne odgovara na moje prijateljsko pitanje, susrece nas samo njegov teski pogled.
- I popeli ste se ovamo samo da vidite ovu nesrecu? - kaze isto onako mirno. - Ne vjerujem da ste tolike budale.
- Pa sad, prijatelju - velim ja ljutit - niko nam ne rece da moramo koga pitati za dozvolu. A ako hoces bas da vrijedjas, lako ti je, puska ti je u ruci.
- Ne vrijedjam ja nikoga. I svejedno mi je zasto ste dosli.
- Htjeli smo do Podgraba. Da pisemo zapise seljacima - objasnio je Mahmut ponizno.
- E pa, danas necete u Podgrab. Vratite se u grad. I porucite serdar-Avdagi da vise ne salje uhode za mnom.
- Kakve uhode, kumim te bogom velikim! - zavapio je Mahmut.
- Takve kao sto ste vi.
- A od koga da mu odnesemo poruku? - upitao sam.
- Od Becira Toske.
- Ti si Becir Toska?
- Ja sam. Jesi li cuo za mene?
- Cuo sam.
- Po zlu ili po dobru?
- Po dobru, Becir-aga - ljubazno se osmjehnuo Mahmut, pokazujuci zute zube.

E, tu je nesrecni Mahmut bas pretjerao, i znali smo to sva trojica.

- Vidis - rekao je Toska Mahmutu, ni tada se ne naljutivsi. - Tvoj prijatelj je posteniji od tebe, ali i budalastiji. On bar ne kaze nista. A ti, brate, lazes. Hajde sad, i ne okrecite se!

Nismo cekali da nam ponovi naredjenje kojim nas oslobadja svog prisustva. Mahmut je sasvim zaboravio na grceve u nogama, skocio je kao mladac, i hitro smo krenuli na suprotnu stranu, nastojeci da se sto prije udaljimo od Toske i njegovog oruzja.

Kad je Mahmut poceo tesko da dise i da batrga po neravnom putu, Toska je bio daleko iza nas, a kao da smo jos vidjeli njegove teske oci.

Strah me uhvatio naknadno, kad sam otisao od njega.

Toska, surovi hajduk, koji se nije bojao ni stedio ikoga! A nas je pustio, bez prijetnje.

I dok je Mahmut hvatao sapu i smirivao krkljanje u grudima, ja sam poceo da se smijem. Mahmut me gledao zacudjen, i vise znacima nego rijecima, pitao: sta mi je, zasto se smijem?

Pa zamisli, rekao sam kroz smijeh, kakav smo jad nas dvojica. Cak se i strasni Toska sazalio. Zao mu je bilo i glas da povisi, da se ne uneredimo od straha.

Gleda nas covjek, pa samo sto ne zaplace od zalosti kako izgledamo. A ti jos kazes: culi smo za tebe po dobru!

Poceo je da se smije i Mahmut.

- Pa sta da mu kazem? Cuo sam za tebe po zlu? E, taman posla!
- Znam da nisi mogao. Ali je smijesno.
- Smijesno jest. A opet, i nije.
- I sta cemo sad reci ljudima u gradu? Smijace nam se.
- Sta cemo reci? Nista. Svejedno mi je sto bi se smijali, to bi se lako preboljelo. Ali da ne pomisle stogod drugo. Ko bi vjerovao da smo slucajno sreli Tosku, i da nas je Toska, pustio bez rijeci?
- I meni izgleda nevjerovatno.
- E, zato cuti. Nikog nismo vidjeli, i nikome nemamo nista da pricamo. Najpametnije je cutati. Takvo je vrijeme.

Slozio sam se da je to najpametnije. Ali, jedno je znati sta je pametno, a sasvim drugo i uciniti to sto je pametno.

Mahmut je znao da je pametno cutati, i odmah sve ispricao serdar-Avdagi.

Avdaga je porucio da i ja dodjem.

Mogao sam se krstiti od cuda, mogao sam traziti ma kakav razuman razlog, mogao sam se ljutiti ali mi sve to ne bi pomoglo da shvatim. Izgleda da on uvijek cini suprotno od onog sto misli. Ili ne moze da ne kaze ono sto zna. Suvise je vazno da bi mogao precutati, cak ako bi mu to nanijelo i stetnu.

Mahmut nije mogao da objasni nista.

- Ne znam sta mi je bilo - kaze uplaseno.
- I sta je rekao kad si mu ispricao?
- Rekao je da idem kuci. Zasto serdar Avdaga poziva mene? O tom Avdagi nisam znao mnogo. Nisu znali ni ljudi koje sam pitao. Ili nisu htjeli da govore. Slijegali su ramenima, odmahivali rukom. Neka tajna je bila oko njega, i nije je dobro pominjati, kao ni svako veliko zlo. Ime, i to, nesto nepoznato, to je Avdaga. Ili jos vise to njegovu nepoznato ime.

Mora covjek upasti u nevolju kad se druzi s takvim nesrecama kao sto je Mahmut, jadao sam se Tijani, pokusavajući da svoju nepoznatu krivicu prebacim na drugoga. Ali me ona nije podrzala u mojoj namjeri. Znao sam sta misli: lunjao si bez potrebe, niko te nije natjerao, jedva si cekao da te Mahmut pozove, a ja sam sjedila kod kuće sama. Ne bacaj svoju krivicu na drugoga!

Tako me Mahmutova prosutost uvalila u vazdan nevolja, i kod serdara Avdage, i kod moje zene, i bogzna koga jos, ako nesreci bude po volji da me uzme na zub. I najlakse bih se naplatio na Tijani, ni krivoj ni duznoj, ali bih joj nasao i krivicu i dug, i uvrijedjeno bih ucutao, sazalivsi se sam na sebe sto ne nalazim na razumijevanje ni kod svojih najblizih. Ali, srecom, ona je sprijecila buru i

ljutnju, nasmijala se, i otjerala mi zlovolju, odjednom. Njen smijeh je pametniji i od nje i od mene.

- Hajde - kaze mi - sta si se skunjio? Cuo je od Mahmuta, hoce da cuje i od tebe. Vazan mu je taj hajduk, sta ce mu dva besposlenjaka koji idu u brda da gledaju vatru!

To njeno podsmjesljivo ohrabrenje me grijalo sve do Avdage, a od Avdage sam osjetio studen u srcu. I ne toliko od njega koliko od njegove tajne.

Sve oko tog covjeka je obicno, gotovo prazna soba, bijelo okreteni zidovi, voskom pokapan pod od svijeca u jevtinim ciracima, prozori bez zastora, najnuzniji grub namjestaj od debelog drveta. Pa on sam je obican, tih, ljubazan, ne gleda me prijeteći, kako sam zamisljao, ne plasi me teskim rijecima, cak izgleda nekako nesiguran, onako mrsav, nemirna lica i treptavih ociju koje najcesce skriva u stranu, ili gleda preda se. A opet sam uznemiren. Osjecam kako oko njega lebdi ono njegovo, neotkriveno mi, nepoznato, ali stalno prisutno. I samo je to vazno, sve ostalo je uzgredno, bez ikakva znacaja, kao odijelo koje nosi.

Nije mnogo pitao o Beciru Toski, sve je vec saznao od Mahmuta Neretljaka. Rekao je samo da smo dobro prosli, imali smo vise sreće nego pameti, jer je mogao posumnjati da smo poslani kao uhode. A nije trebalo ni da se svadjamo s njim, mogli smo to glavom platiti.

- Nisam se svadjao. Rekao sam da nas ne vrijedja.
- Svejedno sad. Zahvali bogu sto si ostao ziv, i zapali podebelu svijecu.

I kad sam pomislio da me zbog ovoga sigurno nije pozvao, a studen me prozela do kosti zbog njegovog razloga, koji cu tek cuti, desilo se nesto kao u naivnim djecijim pricama, ili jos nevjerovatnije, kao kad bi kurjak zapjevao, poput slavuja. Pomenuo je pjesmu koju sam smisljao gore na brdu.

Gospode boze, sta taj Mahmut nije istrtljao!

Rekao je da Mahmut nije zapamtio sve, znao je samo prvi stih, ostalo je toliko pobrkao, da se i sam smijao. Licilo je na najzamsenije kucine. »Svijet se sastoji od nesavršenih ljudi.« A dalje?

Pjesma nije dobra, odgovorio sam, jedva dolazeci sebi. Gruba je, nedoradjena. Stih ne smije da zvuci kao obicno pricanje. Mozda bi bolje bilo: »Nesavršeni ljudi, to je svijet.« Jos treba da zri.

- Svejedno - kaze serdar. - Da cujem. Ponovio sam pjesmu, iako mi je bilo smijesno.

Sta se njega tiku pjesme?

Jos je cudnije sto je slusao pobožno, sa zahvalnim izrazom na licu, gotovo ozaren.

- Molim te, jos jednom.

Tiho je micao usinama, ponavljajuci stihove za mnom.

- Da ti napisem?

- Tude pismo slabo citam. A sam slabo pisem. Ubrzo je naucio pjesmu i izgovarao je polako: nevjesto, jednom, dvaput, nekoliko puta, s uzivanjem koje nisam shvatao. Upitao sam ga:

- Zar toliko volis pjesme?

- Ova mi se svidjela cim sam cuo prvi stih. I opet je pocao da kotrlja rijeci po ustima, da im osluskuje zvuk, da okusava slast, da sladostrasno isisava iz njih smisao, kao srz iz kosti. Ovo neobicno i neocekivano uzivanje u stihovima, podiglo mu je ugled u mojim ocima, pogotovu sto je izdvojio bas moju pjesmu. Ako je mogla toliko da ga odusevi, znaci da je dobra. A ako je on mogao da osjeti njenu ljepotu, u njemu leze vrijednosti koje ne otkriva svakome.

Zaboravio sam njegovu tajnu.

- I to je sve sto radis, sastavljas pjesme?

- Ne mogu da nadjem posao.

- Sam si tako htio, zasto se tuzis? Hoces da govoris svasta. E pa trpi. Da nisi ocekivao orden? Nisi valjda tolika budala.

- Bio sam pijan.

- Govorio pijan, smislio trijezan. U picu si se samo otkrio.

- Rijeci su vazduh, kakvu stetu mogu nanijeti?

- Rijeci su otrov, od njih pocinje svako zlo.

- Onda, da cutimo!

- Ne treba da cutimo. Ima se o cemu govoriti, ne napadajuci. Pomoci treba, a ne odmagati. Drzava je to, bolan, hiljadu briga i nevolja, imanje svoje ne mozes urediti kako valja, a kamoli toliki svijet. I onda pocne neko da zakera, te ne valja ovo, te ne valja ono, e cudna mi cuda! Jasta da ne valja. Pravo je cudo kako ista valja: toliki ljudi, a svako vuca na svoju stranu. Mislis da je lako ovima sto upravljaju drzavom?

- Nije lako.

- I nije. A ti, po njima! E, to je, vidis, lako. A da, recimo, tebi dodje neko u kucu i da ti kaze: ne valja ti kako si ovo uradio. Sta bi ti ucinio? Naljutio bi se, izbacio bi ga. I imao bi pravo.

- To je drugo. Moje se ne tice nikoga.

- Pa jest, drugo je, cim je tvoje. A da se to tvoje nikoga ne tice, tice se. Tu, vidis, grijesis. Sa svijetom zivis, ne treba mu prkositi.

- Cime prkosim?

- Pa eto, napadas. Zasto? Svako ce pomisliti: ozenio si se vlahinjom.

- Zar je to grijeh, pobogu!

- Njen otac je bio protiv drzave.

- Ako je bio protiv drzave, platio je glavom. A nikad se s njim ni vidio nisam. Sa zenom nisam o njemu ni dvije rijeci progovorio.

- Ako ne lazes onda se tvoja zena krije pred tobom. Otac se ne zaboravlja lako.
- E, bogami, da sam juce umro, ne bi znao zasto sam kriv.
- Ne bi bio kriv da nisi vrijedjao ljude. Svako mora da potrazi malo krivice i u sebi.
- Onda cu biti kriv do vijeka. Tog mrtvacu ne mogu sad ukloniti, kao da ga nije bilo. Ili treba da ostavim zenu koju volim?
- Ko ti to trazi? Samo, covjek s manom mora da pazi sta radi. Pogotovu kad nije sam. Zasto da drugi trpe zbog tvojih ludosti?
- Jesi li me zato zvao, da mi to kazesz?
- Nisam. Zvao sam te zbog pjesme. A ovo je usput, u razgovoru, i nece skoditi ni meni ni tebi. Covjek izgleda drukcije dok ga ne vidis i ne porazgovaras s njim, na samu, bez svjedoka. Mislilo sam da si opasniji.

I ja o tebi, umalo nisam rekao, toliko je njegov glas bio tih i mekan.

Sta u njemu moze da bude toliko opasno? Na sokaku me sacekao Mahmut Neretljak, kao da je slucajno naisao. A znam da me cekao. Gledao me ispod oka, ispitujući moje raspolozenje i izraz lica, nastojeci da pogodi sta je bilo kod serdar Avdage. Cutao sam, toboze zabrinut.

- Zasto te zvao? - upitao je kao usput, praveci se da pita reda radi.

Stao sam i pogledao ga mrko.

- Zvao me zbog tebe. Pitao me sta si razgovarao s onim razbojnikom.
- Kakvim razbojnikom?
- Sad se pravis da ne znas. Onim zbog koga cemo odgovarati i ti i ja. Becirom Toskom. A meni kazesz da nista ne govorimo. Sad cemo biti optuzeni kao spijuni Becira Toske.

Htio sam da mu vratim milo za drago, da mu poklonim strah koji sam osjecao pred Avdaginim vratima.

Ali sam se odmah pokajao zbog te grube sale.

Mahmut je gledao u mene zaprepasteno, kao da se davi.

- Ispricao sam ono sto je bilo - rekao je uplaseno.
- A zasto si morao da pricas?
- Pa, Avdaga me i poslao u selo, da saznam stogod o Beciru Toski. Kakav sad Toskin spijun, Ahmete brate!

Eto cuda! Tjerao sam glupu salu, a istjerao gadnu zbilju. To je ta vatra, to su ti zapisi zbog kojih smo isli u brda!

- Zar ti mene tako namagarci, Mahmute? I ja kao budala idem za tobom i za tvojim prljavim poslovima!

- Htio sam da ti kazem, sve zazinem, pa progutam, nezgodno mi. A morao sam da idem, ne pita hocu li, vec: hajde! Zgodan si, veli, za ovaj posao, niko nece posumnjati u tebe.
- Imao je pravo, ni ja nisam posumnjao.
- I kako sad da me optuzuje kao Toskina spijuna?
- Bojis se serdar-Avdage?
- Kako se ne bih bojao!
- Je li te tukao, ono ranije?
- Avdaga nikog ne tuce.
- Nego sta radi?
- Ubija.

Sad sam ja poceo da hvatam vazduh i da otvaram usta kao riba izvadjena iz vode.

Mahmut se umivao na cesmi, hladio ruke, dugo pio vodu s dlana, hvatao izgubljeni dah. A, bogami, i meni bi bilo potrebno da podmetnem glavu pod cesmu, da dodjem sebi.

To je ono njegovo, Avdagino, nepoznato, zbog cega ljudi cute i odmahuju rukom. A ja sam mu govorio svoje glupe stihove, ganut njegovom plemenitoscu i razumijevanjem, tvrdeci da su svi ljudi jednaki, da su nesavršeni, i da nema razlike izmedju njega i drugih.

Cemu je to poslužila moja pjesma? Jednom dzelatuu, da se zakloni za nju. A cini to za svoju okrvavljenuu dusuu, pristajuci da mu svjedok i jamac bude i takav budalasti pjesnik kakav je Ahmet Sabo!

A mozda je i nesto drugo, mozda je moja pjesma potvrda njegova misljenja, da su savršeni ljudi samo u grobu. Dok zive, oni su zlikovci.

E, pjesmo moja nesrecna!

Stid i kajanje su mi pomogli da se ne naljutim suvise na Mahmuta Neretljaka. On je ucinio ruznu stvar zato sto je prisiljen, ja od svoje volje.

I eto, od tog serdara Avdage, poceo sam da razmisljam o onome sto niko nije domislio do kraja, a sto niko, kad sazri, ne ispusta iz misli: sta je to s nama i sa zivotom, u kakve se to konce splicemo, u sta upadamo svojom voljom u sta nevoljom, sta od nas zavisi, i sta mozemo sa sobom. Nisam vjest razmisljanju, vise volim zivot nego misao o njemu, ali kako god sam prevrtao, ispada da nam se vecina stvari desava mimo nas, bez nase odluke. Slucajnost odlucuje o mome zivotnom putu i o mojoj sudbini, i najcesce bivam doveden pred gotov cin, upadam u jedan od mogucih tokova, u drugi ce me ubaciti samo druga slucajnost; Ne vjerujem da mi je unaprijed zapisan put kojim cu proci, jer ne vjerujem u neki narociti red ovoga svijeta. Ne odlucujemo, vec se zaticemo. Strmoglavljeni smo u igru, punu nebrojenih izmjena, jednog odredjenog trenutka, kad nas samo ta prilika cekaa, jedina koja nas moze sacekati u toku

mijesanja. Ne mozes je zaobici, ni odbiti. Tvoja je, kao voda u koju padnes. Pa plivas, ili potones.

Nisam zadovoljan takvim razmisljanjem, ali ne nalazim drugi odgovor. Sta je onda nase u tom guzvanju? Nesto mora biti moje.

Serdara Avdagu nisam trazio, ni zelio, nisam ga ni poznavao. Naisao je u jednom casu mimo mene, i privezao se uz moj zivot. Nisam mogao da odbijem, a niko nije trazio da pristanem. Desilo se, kao i sve drugo.

Samo, kako da pristanemo na takvu nepravdu?

Nije mi se svidjao zlijeb u koji sam upao, i nastojao sam da izmijenim svoju zivotnu putanju. Svako jutro sam odlazio od kuće, nadajuci se da ce jednom zvijezde biti u povoljnom pološanu za mene, pa cu naci na nekog ko ce mi pomoci. Nije valjda sudbina odredila jednog serdara Avdagu da me presretne, bez ikakve koristi za mene.

Ali sam se nadao uzalud, jer je neobjasnjiva kazna jos trajala, jos sam bio vazduh, bez glasa i bez lika. Vidjeli su me jedino ljudi kojima je pomoc bila potrebna koliko i meni, ako ne i vise. I vidio me serdar Avdaga, a volio bih da sam za njega nevidljiv i necujan.

U podne sam se vraćao, kao svaki radin covjek, i zaticao pripremljen rucak, kakav-takav, i zenu, veselu i nasmijanu, kao da nema zbog cega da bude zabrinuta. Mene, zdravog i mladog, izdrzavali su bolesni Mahmut Neretljak, i moja trudna zena.

Mahmut je poducavao grckom jeziku neke trgovce koji su poceli da trguju sa Solunom. Mislio sam da je i to prevara, ali su ljudi bili zadovoljini, sigurno su trazili malo, jer im Mahmut nije mogao dati mnogo. Donoseci nam novac ili namirnice, zapisivao je koliko mu dugujemo, da nas ne bi uvrijedio.

Tijana je radila u kuci bogatog Muharemage Taslidzaka, brata serdara Avdage. (Poslije sam saznao da joj je taj posao nasao Avdaga, na molbu mog bivseg poslodavca, Mula Ibrahima. Ne znam za koga sam se vise zacudio.) Tijana je pomagala Muharemaginoj zeni Rabija-hanumi u oblacenju i dotjerivanju, kiteci je i mazuci, satima. Pozne godine su to zahtijevale a bogatstvo omogucavalo. Tijana me uvjeravala da joj je to vise zabava nego rad, i da se nimalo ne zamara. Cak joj je prijatno, ne samo zbog novca koji dobija nizasto, vec sto nije sama cijelo jutro. A nije ni daleko, Muharemagin vocnjak je uz nase dvoriste, moglo se proci kroz kapidzik.

Tijana je mjesec-dva isla na taj svoj cudni posao, a onda mi je, snebivajuci se, ispricala; nevjerovatnu pricu: Rabija-hanuma je pocela da vodi ljubav. Nije cudno ni nevjerovatno sto vodi ljubav, vec sto je Rabija-hanuma i zaboravila kad je bila mlada: cetrdeset godina je s Muharemagom u braku. I sto se zaljubila u mladica koji je sa svojim ocem, Ibrahimom Pakrom, stanovao u

nasem dvoristu, u kuci iznad konjusnice. Mladom Pakri je dvadeset pet godina, Rabija-hanumi blizu sezdeset. Ljubavnik joj je lijepo mogao biti unuk.

Smijao sam se: zenu ljubav podmladjuje.

- Samo neka bog sacuva covjeka da ne poludi - kaze Tijana gadljivo.
- Podmladile ste je ti i ljubav.
- Na lice stavlja toliko bjelila i rumenila, da joj se koza i ne vidi.
- Srecom!
- I kosu boji u crno.
- Sta te se tice.
- Govori samo o njemu, vise se i ne stidi. Kao da je pamet izgubila. A i on, balavac, kako moze!
- Stara je i za Pakru-oca.

Niko nije znao ko su te Pakre, otac i sin, ni od cega zive. Doduse, to bi se moglo reci za vecinu ljudi u dvoristu, pa i za mene. Govorilo se da su dosli iz Beograda, da su tamo neka nasilja pocinili, ali je to vjerovatno nagadjanje, jer se ni s kim nisu druzili. Znalo se samo da su se vratili s hocinske vojne, bili su u nekoj jedinici s kojom se nisam susretao.

Tijana je odlucila da vise ne ide Rabija-hanumi, nije vise mogla da gleda bruku i sramotu, a ja sam se odmah slozio s tom odlukom, jedno zato sto se uvijek slazem s njenim odlukama, a drugo zato sto mislim da ne treba izazivati djavola, i pustati da mlad covjek, lijep i naocit (odjednom mi je palo u oci da je mladi Pakro vrlo lijep!), gleda u mladu i lijepu zenu uz pogurenu staricu, pravi obojeni grob. Ako je slijep, mogao bi progledati, ako je lupez, mogao bi pozeljati i od jedne i od druge ono sto na njima vrijedi.

Nije mi stalo ako je bacio oko na hanumin nakit, svakako ce mu dati sve sto zatrazi, ali bih mu srce iscupao za jednu jedinu trepavicu moje zene. A njega ne zanima trepavica.

Kad sam joj to rekao, Tijana se naljutila zbog mojih budalastih misli. Kako mi takve ludosti mogu pasti na um, i zar ja mislim da se samo nekome prohtije, pa ce zena potrcati? Muskarci su uobrazeni i pokvareni, a zena ima mnogo vise postenih nego nepostenih, i sve tako, dok nisam priznao da je u pravu, a u sebi sam bio zadovoljan sto se ne moram brinuti sta se moze desiti a sta ne moze. Vjerujem ti kao sebi, pa i vise, ali sjedi sa mnom, tako je najbolje! Jer, svako bi se nasmijao i odbio kao ludost i samu pomisao da se starica mogla zaljubiti u mladica, a eto, zaljubila se. Sto nije ucinila nikad, ucinila je kad se najmanje moglo ocekivati.

Medju zivim ljudima sve se moze desiti.

Nakon nekoliko dana serdar Avdaga me presreo i upitao zasto moja zena ne ide vise Rabija-hanumi. I je li istina sto se prica o mladom Pakri i o njegovoj snahi?

Nije posteno govoriti ono sto covjek ne zna, rekao sam. A kako mogu znati, kako iko moze znati? Toliko je nevjerovatno, da bi covjek pomislio kako mu se pricinilo, cak kad bi i vidio stogod sto se ne gleda.

- Mnogo sta izgleda nevjerovatno, pa se desi.
- Ne znam, zaista.
- Bojim se da ne ucine kakvo zlo. Kad biste rekli da su opasni, da su vas napali, vrijedjali, prijetili, mogli bismo ih zatvoriti ili protjerati.
- Ko da kaze?
- Ti i Mahmut.
- Nikad me nisu krivo pogledali, ni ruznu rijec rekli. Kako bih obijedao nevine ljude?
- Da sprijecimo zlo. A njima je svejedno gdje ce zivjeti.
- Zasto ne govoris s bratom?
- Govoricu.

Zar muz uvijek posljednji sazna?

Ali Avdaga nije stigao da govori s bratom. Mozda mu je bilo nezgodno, mozda mu je bilo zao, mozda se nadao da ce se petljanija nekako rijesiti, mozda je zakasnio za jedan jedini dan.

Smijesna ludost njegove snahe pretvorila se u jato nesreca, i nase sirotinjsko dvoriste je zamuknulo u strahu pred zlocinom, pa smo cutali u zamracenim sobicama, gledajuci uplaseno u crne prozore, i misleci na nemirne sjenke sto su prolazile nasim dvoristem.

Jedne noci, uoci petka (uvijek smo to dodavali, pricajuci poslije: te noci uoci petka, mozda zato sto ta noc treba da bude posvecena molitvi i smirenom razmisljanju), Rabija-hanuma se posvetila brizi o svome muzu.

Ona pusti u kucu svoga ljubavnika i njegovog oca, Ibrahima Pakru, uvede ih u sobu gdje je mirno spavao stari Muharemaga, otac i sin ga slozno izbodose nozevima, ucinivsi mu milost da umre u snu, ne prenuvsi se ni na tren, ne vidjevsi u posljednjem casu ni njih ni svoju zenu, te tako ne osjeti ni strah, ni zalost, a ni bol, mozda. Ostalo je nepoznato da li su to ucinili radi njega, da mu bude lakse, ili radi sebe, da ne bi poceo vikati, a to bi moglo da stvori neprilike i njima i njemu, ili zbog zene, da Muharemaga ne zazali na nju, kad oprostaja vise nema. Cetrdeset godina su zivjeli lijepo, pa zasto da se to pokvari na kraju? Onda su ga zavili u carsaf, da ne bi ostajao trag od krvi, pa u pokrovac, da lici na denjak, prebacili ga preko konja, i na njegovom imanju na Gorici gurnuli les u bunar. Kad su tako sve lijepo sredili, i konja odvedu u staju, a oni odu u svoj stan nad konjusnicom, jer su se posteno umorili vukuci teskog Muharemagu.

Rabija-hanuma nije odmah zaspala. Kako je bila cista i uredna zena, prvo je spremila Muharemagu sobu, na postelju stavila nove jastuke, okrvavljene jastucnice spalila u kuhinjskoj peci, okupala se, ocitala nekoliko molitava za dusu mrtvog muza, pa sjela uz prozor, cekajuci zoru. Bila je osjetljive duse, i

nije mogla da zaspi. Mislila je, mislila, sacekace da prodje mjesec, najvise dva, dok ljudi zaborave Muharemagu, a onda, onda, ko zna kakve je lijepe snove sanjala ta hrabra zena, koja za svoju ljubav nije zalila ni zivot svoga muza.

Ne tice me se, a volio bih da znam sta je mislila, cekajuci da prodje ta znacajna noc. Je li mislila o dugom zivotu s Muharemagom, je li dozivala u sjećanje sve ružne trenutke, je li ga mrzila odranije, je li se kajala, je li se bojala da se sve ne otkrije, je li mislila da je to njen vlastiti muz i da s njim moze uciniti sto joj je volja, ili se radovala sto joj je pao kamen s vrata, sto se oslobodila tamnice, sto je uklonila smetnju na putu u novi zivot. Ili je mislila o tom novom zivotu koji joj je nudio sve sto se cinilo da je proslo. Carolija ljubavi vracala je izgubljeno. I sanjala je o svom lijepom draganu, koji je toliko voli, da je spreman i da ubije za nju. Vrijedi sve uciniti za takvu ljubav i za svoju sreću, saptala je mozda poludjela zena koja se grcevito hvatala za zivot koji sahne.

Sutradan je rekla sluzavci, koja je dolazila ujutro a odlazila uvece, jer hanuma nije trpjela da joj iko spava u kuci, da je Muhareмага otisao na imanje, u Brezik. Ponovila je to i ducanskim momcima, kad su dosli po kljuceve, i jos im napomenula da joj pred mrak donesu sav novac od pazara, pokazavsi jos jednom kako je odlucna i spretna i kako misli o svemu.

Sljedeceg dana jedan seljak na Gorici, neki Misirlija, u potrazi za vodom, jer su svi izvori u okolici presusili, zaviri u Muharemagin bunar, pa prvo osjeti a onda i ugleda Muharemagin les, te kao bez duse otrca u sudnicu i isprica kako je, nasao ono sto nije trazio, a vise bi volio da je pronasao vodu nego mrtvog Muharemagu, i zbog Muharemage, dobar je covjek bio, i zbog stoke, ne zna sta ce s njom, pocrkace od zedji.

Cijelo dvoriste je odmah znalo ko su ubice, a znala je i vlast. Pakre i Rabija-hanuma su zatvoreni, i odmah su sve priznali.

Otac i sin su izjavili da nisu imali nista protiv Muharemage, ali se drukcije nije moglo doci do njegova novca, a sto se ubistva tice, to ti je kao u ratu, jurisas, pa pogines ili ostanes ziv, a eto, ni oni ni Muhareмага nisu imali sreće, njih baksuzluk prati otkako su se vratili iz rata, pa evo i ovo.

Rabija-hanuma je o svemu govorila mirno. Kriva je sudbdina, i ljubav, rekla je, gledajuci u mladog Pakru. Mozda zaista, kao i mnogi ljudi, ni ona nije nalazila krivicu u sebi.

Golu su je isibali mokrim konopcima i, mrtvu, objesili. (Oznojen sam se budio iz sna, nocima, sanjajuci njeno staracko tijelo i ustavljenu uvelu kozu isjecenu krvavim brazdama.)

Oca i sina su zadavili, i tako se završio njihov posljednji juris.

Cudno je da ubice nisu pokusale da pobjegnu, a mogli su, zbog guzve sto je nastala, tad su serdar Avdaga i njegova dva pomocnika, sasvim slucajno i

sasvim neočekivano, u njihovoj sobi nasli na nepoznatog naoružanog čovjeka. U guzvi i metezu, kad je čovjek potrcao niz stepenice, njih dvojica su mirno čekala da se sve svrši, pa da podju u tvrđavu. Za nepoznatog su rekli da ga poznaju iz Beograda, da je kod njih dosao prošle noći, htio je da se skloni za neko vrijeme, nista mu nisu kazali o onome što su učinili, jer nisu htjeli da mu se predaju u ruke.

Desilo se to u podne.

7. Mrtvi sin

Desilo se u podne.

Vraćao sam se kući, na nezarađeni ručak, kao i svakog dana, umoran od nekorisne upornosti s kojom sam tražio izlaz iz zazidanosti. Navikao sam da tražim i ne nalazim, jedno je zavisilo od mene, drugo ne znam od koga, i nista nisam imao da prebacim sebi, a nisam mogao da se ljutim što me ne prihvataju. Nekad sam, u ljutini, prijetio mrznom, a nisam je osjećao. Ni sad je ne osjećam. I hvala bogu.

Da sam drukčiji, da život nosim kao tegobu, da sam ogorčen, počeo bih da se gubim, da pijem, da mrzim, postao bih nezadovoljnik koji se okreće protiv cijelog svijeta.

A ne mogu to. Uprkos svemu, živim kao i drugi ljudi, koji su bez moga biljega, veseo i tuzan zbog običnih stvari, veseo zbog dobrih ljudi koji su pomalo zli, tuzan zbog zlih ljudi koji su rijetko dobri, srećan zbog žene koja mi je olakšavala život, i zbog djeteta koje je nosila. S djetetom će nam, doduse biti teže, ali, opet ćemo nekako živjeti.

To je jedna od tajni ovoga svijeta: toliki ljudi žive teško, ni sam ne znaš kako ni od čega, a niko ne umire od gladi. Znam, nije pravo što tog malog čovjeka dočekujem s utjehom što neće umrijeti od gladi, ali znam i to da nikad ne vjerujemo u svaciju zlu sreću, i da uvijek postoji nada u bolje.

Od svoje muke nisam uspijevao da stvorim ni veliki bol ni veliki misao. Rodjen sam, izgleda, za sitne stvari, kao i većina ljudi i nije mi zao što je tako.

Posten sam koliko mogu, nikome ne želim suviše zla, htio bih da ljude više volim nego što ih želim, molim se svojoj sreći da mimo mene prodje ono što me se ne tiče.

Nisam se umorio.

Toga dana vraćao sam se jedinom mjestu na svijetu koje je moje, noseći u ruci struk karanfila što sam ga našao na sokaku, zgazen i prasnjav, pa sam ga oprao na cesmi i pažljivo mu ispravljao latice, da obradujem Tijanu jevtinom pažnjom.

Cim sam s vrelog sunca usao u sjenovit kolski prolaz koji vodi u nase dvoriste, vidio sam kako je nepoznati covjek skocio sa stepenica kuće u kojoj su stanovale Pakre, i otrcao u staju pod kucom. Izveo je konja i u tritu ga uzjahao. Jedan strazar je posao da stane pred konja, ali se brzo sklonio u stranu, i ucinio je pametno, jer bi ga konj zgazio.

Konj je jurio prema kolskom prolazu, a jahac, povijen u sedlu, izvadio je kuburu iza pojasa.

Prilijepio sam se uza zid, zahvaljujuci bogu sto sam mrsav i tanak, pa me valjda nece prignjeciti. A onda sam zaboravio tutanj konjskih kopita i kuburu u jahacevoj ruci, jer su iz dvorista zapucale puske, gadjajuci bjegunca, a mene je uhvatio strah da cu samo ja platiti glavom u ovom obracunavanju koje me se ne tice. Kursumi su zvizdali ispred moga nosa, proljecuci kao ljuti nevidljivi bumbari, ne pogodivsi ni mene ni konjanika. I nikad se nisam obradovao necijoj nevjestini, nego tada, ne zbog konjanika, vec zbog sebe.

Strazari su potrcali prema izlazu, da isprave sto su promasili, ali ih je serdar Avdaga pozvao, i oni su se vratili. Sigurno zbog dvojice Pakra, da im i oni ne pobjegnu.

Vidio sam kako je nepoznati konjanik utekao, vidio sam kako se strazari vraćaju po ubice, i znao sam da se sve svrsilo, a jos sam stajao prikrljen uz neravni zid.

Bila je malo stidna ta ukocenost i zaboravljenost, taj strah sto mi je istjerao krv iz srca, ali sam o tome mislio poslije, tada nisam. Manite, ljudi! Ko to voli da pogine?

Odljepivsi se od zida koji me stitio sa strane odakle nije bilo opasnosti, posao sam u dvoriste.

Pakre su jos stajale na stepenicama, a strazari su isli prema njima, da ih povedu, kao da nisu znali sami ni hodati.

Zasto nisu pobjegli?

Nepoznati covjek je pobjegao. Sreća mu nije bila naklonjena, tudji dogadjaji su ga skolili, ono sto ga se nije ticalo trebalo je da mu dodje glave (nesto je kriv, sigurno), ali on je pljunuo na sudbinu, i raskinuo lanac slucajnosti koji ga je stegao.

Sjeticu se toga kad budem imao vise vremena.

Avdaga je stajao usred dvorista, zamisljen.

- Nisi htio da slazes - rekao mi je kad sam prisao. - A kolike bi nesrece sprijecio!

Zar na mene prebacuje svu krivicu?

Glas mu je hrapav, vise tuzan nego prijekoran.

Kao da ima pravo! Nikad nisam slutio da i laz moze sprijeciti zlo.

Ali ako ne bi bilo zla? Ostala bi sramota od lazi, i kajanje zbog zla nanesenog ljudima koji nisu ucinili nikakvo zlo.

Serdar Avdaga uvijek sumnja u zlocin, i cesto ima pravo. Ja ne sumnjam nikad, pa i ja imam pravo. A ono sto se desi, ne moze se sprijeciti. Kad bi sve ljude strpali u zatvor, ne bi bilo zlocina. Ali ni zivota. Mrzim zlocin, ali vise volim zivot i sa zlocinom nego opste groblje.

Ali, kako da mu to kazem, kad ni meni nije sasvim jasno. Niti on, pogodjen bratovljevom smrću, koja je krvavo potvrdila njegovu crnu misao o ljudima, moze primiti ikakav drugi razlog osim razloga mrznje.

I rekao sam, iskreno ga zaleci:

- Zao mi je, Avdaga. Zao mi je, zasta.

Avdaga je bez rijeci posao za strazarima koji su odvodili Pakre.

Tada mi je prisao Mahmut Neretljak, usplahiren.

- Zar ne cujes koliko te zovem?
- Sta se desilo?
- Sad je sve dobro. Zena ti je pobacila.
- Kakvo ti je to dobro, crni Mahmute!
- Pa nije dobro, ali je moglo biti gore.
- Sta je s Tijanom?
- Zene su s njom.

Pozurio sam kuci, nosio sam cvijet ulazeci u dvoriste, da je obradujem, sad ne znam gdje je, izgubio sam ga odavno, gledajuci tudju nesrecu, ne znajuci za svoju.

Mahmut je spleteno objasnjavao, kako je dosao da me trazi, i kako su Tijanu spopali bolovi, pa je on otrcao po zene u komsiluku, i kad su ga istjerale iz sobe, vidio je mene u dvoristu, i zvao me, ali ja sam se zablenuo u ono sto me se ne tice, i nisam cuo, a mozda je svejedno, i mene bi zene istjerale, kao i njega.

- Zasto nisi dosao po mene?
- Bojao sam se pucnjave.

Kad sam pokucao, komsinica je odskrinula vrata i otresla se:

- Cekaj!

Cekali smo, ja gledajući u vrata iza kojih se mucila moja žena, Mahmut u dvoriste u koje nije smio sici, zbog pucnjave.

Sad je izgledao uzbudjen, naknadno, zbog svega sto se desilo, i govorio je napreskok, jedva povezujući misli, ili se meni tako činilo, jer su i moje rasturene.

- Eto, tako ti je to, moj Ahmete. Neko posije kukolj a rodi mu psenica, neko baci cisto sjeme pa nista od roda... onu dvojicu, odvedose ko ovce, sto li ne pobjegose, bogo moj... al ti nemoj da se zalostis, mladi ste oboje, hoće li uvijek biti hljeba, to ne znam, ali djece će biti... pa, vala, ni taj hljeb nije najvazniji, eto, Muharemaga Taslidzak ga je imao i previse, i svega ostalog, pa mu žena ne daje da pojede svoju nafaku, a mi ćemo, daj bože, svoju pojesti, makar bila i tanka... e bože, pomoz ti i gladnima i sitima... a Avdagu odjednom pogodi i nesreća i sreća, izgubi brata a dobi toliki imetak, ne znam samo hoće li mu biti lakse ili teže sto je s bratom jedva govorio, a imetak će mu olaksati tugu, kakva je da je...

Onda su nas svemodne žene pustile u sobu. Tijana je lezala na cistoju, presvućenoj postelji, vlačne kose od vode i znoja, blijeda, upalih očiju, smanjena, izmucena, kao da je prelezala tesku bolest.

I pod je opran, je li to njena krv? Mladi ste oboje, bice djece, rekao je Mahmut, tjeseci me. Ne, neće više biti djece! Ona mi je važnija od tih nepoznatih opasnih bica.

Prstima sam joj dodirivao prozračnu ruku, ne usudjujući se da je poljubim. Pokušavala je da se nasmijesi, zbog mene, i odmah zatvorila modre očne kapke, kao da se zamorila i tim slabim smijeskom.

Sve mi je sto imam, i htio bih da joj to kažem, a bojim se da joj ne smetam, izgubila je mnogo krvi, i san joj je potrebniji nego moje glupe riječi kojima ne mogu iskazati nista od onog sto osjećam. Zaboravio sam rat, nepravdu, poniženje, postao nesposoban za mržnju, sve zbog ljubavi prema njoj. Sve su mi oduzeli (govorio sam u sebi strasno), a ti si mi sve namirila. Da nisam nasao tebe, bio bih ljut na zivot, pa ne bih imao nista, kao ni sada, ali ne bih znao sta je sreća. Zbog tebe se ne osjećam poražen, niti mislim na osvetu. Mislim samo na tebe, želim jedino da se vrati osmijeh na tvoje blijede usne i zdrava boja u tvoje obraze. Sta sam trazio u gradu, zasto sam oćinjeno piljio u ludjake koji se love, dok si se ti grčila u mukama? Ne bi ti bilo lakse, ali bi meni bilo teže, i to je pravo. Nikad te više neću ostaviti samu, sve sto se desi, desice nam se zajedno.

Ona to nije ćula. Saptao sam njeno ime, izgovarao sam budalaste riječi: spavaj, draga, želeći da joj san sto prije vrati snagu, a bio sam na smetnji, budući je iz nesigurnog zanosa.

Dok sam tako klecao, nagnut nad njom, zaleci sto ne mogu da preuzmem makar dio njenih bolova, u sobu je usao Mahmut, s casom linunade u drhtavoj ruci. Ko zna gdje je to pronasao, ali sam morao priznati da je njegova razumna briga korisnija od moje uzaludne raznjezenosti.

- Daj joj ovo - sapnuo je, dodajuci mi casu. Pruzio mi je priliku da budem pazljiv, na njegov racun.

Podigao sam joj glavu, nježno je nudeci. Popila je, kratkim gutljajima, zudno, kao da je gasila vatru negdje u sebi, i zahvalno mi se osmjehnula.

Mahmuta nije ni pogledala. I opet je zatvorila oci.

- Sad ce joj biti potrebna bolja hrana - opomenuo me Mahmut, kad smo izasli na verandu.

Klimnuo sam glavom, da, potrebna joj je jaka hrana, iako ne znam kako cu do nje doci.

- I dijete treba sahraniti.

Lezalo je, to bivse dijete, u okrvavljenom peskiru, u uglu verande.

Sahrnili smo na Alifakovcu tu krpu mesa, tog nekadasnjeg treceg iz nase porodice, koji nije zelio da se rodi. U pogrebnoj povorci, u kojoj smo bili samo Mahmut i ja, nosio sam ga pod pazuhom, na dasci, pokrivenog komadom carsafa, i zakopao u tudju vjecnu kucu, pored nekih starih kostiju.

- Umro je a nije se ni rodio - rekao je Mahmut, i to je sav posmrtni govor tom malom bezimenom stvoru, za kojim vise nisam ni zalio. Bio je radost mojim mislima, dok sam ga ocekivao, sad nije nista.

Sjetio sam se dvojice sinova berbera Saliha, odavde, s Alifakovca, i pomislio da je bolje ovako, i ne docekati sina, nego ga izgubiti u nekakvim hocinskim mocvarama, kad odraste. Jer, tada vec znas ko je, zavolio si ga, i tuga je teza.

- Sigurno - potvrdio je Mahmut. - Samo sto Salih jos ceka da mu se sinovi vrate.

- Zar jos vjeruje da su zivi?

- Covjek moze povjerovati u sto god hoce. Jesi li bio kod njega? Trebalo bi da odes.

- Sta cu kod njega? I sta cu mu reci?

- Reci ces mu da su ostali zivi poslije tebe, eto sta ces reci. Sve drugo, sto mu treba, izmislice sam.

- Mozda cu i otici.

- Sevap je.

Zamolio sam Mahmuta da ode do Tijane, da zamijeni komsinicu s kojom je ostala. Ja idem do Mula Ibrahima, da zatrazim malo novca u zajam.

- Zatrazi vise. Nemam ni ja. Jos nisam primio od trgovaca.

Nasmijao sam se. Bice dobro ako da i malo, a za vise nema nade. A i ovaj Mahmut je cudan, lako ce i dati i uzeti, ne cuvajuci ni svoje ni tudje. Potkradao me, ali i pomagao, samo su kradje sitne i smijesne, pomoc ogromna: odrzala je i Tijanu i mene.

I eto, znam to, a opet, zacudo, nisam mu narocito zahvalan, niti on ocekuje zahvalnost. Mozda zato sto u meni zivi misao, makar i pritajena, o njegovoj krivici i prognanstvu, pa cak i nizoj vrijednosti. Za druge je znao da tako misle o njemu, za mene, srecom, nije. Nisam, zapravo, ni mislio o tome, nesvjesno sam ga primao tako, kao da je to njegov pecat, njegov miris, i obuzimao me stid kad bih postajao svjestan njegova povjerenja i svoje gluposti. Pa sam opet sve zaboravljao.

Nikad ga nisam uvrijedio, bio mi je ugodan svaki susret s njim, osjecao sam da ima neke neubicajene svjezine u tom djetinjastom covjeku, ali sam u sebi bio nepravedan prema njemu.

Kad me ugledao, Mula Ibrahim se nije iznenadio. Kao da je znao da cu doci, i nije mu ni mило ni krivo.

- Kao da si znao da cu doci. Nisi iznenadjen.
- Nismo se svadjali. Zasto ne bi dosao?
- Ali ti nije drago.
- Nakrivo si nasadjen danas.
- Nekad sam bio napravo nasadjen. Nije mi mnogo koristilo.

I sam sam osjecao koliko sam neugodan. Je li to zbog iznevjerenog prijateljstva koje sam jos zalio? Ili zbog njegove dobrote: covjek je gadan, i lako ce izgrditi neotpornog.

Nije se naljutio, samo je promijenio razgovor:

- Kako je Tijana?
- Rdjavo.
- Zasto? Sta se desilo?
- Svasta se desilo. Posalji kudgod svoje pomocnike, sistim kao gusak.
- Nezgodno mi je da ih tjeram. Nemamo sta da krijemo.
- Ako nemas ti, nemam ni ja!

Ispricao sam sto sam mogao grdje, a grdno je i bilo, koliko je dug mjesec dana kad se covjek nadje u ovakvom cudu kao sto sam se ja nasao. Postao sam, hvala bogu, bauk, crna ovca, opasniji od razbojnika, samo ne znam cemu imam da zahvalim za tu sreću. Je li ljudima od vlasti potreban krivac, pa izaberu koga bilo, da bi opravdali svoje postojanje i svoju surovost? Nije vazno

sta neko ucini, vec sta oni kazu da je ucinio. Sad je izbor pao na mene. Pa neka. Meni nije tesko. Cak je ljepse ovako, nemam ni gospodara ni prijatelja, ni obaveza ni zahvalnosti. Nemam vise ni straha, saznao sam kako tica zivi, i mogu reci da je divno. Treba ruku da mu poljubim sto me istjerao iz sluzbe, jer sve ovo nikad ne bih doznao, ostao bih ma ciji rob do vijeka, misleci da druckije ne moze biti. Bio bih slijepac koji se izgubio u ratu, i nikad ne bi progledao. Ovako mi je nepravda, hvala joj, pomogla da saznam kako je zivot lijep kad je slobodan, cak i kad je tezak. A od svega mi je najdraze sto sam uvidio kakvo je blago moja zena. Nesreca je kao vatra, istopi sve osim zlata. Ponekad, doduse, pomislim, da sam time i na gubitku, jer da je zla, a ne bi bilo cudno, imao bih se na kome istresti i olaksati sebi kad me pridave nevolje. A kako nad njom da se istresem? Ona, jadna, trpi, podnosi glad, krpi stare haljine, i jos mene tjesi, kao da je ona kriva. Nosila je dijete, nije ga iznijela, pobacila je, hranio sam je losim vijestima i praznom ljubavlju, a od toga niko nije ojacao. Sad bih morao da je nahranim i necim drugim, vrednijim, i samo zbog nje sam dosao, da mi on pozajmi stogod novaca. Ovi sto su mi dosad pomagali, nemaju ni sami, ne znam ni zasto ni odakle su nam pomagali. Njihova plemenitost je divna, jer je nisam nicim zaslužio, ali je tanka, jer su sirotinja. Sad sam dosao u skripac, i prisiljen sam da trazim od njega u zajam, nije mi lako, ali se obraz gubi u nevolji, i cinim to samo radi zene, srce me boli sto strada bez grijeha i krivice. A ne bih ni njega molio da nismo nekad bili prijatelji.

- I sad smo - rekao je uzbudjeno.

- Nismo vise, Mula Ibrahim, badava je. Bili smo, i mislio sam da cemo biti vjecno, ali nismo vise. Zao mi je, ja nisam kriv.

- Ni ja.

- Onda je kriva sudbina. Sta mozemo. Bio sam zlovoljan, kiseo, neprijatan, i na dusu sam mu tovario teret svojih nevolja, a znao sam da nije kriv. Njegov strah je jaci od svega u njemu, i sigurno ga se stidi, ali nista ne moze protiv njega. Dobar je covjek, i u nekim drugim prilikama, manje surovim i manje bezdusnim, bio bi vrijedan svakog postovanja. Ali, gdje su te bolje prilike, i hoce li ih ikada biti? Ne znam, ne vjerujem, ali danas, vidim to dobro, i on je zrtva, kao i mnogi.

- Oprosti - rekao sam mekse.

Pogledao me zahvalno, olako sam ga oslobodio krivice, kao sto sam ga olako i optuzio, i njegova dobra kukavicka dusa je odahnula.

Htio je nesto da mi kaze, nesto lijepo, i posteno, tako mi se ucini po smeksanom izrazu lica, ali je odustao od namjere da se obaveze rijecju, od koje niko nema koristi, a on bi mogao imati stete.

Pozalio sam sto se predomislio. Od te njegove neoprezne ljudske rijeci imali bismo koristi i on i ja, on bi skinuo dobar komad rdje s duse, mene bi utjesilo saznanje da je covjek, pored svega. I nikome to ne bih otikrio, da mu ne naskodim.

Ucinio je ono sto je lakse, otvorio cekmedze, izbrojio novac, pa dodao vise nego sto je bio odredio.

- Ne znam kad cu ti vratiti.
- Svejedno. I dodji opet, ako budes u nevolji.
- Bicu u nevolji, dugo, bojim se.
- Ne volim sto to kazes. Onda neces uciniti nista da bude drukcije.
- Zar sam ja kriv, Mula Ibrahimе?
- Ako nije krivica, jest nesreca.
- U cemu je ta krivica, u cemu je ta nesreca?

Saptao je toliko tiho, da sam morao prici sasvim blizu, kako bih razumio. Nije htio da ga cuju pomocnici iza pregrade, a nije htio da ostanemo sami. Tako smo bili na mucu.

- Ne znam. Ne znam tacno, jer te ne razumijem. Dobro se sjecam seljaka iz Zupce i onog tvog smijeha kad smo stavili sultanovu sliku u prozor. I sad se oznojim kad na to pomislim.
- Bilo je suvise blizu to dvoje.
- Sve je suvise blizu u zivotu.
- Znam, i zlo i dobro. Ali zlocin i podanicka pokornost?
- Kako da izmijenis sve sto ne valja?
- Ne mislim da mijenjam. Ali vidim da ne valja.
- Treba li zato da upropastis sebe? Vidis, to i ne shvatam. Da si buntovnik, stisnuo bi zube i borio se. Nista ne bi izborio, ali bi imao neki cilj, makar i pogresan. Ovako, hoces da kazes, a ne prihvatas kaznu, zacudjen si, uvrijedjen, pozlijedjen. Onda nisi buntovnik. Buntovnici zadaju i primaju udarce, ne cudeci se. Mozda sve ovo suvise volis, pa ti je zao sto se desavaju ruzne stvari? Ne bih rekao. Ne, ne znam sta si. Ne znam sta hoces, a znam da se upropascujes. Zasto?
- Pijan sam govorio ono sto i ne mislim. Zar je to veliki grijeh?
- Cekaj, ne ljuti se. Ne optuzujem te. Razgovaramo. Mislis da je meni bilo lako?
- Ko ti je naredio da me otpustis?
- Svejedno ko je naredio. Trtljao si, velis, ono sto ne mislis? Niko ne pita sta si mislio, vec sta si ucinio. Misao je samo tvoja, cin je svaciji.
- Kakav cin? Nisam ukrao, nikakvo nasilje nisam ucinio, nikome stetiu nisam namio. Zar su prazne rijeci cin?
- Tise! Zasto uvijek zelis da te ljudi cuju? A rijec je cin, i jos kakav. Da si ukrao, nasilje ucinio, stetiu nekome nanio, mozda bi ti i oprostili. Ali ti si govorio o onome o cemu svako pametan cuti. To ne prastaju.
- Rekao sam istinu!
- Utoliko gore. Rijec je barut, zacas plane. Nezaovoljstava uvijek ima, svakakvih, ali nikad ne buknu sama od sebe. Rijec ih upali.
- Zasto onda stedimo tu rijec - barut? Zasto da ne planu ta nagomilana nezadovoljstva?
- Ne, nisi ti tako naivan. Nisi ti pijan trtljao ono sto ne mislis! Sad vidim. I upropastices se, a necu znati zasto.
- Zar je postenje tolika tajna, Mula Ibrahimе?
- Postenje mi nije tajna, vec tvoje ponasanje. Mnogo sam mislio o tebi. Pokusavam da te objasnim.

- I jesi li uspio?
- Kazem, pokusavam. Otisao si u rat sasvim mlad, bez ikakva iskustva, posten kao i vecina mladih ljudi. Iz rata si se vratio nezreo, kakav si i otisao. Samo zbunjen, jer nisi vjerovao da ljudi mogu biti tako surovi. Ali te jos vise zbunila surovost u zivotu bez rata. Mislio si, rat je strasan, ali zasto i zivot u miru? I cinilo ti se da to ljudi ne vide, i da je tvoja duznost da im to kazes.
- Zar nije?
- Da nisi otisao u rat, zivot bi te polako kljucao, kotrljao, brusio, i neprimjetno bi usao u njegove tokove, podesen, i ne misleci da li bi trebalo da bude drukcije. Eto, to je moje objasnjenje: rat ti je oduzeo godine zivotnog segrtovanja.
- Naucio sam mnogo u ratu. Isuwise.
- Ne za mir. Rat je surova ali postena borba, kao medju zivotinjama. Zivot u miru je surova borba, ali nepostena, kao medju ljudima. Razlika je ogromna.
- Ucim polako.

A onda je naglo skrenuo razgovor, cudio sam se kako se i ovoliko izlozio:

- Zao mi je Tijane. Zao mi je i tebe. Gledacu da ti pomognem.
- Kako?
- Ne znam jos. Razmislicu.
- Tako smo se nasistali, kao gusani, da zadrzimo za sebe ono sto bi drugi voljeli da cuju, a ona dva golobrada pisara iza pregrade sigurno su mislili da smo sebicni i nepravedni. Malo ce reci onima koji ce ih pitati o nasem razgovoru.

Nista mi nije otkrilo ovo mudrovanje, osim da je Mula Ibrahim mislio o meni vise nego sto sam pretpostavljao. I to je nesto, iako nije mnogo. Njegovo objasnjenje je zanimljivo, ali mi nije od velike koristi. Bio sam u ratu, i to ne mogu izmijeniti, izgubio sam vrijeme segrtovanja, propustio sam sreću da me zivot izbrusi, kao rijeka oblutak, i sad sam cudan drugima, nepoznat sam sebi.

Ko sam, gdje, u kojem rafu, u kojem dzematu? Kakav sam, dobar ili rdjav, površan ili mucan, sta su mi ljudi i zivot, cemu tezim, sta ocekujem od sebe i od drugih?

Meni izgleda da sam sasvim obican, zasto sam onda drukciji?

Da li se sam izdvajam, ili me izdvajaju?

Volim ljude, ali ne znam sta cu s njima.

Ko bi razumio moje neprestano sjecanje na mrtve drugove u hocinsikim sumama, i sta su oni, optuzba ili rana?

Kome da kazem, i koga se ticu moja sitna zadovoljstva, kojima bi se ljudi smijali a ja ih ne bih dao ni za cija tudja, da slusam noc i njeno duboko hujanje, da opcinjeno gledam sjaj mjesecine na liscu, da slusam zenino disanje u snu.

I kako da objasnim ikome sto zalim dvojicu Pakra, Mahmuta Neretljaka, berbera Saliha s Alifakovca, stare ratnike sto prose pred dzamijom, nove sto odlaze u rat ne znajuci sta ih ceka.

Sta mogu uciniti s tom svojom nerazumnom mislju, nikome ni od stete ni od koristi, nikome od potrebe, osim meni? Nepotrebna, luda, nekorisna, ali mi se cini da bi bez nje ostalo samo pola svijeta, ili jos mnogo manje, pa ni to ne bi vrijedilo, i da bez nje ne bih bio ja, vec neko drugi, gluh i sakat, stran i mrzak sam sebi.

Pred Sijavuz-pasinom Cifuthanom, gdje su stanovali sarajevski Jevreji, kao u tvrđavi, susreo sam Asima Pecitavu. Nosio je stanovnicima Cifuthane vodu s cesme kod Begove dzamije. Pred dvorisnom kapijom, kroz koju je od jutra do mraka bezbroj puta prolazio, ljut na cio svijet, spustio je dva velika djuguma, da se odmori. Izgledao je premoren. Dva velika djuguma, puna vode, za drugoga, to je njegov zivot.

- Je li tesko? - upitao sam nepotrebno. Asim me pogledao zacudjeno, kao da ne razumije, ili misli da sam lud. Bilo jedno ili drugo, ili obadvoje, odgovorio je na svoj uobicajeni nacin: poceo je da psuje, socno i obilato.
- Imas pravo - rekao sam. - Narocito ako ti je od tog lakse.

Mahmut Neretljak me docekao na verandi, gladio je listove nogu, da ublazi bol od grceva sto su ga sve cesce hvatali. Rukom mi je dao znak da govorim tiho, Tijana spava.

- Jesi li dobio? - upitao je sapatom.
- Nisam. Ne da nista.
- Znao sam. Bogami sam znao. Mula Ibrahimova dusa je sitna. Ko zrno prosa.
- Kako si znao da nece dati?
- I ja sam trazio, u tvoje ime.
- Kad si trazio, nesrecnice!
- Eh, kad! Kad je trebalo.
- I nisi mi rekao. A ni on.
- Da sam dobio, ja bih rekao. A on nema cime da se pohvali.
- A ako ti kazem da je dao?
- Je li dao?
- Jest.
- E znao sam. Bogami sam znao. Sto da ti ne da? I ti si njemu valjao.
- Eto vidis da mu dusa nije sitna.
- Nekad sitna, nekad siroka. Kao i u svakog.

Sad mu je bila vrlo siroka: izbrojio sam pedeset grosa.

Odvojio sam Mahmutu polovinu, uzeo je novac, ravnodusno, ne rekavsi ni da je mnogo ni da je malo. Samo ga je pogledao na dlanu.

- Da je ovog djubreta samo malo vise, covjek bi mirnije spavao.

- Sto se tice spavanja, bolje ti je ovako, ne bojis se da ce te kogod opljackali.
- E, to imas pravo. Vise ni vrata ne zakljucavam. Nemam rasta.

Prortresao je novac u saci, i stavio ga u dzep. Upitao sam ga:

- Jesi li se uvijek nadao da ces se obogatiti?
- Pa, svako se nada.
- A sad?

Odmahnuo je rukom, nasmijesivsi se zagonetno, i otisao.

Eto lijepe price o covjeku koji cijelog zivota sanja bogatstvo a zivi u sirotinji, koji je vise propatio zbog nade u bogatstvu nego zbog siromastva. A sad se konacno mora odreci svoga sna. Ako mogne da se odrece. Jer, ni ranije nije imao vise razloga da vjeruje u чудо. Sad, u starosti, cak mu je i potrebniija ta ludost.

Uskoro se vratio, noseci jagnjecu dzigericu u cistoju hartiji.

- Kad se probudi, ovo joj isprzi. Nemoj prije, da se ne istvrdne. Hoces li znati?
- Zar je i to neka vjestina?
- Pa, nije.

Prvu dzigericu sam bacio, druga, sto sam je kupio, pregorjela je pa sam je ja pojeo, trecu je pojela Tijana ali, cini mi se, vise zato da me ohrabri nego sto joj je prijalo.

Kroz nekoliko dana je ustala i polako pocela da radi kucne poslove.

Tako je ostalo samo saljivo sjecanje na moju nespretnost, i ne samo tu jednu, i Tijana se od srca smijala sto sam vezana vreca.

- Zar bi voljela da ti je muz vjest zenskim poslovima?
- Ne bih, boze sacuvaj.
- Pa sto se onda smijes?

Ali sam ucutao, sjetivsi se da bi mogla upitati: a u cemu si vjest? Sa zahvalnoscu sam zapamtio njenu velikodusnost, sto joj nije palo na um to pitanje, iako se samo nametalo. Zaboljelo bi me da je rekla istinu.

Cemu sam vjest, zaista? Nicemu, izgleda. Toliko sam nespretnan, da ne mogu naci ni posao koji bih znao da radim. A to je kao da ne znam nista. Ali to nije moja krivica, dodjavola, i ne bi bilo pravo da mi se prigovara.

I eto, cak i takve sitnice su znale da me uznemire.

Zazalio bih zbog prigovora, ali sam nezadovoljan i sto me niko ne krivi nizasto, lakse bi mi bilo kad bih mogao da dokazujem kako nisam kriv. Ovako, sve odjekuje u meni, i zamisljeni prijekor i zamisljena odbrana, sve u meni, kao da

se kamenje odronjava u pecini. U suprotstavljanju bih se nekako opravdao, samome su mi ostajale teske sumnje. Nesto nije u redu sa mnom, ili sa svijetom, ili je u redu i sa mnom i sa svijetom, ali ne mozemo vezu da uspostavimo, nikakvu. Da li je iko uspostavlja, ili ljudi laznu, pretvarajuci se da nema raskida ili im je svejedno, a odrzavaju samo privid. Da li je moguca ikakva veza izmedju covjeka i svijeta osim moranja? Ja ne biram ono sto imam. Ne biram, u stvari, nista, ni rodjenje, ni porodicu, ni ime, ni grad, ni kraj, ni narod, sve mi je nametnuto. Jos je cudnije sto to moranje pretvaram u ljubav. Jer, nesto mora biti moje, zato sto je sve tudje, i prisvajam ulicu, grad, kraj, nebo koje gledam nad sobom, od djetinjstva. Zbog straha od praznine, od svijeta bez mene. Ja ga otimam, ja mu se namecem, a mojoj ulici je svejedno, i nebu nada mnom je svejedno, ali necu da znam za to svejedno, dajem im svoje osjecanje, udahnujem im svoju ljubav, da mi je vrate.

Ljudima ne mogu udahnuti svoju ljubav, i oni ne mogu da mi je vrate. Gledaju me hladno, sumnjicavo odmjeravaju opasnost koja im od mene prijete i, zatvoreni svakako, zatvaraju se jos vise, na prvu neocekivanu rijec, na prvi nenaviknut pokret, ili odmah napadaju, braneci se, jer vise vole da ubiju nego da strahuju. Ljudi se u stvari boje, zato su surovi. Napad je odbrana koju naredjuje opreznost, i tako nema lijeka surovosti, jer nema lijeka ljudskoj nesigurnosti.

Ali sta je sa mnom? Ne mogu da napadam, ne mogu cak ni da se branim. Ja sam talambas po kojem biju, ali nekakav gluhi talambas koji niti sam jeci niti koga saziva.

8. Junak koji se boji usamljenosti

Kad bi me umorilo uzaludno ocekivanje da se, nekim cudom, poruse zidovi oko mene, kad bi mi dosadilo besciljno hodanje po gradu, kad bi mi razgovori s ljudima postali nezanimljivi, jer se ne razumijem u poslove, ili mucni, jer me hvatao strah da cu postati rusevina, kao i vecina onih koje sam susretao, odlazio sam u staru biblioteku sto je mirisala na hartiju, prasinu i mastilo, i satima ostajao s knjigama i sa bibliotekarom Seid Mehmedom.

Najcesce smo bili sami. Ponekad bi dosao neki stariji djak medrese, ili rijetki ljubitelj knjiga, pa bi se opet sve utisalo, i stari rukopisi su na policama cutali kao i prije, mirni, mudri, mladi vec stotinama godina.

Ovdje sam tih, tisi nego obicno. Osjecao sam da vrijeme nije samo proticanje, vec i prisustvo. Vidljivi trag necije ruke sto je davno zapisala neravne redove, prkosi smrti, a rijeci i njihov smisao zive neprekidno, kao izvor koji ne presusuje, kao svjetlo koje se ne gasi.

Sve ljudsko ipak ne umire.

Na Seid Mehmeda sam se toliko navikao, da sam pored njega mogao cutati satima. On je cutao i sam, i s drugima. U pocetku mi je bilo neobicno da cutim

sa živim čovjekom u praznom prostoru biblioteke, i pokušavao sam da povedem ma kakav razgovor, o ma čemu, o svacemu, tražeci ga, ispipavajući ono što ga se tiče. Ispipao sam da ga se ama bas ništa ne tiče, ni čovjek, ni bog, ni život, ni smrt ali je njegovo znanje o mnogim stvarima bilo veliko.

Ponekad bi me gotovo zaprepastio poznavanjem života, filozofije, književnosti, ili nekom umnom primjedbom koju sam samo od njega mogao čuti. Ali, ovaj, sve što bi rekao, bilo je kratko, kao da je munja bljesnula u dugoj noći. Jer, prije toga i poslije toga, Mehmed Seid je bio potpuno odsutan, u nekom svom dalekom svijetu koji s našim nije imao spone ni mosta.

Dok ga nisam upoznao, želio sam da ga riječima, ma kakvim, probudim i ozivim. Poslije sam odustao.

Sjedio je nepomican, zagledan u zid, u pod, u suncanu zraku i, ne videći ništa, plovio tihom strujom svojih nesaznatljivih mastanja, iz kojih ga moj govor nije mogao vratiti na ovaj svijet.

Kad bi se njegov odsutni ali srećni, stisani osmijeh počeo gubiti, a lice se stvrdnjavalo i stezalo, postajući uznemireno, kao u strahu, on bi se s mukom dizao i nesigurno odlazio u drugu prostoriju. Zadržavao se kratko, samo koliko mu je bilo potrebno da se omami afijunom, pa se vraćao ozivljen, da bi uskoro uplovio u svoje sanjarije.

Tako je najobrazovaniji čovjek u gradu bio i najjadniji. Ogromno blago je ležalo u njemu naslagano a neiskorisceno, i gore je bilo nego da ništa ne zna. Ili je bio naj srećniji, jer mu ništa nije trebalo, ništa ga se nije ticalo, a svejedno mu je da li zna ili ne zna. Mada mi nije jasno da li bi slike maste u njemu bile življe da je znao manje. Ili ih je njegovo znanje učinilo plemenitijim. Pitao sam se samo onako, bez razloga i bez potrebe, jer odgovor, i kad bi ga bilo, nema značaja. Sigurno niko ne bi učio ni sticao znanje, da bi mu opijumska mastanja bila bogatija.

Sve njegovo je tajna. Potpuno je zazidan u sebi, kao mogila. Ništa u njoj ne vidis, ništa o sebi ne govori.

Jednom, dok još nisam bio otkrio sarenu nirvanu u njemu, desilo se da sam mu izgovorio jednu svoju pjesmu, zbog nečeg siguran da će je razumjeti. Odlučio sam se iznenada, kad mi je izgledao izuzetno blag, spreman da bude blizak, kako mi se činilo.

Povjerio sam se pjesmom o izgubljenosti nakon rata:

U življenju, u trpljenju
srce blijedi,
srce vene,
sjena slijedi,

bivseg mene,
u trpljenju, u zivljenju.

Izgubih se u trazenju.
Ja sam bio,
ja sam i sad.
Nisam bio,
nisam ni sad.
Izgubih se u trazenju.

U lutanju, u snovima
noc me rubi,
dan me vraca.
Dan se gubi,
zivot kraca,
u snovima, u lutanju.

U nadanju, u cekanju
zivot snijem,
a snom zivim.
Srce krijem,
srce krivim.
Sto ne zivim,
sto jos snijem,
u cekanju, u nadanju.

Pazljivo je saslušao stihove do kraja, učinilo mi se da je iznenadjen, čak kao da mu je zbog nečeg neprijatno, protumacio sam to kao nezadovoljstvo pjesmom, i meni se učinila veoma losa. A onda se na njegovom blijedom, mrsavom licu pojavio osmijeh:

- A! Pjesnik, dakle! Zalutali i obijesni.
- Zasto »zalutali i obijesni«? Zar tako mislis o pjesnicima?
- Ne mislim ja, vec Kuran.
- Ne sjecam se.
- Podsjeticu te. Kako bog kaze o Muhamedu? »Mi Poslanika nismo pjesnistvu ucili. Njemu pjesnistvo ne dolikuje.« A sjecas li se poglavlja »Suara«, o pjesnicima: »Pjesnike slijede zalutali i obijesni.« »Zar ne vidis da pjesnici lutaju dolinama i govore ludosti, a »Cilj im je da se rugaju i da razvrcaju. Stici ce ih kazna koja ce ih unistiti i uniziti.« Otkad lutas dolinama i govoris ludosti?
- Otkako sam se vratio iz rata.
- Pa da, »sjena slijedi bivseg mene«, sjena rata, naravno. E pa, prijatelju, mogu ti reci da od tog vremena nisi uzeo Kuran u ruke. Jer bi vidio da je grijeh to sto cinis.

Nasmijao sam se:

- Primam taj grijeh na dusu. Pa dobro, kad si me vec osudio, mozes li mi objasniti zasto je tako? Kome smeta pjesnikova rijec?
- Nisam te ja osudio. Kuran kaze: »U odbrani vjere nastupajte u safovima! Alah voli one koji se bore u zbijenim redovima, cvrstim kao zid.« A tebe Alah ne voli, jer ti nastupas sam, razbijas saf, podrivas cvrsti zid. I ne samo da ne branis vjeru, ti si protiv nje.
- Jos i to!
- »Vjera je zakon koji uredjuje cio zivot. Poezija je izvan tog zakona, ona ga ne priznaje, trazi slobodu za rijec i misao, i odrice savrsenstvo svijeta koji je bog uredio. Snom zivjeti, u nadanju, u cekanju, znaci ne pristajati na ovo sto jest. To je pobuna.
- Neka me bog sacuva da mi ti budes tuzilac! Sta onda nije pobuna?
- Citanje molitava.
- Citas li ti molitve? Jesi li branilac vjere u redu cvrstom kao zid?

Osmjehnuo se tuzno, ili blago podsmjesljivo. I nije odgovorio.

Naislo je vrijeme njegova cutanja, povukao se u svoje snove. Pogled mu se ugasio, okrenut nekud unutra, u sebe, necem vaznijem i ljepsem nego sto su smuseni stihovi i nekakav Ahmet Sabo.

Rugao se, ocito. Samo, kome? Meni ili sebi? Ili svakome? Govorio je budan, ali i u svome vjestackom snu i van njega, on je daleko od ovog naseg svijeta, i od ljudi, i ne tice ga se kako uredjuju stvari medju sobom. On se odrice svega sto nije koloplet njegovih nestvarnih slika, koje nikakav ljudski poredak ne moze poremetiti.

Gledao sam ga zbunjeno, gotovo sa strahom, kao da je umro.

Mene se tice bas to sto se njega nikako ne tice.

Tada sam cuo kako se neko pokrenuo iza mene.

Okrenuo sam se: u vratima je stajao mlad covjek, prepoznao sam ga po mrsavom licu i vrelim ocima. Student Ramiz!

Izbjegavao sam da se susretнем s njim, a eto, nisam izbjegao.

Vec mjesec dana drzi uvece propovijedi u Ali-pasinoj dzamiji, govoreci sirotinji s Crnog vrha, Berkuse, Bjelava, Koseva, ono sto pametan covjek nikad ne govori javno. Slusao sam ga jednom, posto sam cuo kako ljudi sapatom prepicavaju njegove rijeci, jedva sam nasao mjesto kraj vrata, a izasao sam prije nego sto je završio govor. Pobjegao sam, uplasen!

Pamtim sta je govorio one mracne noci u hocinskim sumama, ponovio sam to u nevrjeme i na svoju nesrecu, i znao sam da moze svasta reci, ali ne ovo, ne ovako!

Nikad ni od koga nisam cuo toliko ostrih rijeci, toliko prezira prema ljudima na vlasti, toliko ludog slobodoumlja, kao te veceri, slusajuci vatrenog al-azharskog studenta, koji nije znao sta je strah, ili nije znao sta je vlast. Rekao je, sjecam se i sad svog zaprepastenja, da postoje tri velike strasti, alkohol, kocka i vlast. Od prve dvije ljudi se nekako mogu izlijeciti, od trece nikako. Vlast je i najtezi porok. Zbog nje se ubija, zbog nje se gine, zbog nje se gubi ljudski lik. Neodoljiva je, kao carobni kamen, jer pribavlja moc. Ona je duh iz Aladinove lampe, koji sluzi svakoj budali koja ga drzi. Odvojeni ne predstavljaju nista; zajedno, kob su ovoga svijeta. Postene i mudre vlasti nema, jer je zelja za moci bezgranica. Covjeka na vlasti podsticu kukavice, bodre laskavci, podrzavaju lupezi, i njegova predstava o sebi uvijek je ljepša nego istina. Sve ljude smatra glupim, jer kriju pred njim svoje pravo misljenje, a sebi prisvaja pravo da sve zna, i ljudi to prihvataju. Niko na vlasti nije pametan, jer i pametni ubrzo izgube razbor, i niko trpeljiv, jer mrze promjenu. Odmah stvaraju vjecne zakone, vjecna nacela, vjecno ustrojstvo, i vezuci vlast uz boga, ucvrscuju svoju moc. I niko ih ne bi oborio, da ne postaju smetnja i prijetnja drugim mocnicima. Ruse ih uvijek na isti nacin, objasnjavajuci to nasiljem prema narodu, a svi su nasilnici, i izdajom prema vladaru, a nikome to ni na um ne pada. I nikoga to nije urazumilo, svi srljaju na vlast, kao nocni leptiri na plamen svijece. Jesu li sve bosanske valije zatvorene, protjerane ili pobijene? I crtava njihova svita. A uvijek dolaze novi, i dovode svoju svitu, i ponavljaju gluposti svojih prethodnika, jer drukcije ne mogu. I tako, ukруг, neprestano. Bez hljeba narod moze ostati, bez vlasti nece. Oni su bolest na narodnom tijelu, kao guke. Kad jedna guka otpadne, izraste druga, mozda grdja. Ne mozete bez nas, kazu nam, razbojnici bi se namnozili, neprijatelj bi nas napao, nered bi u zemlji nastao. A ko drzi ovu zemlju, ko je hrani, ko brani? Narod. A oni nas globe, kaznjavaju, zatvaraju, ubijaju. I jos natjeruju nase sinove da to cine. Oni bez vas ne mogu, vi bez njih morate. Njih je malo, nas je mnogo. Samo da prstom maknemo, koliko nas ima, te zgadije ne bi bilo. I ucinicemo to, braco moja satrvena, cim odrastu pravi ljudi koji nece dopustiti da im vampiri sjede za vratom.

Tada sam izasao iz dzamije, zbunjeno gazeci po nogama zablenuh mahaljana u poderanim carapama, koji su, zaustavljajuci dah, slusali ove plamene rijeci pobune.

Odakle mu tolika hrabrost?

Iduci kuci, udarao sam o kaldrmu, kao pijan, jedva vjerujuci svojim usima. Kako je smio da kaze, i kako su ljudi smjeli da slusaju?

Ispiricao sam Tijani, zadivljen, zbunjen. - Bogami je hrabar - rekla je odusevljeno. Ali mi ja napomenula da vise ne idem u dzamiju. Mozda se bojala da mi se ne zgadi moje cutanje.

I eto, sad je mladac o kome sam dugo na javi mislio i u snu sanjao, stajao preda mnom, s knjigom u ruci, i gledao me pazljivo.

- Znamo li se odnekle? Jesimo li se gdje susretali?

- Slusao sam te jednom u dzamiji.
- A ranije?
- Ne bih rekao.

Odricao sam se slucajnog susreta, bojao sam se moguće opasnosti.

- Pjevas pjesme? - upitao je, odustavši. - Kome? I zasto?
- Sebi. Nizasto.
- Kao slavuj?
- Zar treba drukcije?
- Ali ti si covjek.

Njemu nisam mogao odgovoriti sta bilo, sva njegova misao je usmjerena prema pobuni, i sve treba njoj da služi. Dobro se sjećam svega sto je govorio u dzamiji, i najradije bih o tome poveo razgovor. Mislio sam kako je zavodljiviji njegov zanos i ljepša njegova hrabrost od svega sto je rekao. Htio sam da ga pitam, zar do slobode da se dodje nasiljem? Zar se protiv zla mora upotrijebiti zlo? I ko ce to drugo zlo iskorijeniti? I kako ga zaboraviti?

Ali ako to kazem, zamrzice me, prezrece me.

Zadržacu se na poeziji. Ali sta da kazem?

I ovdje sam sam, i ovdje sam kriv, i ovdje razbijam zbijeni red, cvrst kao zid.

Rekao sam, približavajući se i odvajajući, da se osjećamo sapeto i priguseno, čak i kad nismo pobunjenici. Dovoljno je sto mislimo. A covjek osjeća potrebu ne samo da misli već i da kaže, čak i veću potrebu da kaže nego da misli. Tako se prazni, oslobadja napetosti. Rijec je odliv suvisne krvi, rasterećenje od muke, privid slobode. Vlast bi trebalo da je njeguje i podstiče, a ne da je gusi, da priredjuje svečanosti govorenja, ili još bolje, psovanja, kao pjevanje, kao molitvu, kao ciscenje. Tako cine neka plemena u Africi, u tome su mnogo pametniji od nas, a možda i u mnogo cemu drugome. Trebalo bi davati nagrade i ordene za psovanje. I za poeziju, jer je to isto. I trebalo bi narediti da sto više ljudi sluša i učestvuje. Poslije bi lakše vukli svoj neizbježni teret.

- Zar je zaista neizbježan?

Htio sam da razvijem tu zabavnu sliku, da se segacim izmisljajući sta bi se sve moglo stvoriti od tog divnog sabora psovanja, urlanja, ruganja, uz gusle, uz tambure, uz bubnjeve, hodajući, sjedeći, vicuci u nebo, grmeci u zemlju, ali me Ramiz prekinuo u toj mojoj slasti pretjerivanja, u casu kad nisam mogao da se slozim s njim, a nisam mnogo držao do onoga sto sam govorim.

- Zar je taj teret zasta neizbježan?
- Bojim se da jest.
- Ne, nije. Ljudi ce zbaciti nametnuti teret, a neće se zavaravati olaksavajući ga. I sve je bliza taj dan sto je teret teži, i sto je manje rijeci za utjehu.
- Ko ce to uciniti?

- Narod.

- Narod je pust broj, rasuta snaga. Nema jednog cilja, nista mu nije zajednicko, osim neposredne koristi i straha. Izdijeljeni smo. Selo selu nece pomoci ako naidje opasnost. Svako se nada da ce njega mimoici.

Odmahivao je glavom, ne slazuci se sa mnom.

- Narod je rasuta snaga samo ako ne vidi zajednicki cilj ni tajnu korist po sebe. Ako sazna, ako se uvjeri, moze sve. Ali prvo treba otjerati ove koji vladaju.

- Recimo da je i to moguće. Ali neko mora povesti narod, osloboditi ga straha, pripremiti ga na zrtve, da bi ga doveo do pobjede.

- Zar je to nemoguće?

- U tom slucaju, vodje bi stekle ugled i zasluge. I sta bi se desilo? Poceli bi da zive od tih zasluga, svakog dana bi postajale sve vece, njihov ugled bi se pretvorio u moc. Tako bismo, umjesto stare vlasti, dobili novu, mozda i goru. To je istorija vlasti od pamtivijeka. Sve se ponavlja, od odusevljenja do nasilja, od plemenitosti do tiranije, uvijek i zauvijek.

Nasmijao se, pomalo prijekorno, cini mi se.

S mojim malodusnim predvidjanjima se nije slozio, vjeruje u sposobnost naroda da svoj zivot uredi sam, kako mu najbolje odgovara, i da raskine zacarani krug u kojem se od junaka stvaraju tirani. Bez junaka se ne moze, oni su gruda koja za sobom vuče usov. Samo ne treba dozvoliti da uprljaju svoju slavu. Stari Rimljani su svoje heroje slali u izgnanstvo, i tako ih cuvali za besmrtnost. Ako je to suvise surovo, mi bismo svoje junake mogli vratiti na poslove s kojih su dosli.

Nije se slozio ni s mojim misljenjem da rijec treba da bude utjeha i rasterećenje, jer je to konacno priznavanje poraza. Rijec mora biti pobuna i poziv u borbu, sve dok ima zla u svijetu. Inace je laz, opijum, i ljudi ce sanjati ruzicaste snove, kao nesrecni Seid Mehmed, a mutna voda neka sve nosi.

Odakle mu ta tvrda vjera, koju odbija svaka vjerovatnost? Toliki su se nadali, a nisu docekali. A novi koji dolaze, opet vjeruju. Covjekova nada je jaca od iskustva, ne moze je pokolebati tudji neuspjeh.

Ili on pristaje na sve sto ga moze zadesiti, cak i na smrt? Ne znam kako se moze pristati na smrt, a mozda je njegov zanos prihvata kao dio cina. Ili ne misli o njoj. On moze i to, jer moze sve sa sobom.

Da li misli i o cemu drugom? Ima li porodicu koja ponekad pozeli prijatelja kome govori oobicnim stvarima, djevojku kojoj sapce o ljubavi? Ili je stalno upaljena vatra koja gori i sagorijeva, zaboravljajuci na drugu toplinu, blizu?

Upitao sam ga to, da prekinem razgovor o stvarima koje postujem ali ne razumijem.

Uhvatio me ispod ruke, i poveo u drugu, praznu sobu. Nije se bojao da sa dzamijske predikaonice govori glasno o cemu se drugi ne usudjuju ni da misle, a o sebi je mogao samo da sapce, bez moguceg treceg, ako bi se uspavani Seid Mehmed slucajno probudio.

Ima prijatelja, rekao je tiho, i ne jednog, drago mu je kad ih stice, zao kad ostavlja, i nijednog ne zaboravlja, s njima je sigurniji. I nas dvojica bismo mogli postati prijatelji, ali bi volio da se promijenim, da postanem covjek, sto i jesam, ali nemam hrabrosti da to i pokazem. Mogao bi da me zavoli i ovakvog, dobrog i bespomocnog, ali ne bi mogao i da me postuje. A to je polovicno prijateljstvo.

Ima i djevojku, veoma je voli, i zao mu je sto mora na duze vrijeme da se odvajaju od nje, i tako se njihova ljubav pretvara u stalno cekanje. Ali da nije tako, on ne bi bio ono sto jest. A ako bi sve napustio, i vratio se u svoje mjesto, da bude ucitelj, da u basti uzgaja ruze ili sadi krompir, ne bi bio vise sposoban ni za pravu ljubav, i mozda bi nju okrivio sto se odrekao svoga sna. Sve joj je to rekao, i ostavio da sama bira. Izabrala je cekanje. Tesko je, a opet lijepo.

Kad se uvece vrati iz dzamije, zatvori oci i, zamisljajuci je u svojoj sirotinjskoj sobi, prica joj sta je govorio ljudima, i kako su ga oni zeljno slusali. (A ja sam ruzno pomislio, iako me dirnula ta mladicka nevinost, da bi ta daleka djevojka, umorna od cekanja, mogla s nekim blizim i obicnijim mladicom da sapuce u noci o blizim i obicnijim stvarima nego sto je bezizgledna borba za sirotinjsku sreću.)

Ima i porodicu, majku, udovicu, udatu sestru, i brata, kovaca, koji zivi s majkom. Otac mu je poginuo u dubickoj vojni, a on se u Al Azharu izdrzavao poducavajući bogate a glupe djake. Nagutao se tada gorcine, pretrpio dosta ponizenja, nagledao se bogataskog bijesa i sirotinjske muke, i uvidio kako je svijet ruzno uredjen.

Znao je to, doduse, i ranije, jer za to ne treba mnogo pameti, ali je svoj zivotni put saznao odjednom, u trenu, kao da ga je munja obasjala. Sve mu je otkrio jedan dervis hamzevijskog reda. Upravljacu nisu potrebni, ni vladar, ni drzava, sve je to nasilje. Dovoljni su ljudi koji se dogovaraju o svemu, obicni ljudi, koji obavljaju svoje poslove, i ne zele da vladaju nad drugima, a ne daju da iko vlada nad njima, i dovoljna je bozija milost koja ce im pomoci. Dervisa su ubili, ali su njegove rijeci ostale u njemu. Sve, osim bozije milosti: ljudima je dovoljno ono sto sami medju sobom mogu da urede.

Dobro mu je, jer drukcije ne moze. Nije uvijek lako, ali se vec navikao na teskoce, grdnje ga se ne ticu, zatvor je obicna nevolja, batine su neugodne, ali mlad je, izdrzi. Teze je kad misli na majku, brata, djevojku, na toplinu kucne vatre i obicnog razgovora koji ne pamti godinama. Ali odbacuje od sebe te misli, ne dozvoljava sebi slabost.

Volio bi da ovdje nadje prijatelja. Ne pristalicu, ne sljedbenika, ima ih, vec pravog prijatelja, s kojim se drukcije razgovara, i drukcije cuti, nego s ostalim ljudima, ma koliko nam bili dragi. Prijateljstvo se ne stvara, ono nastaje, kao i ljubav. Bice mu drago ako postanemo prijatelji.

Pruzio sam mu ruku, dirnuo me njegov strah od usamljenosti, i potreba da se veze uz drugog covjeka. Nece iznevjeriti svoju misao, ali uz nju moze ponekad da bude hladno i pusto. Nece mu mnogo pomoci moje prijateljstvo, ali mu moze poslužiti kao unutrasnji zaklon.

Izasli smo na sokak.

Pozvao sam ga da svrati do moje kuce, jednostavni smo ljudi, rekao sam, i nastojacemo da mu bude ugodno, koliko do nas stoji. Precutao sam da cemo ga pozvati i na rucak, potrebno mu je. Ne bih rekao da jede cesto.

Tako sam, zbog obicnog razgovora, zaboravio na opreznost s kojom sam ga docekao.

Neobican mladac. Bice divan covjek ako ne uspije u onome sto zeli, strasan ako uspije. Bio bi ponosan na svoju cistu misao i poslije, kad bi vec odavno bila uprljana. Sad je protiv nasilja, zavesce ga u ime slobode. Sad je za slobodu, ugusice je u ime vlasti. Borice se surovo za svoje uvjerenje, smatrajuci da je plemenito, ne znajuci da je postalo neljudsko. Bice najljepse neprijatelj protiv sebe bivseg, i cuvace, kao hamajliju, ogrubjelu sliku svoga nekadasnjeg zanosa. A ako ne uspije, kao i toliki drugi, ako mu sadasnji bivsi zanesenjaci presijeku put, njegovo stradanje ce uciniti vise nego pobjeda. Sacuvace se u ljudima dirljiva uspomena na zrtvu i na misao koja nije postala stvarnost. I, zacudo, to je najljepse od svega sto covjek moze da ucini: da pokuša i da ne uspije.

Ostaje tako da zivi zelja i vjera da ce jednom doci sanjani raj, a s tom zeljom lakse se zivi. Ako proroci razocaraju, sinovi tamne. Proroci treba da umru prije nego sto ista ostvare. Dovoljno je sto su jos jednom razgorjeli staru nadu. Zasto da je gase djelom koje razocarava? Mozda treba da prodje neko dugo vrijeme, da se u dusama nakupi dosta te neokaljane ljepote, pa da ljudi, ocisceni, ostvare prastari san.

Otrijeznila me kisa sto je pocela da pada, i istjerala mi iz glave smusene misli, kojima sam se branio od tudjeg zanosa.

Zurio sam kuci, i nisam htio da se sklonim. Ali sam se pokajao kad sam vidio serdar-Avdagu kako stoji pod jednom strehom. Pomislio sam da se vratim, nije mi potreban ovaj susret, svejedno mi je sto ce misliti da ga izbjegavam.

Zastao sam, pa produzio, i tako se smeo, da sam isao kao zaba na zmiju.

Docekao me ljubazno.

- Cesto si u knjiznici.
- Merhaba, Avdaga.
- Svaki dan te vidim.
- Imam dosta vremena. A i ti izgleda.
- Nisam znao da si prijatelj s Ramizom.
- Danas smo se prvi put sreli - slagao sam.
- Bas prvi put! O cemu ste razgovarali? Ispricao sam o Ramizovoj porodici, o djevojci, o zelji za pravim prijateljima, o svemu onome sto je za Avdagu nevidjena glupost.
- I samo to?
- A o cemu je jos trebalo da razgovaramo?
- Je li pominjao ono sto govori u dzamiji?
- Ne znam o cemu govori u dzamiji. Zasto me to pitas?
- Razgovaramo.

Kisa mu se cijedi niz nos. I merti, sigurno. Lakse mi je, nije me strah, izgleda smijesan.

- Avdaga, zar ti je od nevolje da ovako kisnes? Od brata ti je ostalo veliko imanje, mislio sam da ces ostaviti posao. Ne mogu vjerovati da volis ovo sto radis.
- Ja volim ovo sto radim.
- Pa, ne znam. Naporno je.
- Snazan sam.
- I ruzno.
- Ruzno? Zasto ruzno?
- Dobro, recimo, cudno. Sta te se tice sta ljudi rade.
- Mene se tice sta ljudi rade. Mnogo je hrsuza.
- Je li vise hrsuza nego dobrih ljudi? Gledao me, kao da se cudi sto to pitam. Toliko je iznenadjen, da znam sta misli, i kad nista ne kaze. Vise je hrsuza, naravno, i da nema njega, zavladao bi cijelim svijetom. On mora da zna sta ljudi rade, sta govore, sta misle, s kim se sastaju, a najbolje bi bilo da ne govore, da ne misle, da se ne sastaju, najbolje bi bilo da je sve zabranjeno. Zasto ljudi putuju, zasto idu u druge gradove, zasto sjede po kafanama, zasto razgovaraju, zasto sapucu, zasto izlaze iz kuce? Da moze, sve bi ukinuo, a posto ne moze, ostaje mu samo da bdije nad zivotom, nepovjerljiv prema svemu sto je u njemu zivo i sto se krece. On je najzabrinutiji i najodgovorniji covjek na svijetu, i savjest ga mucu zbog svega sto ne moze da predvidi i preduhitri. A sva zla bi spriječio kad bi sve ljude zatvorio. Na zalost, niko ga ne shvata.

Ali nije vrijedilo da mi to objasnjava. Rekao je samo:

- Ako opet vidis Ramiza, zapamti sta govori.
- Necu ga vidjeti.
- Ako ga vidis, kazem. Potrazice te, sigurno. Isti ste, samo se ti bojis.
- Znas sta govori, znas koga ce potraziti, zasto sam ti ja potreban? Je li ti to naredio Dzemaal Zafranija?
- Ne tice te se ko je naredio.

- Reci mi, Avdaga, molim te, da ti naredi da me uhapsi, ti bi sigurno poslusaio, iako znas da nisam kriv.
- Niko nije bez krivice.
- I da ti naredi da me ubije, ti bi poslusaio. Zasto, Avdaga?
- A zasto ne bih poslusaio?
- Alahemanet, Avdaga.
- Pitao sam te za Ramiza. Sto ne odgovaras?
- Ja tebe pitam: zasto? Ti mene pitas: zasto? I samo tako pitamo, i cudimo se. Alahemanet, Avdaga. Neka je bog na pomoci i meni i tebi.
- Bogme ce tebi pomoc biti potrebija - rekao je zamisljeno.

Pokisnuli smo do kože obojica, vodeći ovaj smijesni razgovor.

9. Djecije svirale

Ne umirem od zelje za radom, ali kako drukcije da se zivi?

Zelio sam sluzbu vise nego ikad. Tijana je vezla zenske kosulje, i tako nas izdrzavala, a mene je bilo stid sto samo ona radi.

Mahmuta su napustili trgovci, izgleda da su se Grci u cudu pitali kakvim to neobicnim jezikom govore, kad su ponosno progovorili grcki u Solunu. Mahmut im je objasnio da on zna drugi dijalekat, antiohijski, i tako se izvukao, ali je ostao bez zarade.

Tijana me uvjeravala da je posao sasvim jednostavan, da je vez umiruje, a dobro se placa, i ne visi nam nad glavom briga o sutrasnjem rucku. I sve bi bilo u redu da ja nisam sjedio besposlen. Ovako je bas ruzno, navalio sam se slaboj zeni na krsta, i ona ispasta za moju krivicu.

- Nisi ti kriv - umirivala me. - A ne radim za tudjina, vec za nas.

Ili me grdila, kad bih objesio nos, pokunjen:

- Eh, boze, velike li nesrece, zena ga hrani! Hajde, molim te, ne budi smijesan. Radim li stogod ruzno?

Nije mi dozvoljavala da odnosim gotove kosulje musterijama, ljutila se ako bih pocistio sobu, drzala me cisto i uredno, cuvajuci moje musko dostojanstvo i svoj ponos trgovacke kcerke, kao da nam je to bilo najvaznije u ovoj sirotinji.

Od sestre je dobila nesto novca za svoj dio ocevine, mnogo manje nego sto je vrijedilo, ali mi nismo ocekivali nista, i bili smo zadovoljni, osjecajuci se, za cudo, sigurnije s tom sitnom kamaricom srebra.

Kao da smo se zauvijek ogradili od nevolja.

Mahmut Neretljak je odmah namirisao taj novac, i uzbudjeno saputao s Tijanom, izmisljajući najneobičnije načine i puteve kako da ga udvostruci, udesetostruci, sve dok u njegovoj masti nije izraslo pravo bogatstvo. Tijana je nepovjerljivo odmahivala glavom, ali nije prekidala to zidanje kula u vazduhu. Ja sam se samo smijao toj igri, u kojoj je Mahmut bogzna već koji put sanjao svoj neunistivi san, a ona to slusala kao lijepu bajku, ali sigurna da neće učiniti nijedan nesiguran korak, jer nije voljela kocku.

Mahmut je čak znao u što bi trebalo utrositi zaradjeno bogatstvo. Trgovac Sabanović prodaje kucu, četiri sobe, hajat, doksat, loza ispred kuće, basta oko kuće, u basti ruzicnjak, i izvor, kao oko.

- Popricekacemo mi za takvu kucu, pa i za manju - rekla je Tijana razumno, ali su joj oči ceznjivo sjale.

Iznenada se, međutim, ukazala prilika ne baš da steknemo bogatstvo, ali da se novac bar udvostruci.

Svojim vezama, koje su uvijek zapletene, Mahmut je saznao od rođjaka svoga prvog komsije, da mladi trgovac Husaga, brat kazandzije Abida, ide u Carigrad, po robu, pa je pitao i sebe i nas, kako bi bilo da mu damo novac, da Husaga i za nas kupi kakve robe. Mladić je posteo, vjest, za dvije godine stekao je lijepu radnju, i još ljepsi ugled, lanijske godine je donio citav karavan robe i već sve rasprodao. Najbolje bi bilo da nam kupi skupu tkaninu, koliko mogne, to se najviše traži, i odmah se može prodati bazrdjanima. Kad mu isplatimo troškove, pa i kad damo nešto za trud, ostalo bi više nego dvostruko. Na kraju je rekao da je Husaga već pristao da nam učini tu uslugu, nema od toga ni muke ni stete.

Tako smo doznali da je s Husagom već govorio i sve dogovorio, nas je naknadno ubjedjivao. Izgledalo je čudnovato i nekako suviše nalik na Mahmuta, pa sam sad i ja sumnjicavo mahao glavom, a Tijana je otvoreno odbila, govoreći da je to prazna priča, i kome to novac pada tako s neba?

Ipak smo pristali da s mladim trgovcem razgovaramo i da mu zahvalimo na ljubaznosti, a reći ćemo da smo novac, na žalost, potrosili, nije ga ni bilo mnogo.

Nismo mu to rekli. Husaga je rastjerao sve nase sumnje i strahovanja. Bio je mlad, ali toliko ozbiljan kao da su iza njega duge godine života i iskustva, i više je licio na ucenog muderisa nego na mladog bazrdjana. Rado će nam pomoći, rekao je, njegova usluga je sitna, samo da kupi i da vidi kako će se natovariti, učinio bi to i za običnu ljudsku ljubav, a drago mu je što ima i ljepsi razlog, jer su Tijanin i njegov otac bili prijatelji. A čini i zbog mene, zna šta je sve bilo sa mnom, i kako sam nekriv stradao. Novac mu ne treba, ima dosta svoga, a platicemo kad donese robu. Prodacemo lako, on će nam pomoći, jer je nezgodno da sam otkupi, bilo bi protivno svakom trgovackom običaju, i izgledalo bi da daje milostinju. Ovako je sve čisto.

Dali smo mu novac, naravno, a on je napisao priznanicu i ovjerio je pecatnjakom. Pozeljeli smo mu srecan put i rastali se kao dragi rodjaci.

- Steta sto nismo imali vise - uzdahnuo je Mahmut. - Mogao bi i ti poci u Carigrad.

Tijana je presjekla taj razgovor.

- U Carigrad! Da ostane dva mjeseca! A sta bih ja radila za ta dva mjeseca!
- I druge zene ostaju same - rekao sam, braneci pravo svog nestvarnog puta u Carigrad.

- Druge ostaju, ja ne bih mogla.

- Nemoj, snaho, tako, mozda ce jednom i poci. Zamisli, Carigrad, trgovine, karavani, veliki hanovi, svakakav svijet! Nemoj tako, grehota je.

- A nije grehota da ja ostanem sama!

Ne primjecujuci njegovu uzbudjenost s kojom je zamisljao tu nedostiznu sreću, bacala je na mene ljutite poglede, kao da se spremam da vec danas krenem u Carigrad.

I ja sam se durio, kao da me zaista sprecava da podjem na put, sebicno mi oduzimajuci slobodu odlucivanja. Zasto ne bih otisao, kao i ostali ljudi?

Mahmut je izasao, ne primjetivsi kako varnica sijevaju medju nama. Sigurno ce se napiti, misleci o putu u bogati Carigrad.

A nasa ljutnja je odmah splasnula, postala je smijesna, kao i povod.

Pobune su trajale kratko, toliko kratko, da ih nije vrijedilo ni dizati. Pogotovu sto sam znao, ma koliko bio ljut, da mi nista ne moze zamijeniti nju, ovakvu kakva je, uskogrudu u svojoj ljubavi, netrpeljivu prema svemu sto bi joj moglo uzeti ma i djelic mene, njene svojine. I ubrzo sam se, iz traljave pobune i toboznje zelje za slobodom, vracao u cvrstu tvrdjavu njene ljubavi, kao smireni bjegunac koji nije ni odmicao daleko od kapije.

Zivot nam nije naklonjen, i sami stvaramo svoju malu zajednicu, svoj kosmos, u kojem namirujemo jedno drugome sve sto nam nedostaje.

Kad sam bio ugrozen, mislio sam samo na nju, hrabreci se njenim prisustvom. Kad mi je bilo tesko, pominjao sam njeno ime kao u molitvi, nalazeci olaksanje. Kad osjetim radost, trcim da je podijelim s njom, zahvalan joj, kao da mi je ona daruje.

Dobar je covjek, i lijepa zena, ali ono sto je samo za mene, to sam sam stvorio. Cak i da je imala velikih mana, ja ih ne bih znao. Potrebna mi je savrsena, i ne mogu dopustiti da to ne bude.

Dao sam joj sve sto nisam nasao u zivotu, a bez cega ne mogu. Cak se i umanjujem pred njom, da bi ona bila veca, i ja pomocu nje. Bogato je

darujem, da bih mogao da uzmem. Ja sam osujecen, ona je ostvarena, i tako sam obestecen. Ona mi namiruje izgubljeno, i dobijam vise nego sto sam zelio da imam. Moje zelje su bile maglovite i rasute, sad su sakupljene u jednom imenu, u jednom liku, stvarnijem i ljepsem od maste. Njoj priznajem sve sto ja nisam, a opet nista ne gubim, odricuci se. Nemocan pred ljudima i slab pred svijetom, znacajan sam pred svojom tvorevinom, vrednijom od njih. Nespokojan pred nesigurnoscu svega, siguran sam pred ljubavlju, koja se stvara sama iz sebe, jer je potreba, pretvorena u osjecanje. Ljubav je zrtva i nasilje, nudi i zahtijeva, moli i grdi. Ova zena, cio moj svijet, potrebna mi je da joj se divim i da nad njom osjetim svoju moc. Stvorio sam je kao divljak svoga kumira, da mu stoji iznad pecinske vatre, zastita od groma, neprijatelja, zvijeri, ljudi, neba, samoce, da trazi od njega obicne stvari ali da zahtijeva i nemoguće, da osjeca odusevljenje ali i ogorcenje, da se zahvaljuje i da grdi, uvijek svjestan da bi mu bez njega strahovi bili preteski, nade bez korijena, radosti bez trajanja.

Zbog nje, iskljucive, i ljudi su mi postali blizi.

Husaga se vratio iz Carigrada brze nego sto smo ocekivali. Pozvao me u svoju praznu radnju i skrusen, izmijenjen, smrsao i potavnio, saopstio mi, zaleci, da mu je u Carigradu propao sav novac i njegov i tudji. I jos se zaduzio. Nije izgubio u trgovini, niko ga nije orobio ni opljackao, sve je propio. Nikad to nije cinio, sad je ucinio.

Ne zna sta mu je bilo, desilo se jedne veceri, doslo je samo od sebe, iznenada, kao bolest, kao ludilo, pio je, placao pjevace, bacao pare, htio da se tuce s prijateljima sto su ga molili da se ne upropascuje, i za nekoliko dana i noci ostao bez icega, pa pozajmio da se moze vratiti. Zao mu je, zbog nas i zbog brata Abida, ali da se ubije, ne moze. Ako hocemo, pozajmice, i vratice nam nas novac. Ako nismo u nevolji, dao bi nam kroz godinu dana, s kamatama.

Nismo u nevolji, rekao sam, pricekacemo. Svakome se to moze desiti, a necemo mu se jos i mi popeti na vrat, dosta mu je nevolje i bez nas. Vratice kad mogne.

Sta sam drugo i mogao da mu kazem? Da trazim novac, da covjeka jos dublje ukopam? Sudjeno nam je da para bjezi od nas, i velikodusno sam mu proizio dugovanje na daleko, mozda i nepostojeće dogodine, i to s osmijehom, kao da lezimo na zlatu. Bio mi je zahvalan zbog te ludosti, a sto je najcudnije, i ja sam bio zadovoljan, kao da sam svrsio dobar posao. Da sam dobio novac, bila bi mi gorka ta pobjeda, i sigurno bih se stidio. A sto smo ispali budale, to ce se zaboraviti. I lako cemo sebi oprostiti.

I Tijana i ja smo nesposobni za zivot, ali na nekakav lak nacin koji nas ne zabrinjava.

Tijana trgovcu nista nije predbacila, niti ikome drugome. Nije nas cak uvjeravala da je predosjecala nesrecu, kao sto jeobicno cinila. Nasmijala se i rekla veselo: - Eto, kakvi smo mi trgovci!

I Mahmut se ponasao drukcije nego sto sam ocekivao. Mislio sam da ce odricati svoju krivicu, jer je on samo glasno razmisljao, a mi smo odlucili, cak nije ni rijec rekao kad smo novac dali Husagi, sto je bila istina.

Prevario sam se, nije se branio. Dosao je da primi grdnju, doduse tek drugog dana, dok nas prodje bijes, i svu krivicu primio na sebe.

- Ako mislite da sam spavao, varate se - rekao je pokajnicki. - Nisam ni oka sklopio. Uvalio sam u nevolju najbolje prijatelje. Izgubili ste ono posljednje, sto se ostavlja za kakvu-takvu sigurnost. Cak sam i sebe ostetio, jer sam i ja bio sigurniji s tom vasom crkavicom. Mogao bih reci: ko bi se tome nadao od Husage? Ali necu. Od Bosanca se moze svemu nadati. Godinama zivi kao pametan covjek, a onda sve ucini da bi dokazao da je budala. Vi to mozda i ne znate, moje je iskustvo vece. Kriv sam. Namiricu vam gubitak.

- Sta govoris, odakle ces namiriti?
- Prodacu ducan, i dacu vam vas novac.
- Ostaces bez radnje.
- Nisam se s radnjom ni rodio.
- A zasto bi to ucinio? Nisi ti kriv.
- Kriv sam. Vi se u poslove ne razumijete.

Pregonili smo se tako, nadmecuci se u velikodusnosti, dok Tijana nije odlucno prekinula tu djetinju raspru, rekavsi da je sve to glupost i da badava gubimo vrijeme. Samo, da joj vise ne dolazimo s tim djetinjarijama, i da prestanemo sanjati o lakim zaradama i bogatstvu. Njoj ne treba, naviknula je na sitnu nafaku, a ne treba ni nama dvojici, jer smo za trgovinu sposobni koliko i ona za hodanje po konopcu.

Tako nam je obojici posteno izvukla usi, i Mahmutu, uvrijedivsi, doduse, njegovu trgovacku sujetu, ali ga oslobodivsi odgovornosti, i meni, ni krivom ni duznom, pa sam, ljutit, pomislio kako je Mahmut bio siguran da ce ona tako reci, i zato je toboze navaljivao da nam nadoknadi izgubljeni novac. Jevtino je prodavao svoju plemenitost, ne bojeci se stete, a bilo bi zabavno da smo pristali na njegovu ponudu, makar i od sale. Kako bi se uvijao kao crv, da povuce rijec!

Ali se sve lijepo svrsilo, i svi smo bili zadovoljni svojim drzanjem. Stari sipljivi lupez je igrao na siguran ulog Tijanine dobrote. Otisao je toboze nezadovoljan sto nismo prihvatili njegovu zrtvu.

A za dva dana me poceo salijetati s novim prijedlogom.

Tijana je odnijela musterijama gotove kosulje, a ja sam posao u biblioteku, da nastavim citanje Mevljinih stihova o Sarajevu. Kao da je govorio o meni i o

danasnjim ljudima, kao da nije prošlo cijelo stoljeće. Zar vrijeme stoji? - pitao sam se, ne znajući da li mi je to utjeha ili nova gorčina. Zar se ljudi ne mijenjaju?

Upitao sam to i Seid Mehmeda, u onom kratkom času između dva zanosa, kad jedan iscezava a drugi još ne pocinje. Jedino je tada svjestan, i jedino se tada ne smijesi, i tuzno i vedro.

- Ljudi se mijenjaju - rekao je. - Ali nagore.
- Nemoguće - odgovorio sam vatreno. - Ako i nisu bolji, ljudi su pametniji. Znaju da moraju urediti stvari među sobom, drukcije će ih djavo odnijeti.
- Djavo će nas svakako odnijeti - zaključio je Seid Mehmed ravnodusno.

Upitao bih ga zašto tako crno misli o ljudima, šta mu se desilo, šta su mu učinili, zbog čega se toliko krije, od čega bježi, ali on ne dopušta nikome da mu pridje bliže. Grakne kao zloslutna ptica i odleti.

Otisao je u drugu sobu, ostavivši me goraka, da sam odgovaram na svoja pitanja.

Ne mogu da mu vjerujem, moje srce odbija njegovu beznadnu misao, protiv života je, i protiv ljudi. Svih ljudi. A da je samo jedan drukciji, vjerovao bih u njega više nego u sve ostale. A nije samo jeda. Više je dobrih ljudi na svijetu nego zlih. Mnogo više! Samo se zli dalje cuju i teže osjećaju. Dobri cute.

Zar se to ne može preokrenuti?

Volio bih da porazgovaram o tome s Ramizom. On bi sigurno rekao da će se ljudi izmijeniti nabolje, bez tog uvjerenja čio njegov život bi bio besmislen, i sve ono što čini. Ako bi zvučalo i neubjedljivo, ja bih mu povjerovao. I zbog njega i zbog sebe.

Mahmut me sačekao na sokaku, moker kao sudopera. Kisa pada čio dan.

- Sta to radiš?
- Ništa, stojim. Bio sam u kafani, zagusljivo, sve jedan na drugome sjedi, zbog kise.
- Hoćemo li kod mene?
- Sta nam smeta ovdje?

Stali smo u jednu kapiju, pod strehu, gledali kako kisa pada, i kapljice odskaku od kaldrme. Uskoro su mi noge bile potpuno mokre. Sad je svejedno da li ću otici ili ostati.

Kakvi će ljudi biti sutra, bolji ili gori?

- Ruzno vrijeme - kaže Mahmut, brisući lice maramom. - Ne volim kisu, ne volim vjetar, ne volim zimu. Nekako si jadan, kaslješ, bole te krsta, boli te

dusa. A ne volim ni ljetnju zegu, nisi nizasta. Ima li gdje na zemlji kraj gdje je uvijek proljeće?

- Ne znam. Možda i ima.

- Ja nisam vidio. A da znam, isao bih tamo da živim. Ovako, nevolja. Ili te sunce prži, ili te zima reže. Ruzno. Narocito kad je omorina. Da izludis. Eto, sinoc, ja legao, a ono pritislo, vidim, promijenice se vrijeme, ne mogu da disem, ne mogu da spavam, a kasno je da izađem na sokak. Zena stenje, hukce, prevrće se. Smiri se, bog te ne ubio, kažem joj. Taman mi san na oci, a ti me probudiš.

Prevrćem se od muke, veli, vidis kakvo je vrijeme, udavi. I ja, šta ću, vidim, od sna nema ništa, oci ko fildzani, mozak se uzburljao, pa pustim mislima na volju, otjerati ih svakako ne mogu. Pa mislim, koliko li ljudi u ovom gradu sad ovako gleda u mrak, bez sna, kao ja, koliko li spava, koliko, da oprostis, nešto radi, koliko se s dušom rastaje, koliko li se radja. Koliko se radja! I eto, dodje mi nešto da sracunam koliko je stanovnika u gradu bilo prije godinu dana, koliko će biti kroz godinu, dvije. Misli mi se brkaju i preplicu, kao kucine, nikako ih razmrsiti, pa ustanem, upalim svtjecu i pocnem da racunam, na olovku. I evo kako je ispalo: u nasoj kasabi ima oko šest hiljada domova, sa po troje djece, otprilike. Djeca za tri godine otezaju po tri oke. Osamnaest hiljada djece, puta tri oke, to je pedeset cetiri hiljade oka ljudskog mesa.

Moja zacudjena misao je zastala nad tom ogromnom gomilom ljudskog mesa koja poraste za godinu dana.

Nasmijao sam se:

- Pobogu, racunas ih na oke, kao janjce!

- Nisu to janjci, vec djeca, u tome i jest ono! I svake godine rastu, i svake godine dolaze nova. Zetva može omanuti, ali ljudski porod neće. Sad ih je osamnaest hiljada, razumijes li?

- Razumijem to za djecu, ali tebe ne razumijem.

Otresao je kisu s brade, i s mokrih rukava, i nezadovoljno zamahao glavom sto ga ne razumijem.

- Evo šta mi je palo na um: djece ima visa nego odraslih. A roditelji su obicno slabi prema djeci. Pazi sad: kad bi neko imao novaca, kad bi kupio nešto sto je za djecu, pa to rasprodao, lijepe bi pare zaradio.

- Kad bi, kad bi! Okani se mastanja, molim te.

- Nije ovo nikakvo mastanje. Uskoro će vasar u Visegradu, i moglo bi se kupiti nekoliko tovara djecijih svirala. Po paru komad. Ako bi se uzelo tri hiljade, pa dobro, dvije hiljade, to je dvije hiljade para ciste zarade. Ko ne bi dao dvije pare za svoje dijete?

- Ima precih stvari nego sto su svirale djeci.

- Pa, kad ne mogu stogod prece, ljudi će kupiti svirale.

Zar ce on cijelog zivota misliti o trgovini, o zaradi, o poslovima? A ovo o sviralama moglo je samo njemu pasti na um. I pametno je i glupo, i tuzno i veselo, sve nekako istovremeno.

- E sto ti mozes izmisliti, ne moze niko. Kakve su te sad svirale spopale!
- Nisu svirale, vec cista para. Prodas po radnjama, i samo metnes zaradu u dzep.
- A odakle ti novac?
- Novac? E, to je ono.

Snuzdio se i dugo brisao kapi kise s poplavljenog nosa.

Rekao sam, smijuci se:

- To je ono cigansko: kad bismo imali brasna kao sto nemamo masla, dobar bismo kacamak napravili.
- Pa, nije bas tako. Moglo bi se naci i brasno i maslo.
- Kako?
- Ti imas.
- Ja? Dacu ti sve sto imam.
- Ako ces dati, onda nema brige. Ja odoh u Visegrad po svirale.
- Nemam nista, covjece bozji! Odakle mi?
- Imas ocevku kucu.

A, to je on smislio! Nece mirovati dok me ne rastavi od ovog posljednjeg sto imam. To je kod njega kao bolest.

Cutao sam, on me podsticao:

- Sta kazesz? Ovako ti stoji mrtvo i nekorisno. Ne kazem nista, i ne mislim nista. Zaista stoji mrtvo i nekorisno. A ovaj posao nije lose smislio.

Ludo je, ali nije lose.

- Je li ti zao kuce?

Nije mi zao, nimalo mi nije zao. Nista me ne veze za nju, osim nejasnih uspomena koje ne ozivljavam, odavno vec nisam bio na zgaristu, ne vrijedi se vratiti na uzaludne uspomenene, da te boli pustos. Treba prekinuti nepotrebnu vezu i predusresti moguci bol. Djetinjstva vec odavno nema. Sta cuvam na tom stanistu duhova, gdje ni kosti pokojnika ne pocivaju? Ni bol ne osjecam, samo prazninu. Zasto je ne zatrpai?

- Sta mislis?
- Mislim, sta bi bilo kad bi i ti propio novac kao Husaga. Od Bosanca se mozes svemu nadati.
- Bosanac stice pamet pod starost, kad mu vise ne treba. Nisam vise za ludosti. Onda, pristajes li? Znam ko bi kupio kucu.

- Sakricemo od Tijane, naljutila bi se. Pa ako novac propadne, znacemo samo ti i ja.
- Nece propasti.

Rekao je to odlucno, kao da se zaklinje.

- Neprestano mislis o poslovima. Kako to da nisi zalozio kucu i ducan?
- Pa, znas - odgovorio je snuzdeno. - To je zenino.

Nadao sam se svemu od njega, i da ce slagati i prevariti i ukrasti, bio sam uvjeren da se pretvara nudeci da nam namiri izgubljeni novac, ali nisam vjerovao da ce se ovako segaciti s nama.

- Pa dobro - rekao sam ljutito - znaci, lagao si da ces prodati ducan, da nam vratis novac. Znao si da smo budale i da necemo pristati. Hvala ti, Mahmute, na takvom prijateljstvu.
- Ma ne, zaboga! - zamahao je mrsavim rukama, kao da se brani od udaraca. - Nisam lagao! Govorio sam sa zenom da prodamo ducan, pristala je, tako mi boga! I prodao bih, da se Tijana nije onoliko naljutila. A ostalo bi i meni nesto, za svirale, ne bih tebe molio. Kako lagao, covjece bozji!

Djavo da ga nosi, niko ziv ne bi uhvatio kad laze a kad istinu govori. I sve mu je toliko zapetljano, zamrseno planovima, zeljama, racunima, lazima, i ko zna cime jos, da se sigurno i on sam tesko snalazi. On je istinit i lazan, posten i neposten, stvaran i nestvaran, bez medje i prelaza, i samo je tako cjelovit. Pa, neka ga! Ne mogu birati ljude kakve zelim, niti u njima samo ono sto je dobro. Moram da primim ili odbijem ljude koje mi zivot salje, i ono sto je u njima, nerazdvojeno. I mozda bih grdno pogrijesio kad bih prihvatio samo svece, kad bi ih i bilo, jer su sigurno nepodnosljivo dosadni.

A kad sam jos vidio kako mu je zalost zasjenila vodene staracke oci, zato sto se pobojavao da ce mu propasti prilika o kojoj je sigurno dugo sanjao, ili zato sto je iskreno vjerovao u svoju laz, suzbio sam svoju sitnicavu srditost i vratio mu njegovu sasavu nadu. Eto ti je, ludi stvore! Ako ja nista ne dobijem, nista i ne gubim. A sta ti dobijas a sta gubis, nije moje da odredjujem.

Moj pristanak, koji mu je vratio sanjanu priliku, neostecenu, vratio mu je i sigurnost, istog casa, kao da ni traga zalosti i sumnje nije bilo u njemu. A samo tren je prosao kako je pokunjen gledao svoju nesrecu. Taj fanatic jedne ludosti, nikad nije duze sumnjao u svoju srecu, doci ce, jednom, kad bilo, i uvijek se prilagodjavao cak i njenoj sjenci, kao da ga sigurno cekna na nekom cosku, na nekom zivotnom zaokretu.

I shvatio sam da on mene ne vara. On ide svojim putem, za svojom zeljom, ne obaziruci se na mene.

Sokakom, ispod kestenova, koracao je serdar Avdaga, kao da kisa ne lije, kao da je najljepse vrijeme za setnju. Isao je naprijed i natrag, a onda bi stao, uvijek na istom mjestu, na istom odstojanju od nas, i strpljivo gledao i cekao.

- Nekog ceka, tebe ili mene - rekao je Mahmut.
- Sigurno tebe.
- Zasto mene?
- A zasto mene?

Tako smo serdar-Avdagu velikodusno poklanjali jedan drugome, kad vec nismo mogli izmoliti da ga djavo ukloni s nasih ociju i s ovog pokislog sokaka.

- Hajde da vidimo - predlozio je Mahmut. Nije mogao da izdrzi tu neizvjesnost. Kad smo naisli pored serdara, lijepo smo ga pozdravili, nadajuci se da ce se na tom završiti.
- Kuda si posao, Ahmete?

Mene je cekao!

- Ti, Mahmute, mozes svojim putem.

Bilo je to naredjenje.

Mahmut me pogledao, zbunjeno se osmjehnuo, kao da mu je zao sto me ostavlja s Avdagom, ili mu je drago sto njega nije zapala ta sreca i, uljudno pozdravivši, mrsav, zguren, mokat, ali sigurno srecan, otisao niz sokak.

- Jesi li dobio mjesto?
- Nisam.
- Nisi? A zasto?

Cutao sam misleci kako je bezobzirno otjerao Mahmuta, ne stideci se svoje surovosti, mozda i ne znajuci da je surov. Svoju grubost nije ublazio ni osmijehom a kamoli rijecju. Ljudi to i ne ocekuju od njega, ne ljute se, ne vrijedjaju. Mislim na Mahmutov ponizni smijesak i snishodljiv pozdrav, uplasio se i nije ga zaboljela uvreda. I ja sam se uplasio! Morao sam da kazem: - Mahmut je moj prijatelj, idemo poslom, zasto si ga otjerao?

Nisam to rekao.

Duznost mi je bila da ga odbranim od ponizenja. I sebe. A nisam. Progutao sam uvredu, mozda sam se i ja osmjehnuo, i sad me to peklo, kao rana. Stidio sam se svoga kukavicluka, a ipak sam mislio: dobro je sto nista nisam rekao, da ga ne naljutim. Oboje istovremeno! Dva covjeka u meni, sasvim razlicita, potpuno oprecna, zivjela su snazno u isti cas, jedan zadovoljan sto nije na sebe navukao opasnost, drugi duboko nesrecan sto je djubre, i oba podjednako iskrena, oba u pravu. A samo casak ranije, pod strehom, mislio sam o dvojnosti Mahmuta Neretljaka kao o cudu. A svi smo isto cudo i pokora.

Serdar nije ni slutio za moje muke:

- Od cega zivis ako ne radis?

- Zena mi radi.
- To nije dobro, osilice se. Muz mora da radi.
- Ne mogu da nadjem posao.
- O, brate, ne mozes da nadjes posao! Hoces li da budes bibliotekar! Mehmed Seida ce otpustiti. Nije vise nizasta.
- Necu nikome da oduzmem hljeb.
- Oduzece drugi.
- Za to necu biti kriv.
- E bas si budala. Ali ima i drugih mjesta. Hoces li da budes pisar kod sudije?
- Da li mi to nudis, ili se salis?
- Nudim.
- Ako nesto nudis, onda nesto i trazis.
- Malenkost.
- Da cujem!
- Onaj Ramiz, student, svasta govori u dzamiji. Nadam se da se ne slazes s njim.
- Ako govori svasta, kao sto kazes, i ako je to svasta ružno, onda se ne slazem.
- Kadija trazi da se sve zapise sto govori.
- I ja treba to da zapisem?
- Kadijine pisare ce poznati, i govoricice drugo.
- Pa, vidis, Avdaga, glava me boli, evo vec tri dana. Nista ti zapamtiti necu.
- Ne moras pamtiti. Zapisi.
- A onda, Dzemal Zafranija je nesto ljut na mene, nece mu biti pravo sto meni dajes taj posao.
- Dzemal-efendija mi je i naredio da ti ovo kazem.

Eto, kakvu budalu salju na mene! Slutio sam, on mi je potvrdio.

- A sto nije dosao sam da mi to kaze?
- Ne znam.
- E onda mu reci da ne mogu.
- Mozes, samo ako hoces.
- Dobro. Onda necu
- Neces?
- Necu.
- Kazes, neces!
- Kazem, necu! Nikad se tim poslom bavio nisam, necu ni sad.

Vrdao sam, i eto na sto sam izvrdao!

Zacudo, nisam vise osjecao strah.

Ni njegov pogled nije prijeteći, kao sto sam ocekivao. Izgledao je iznenadjen, gotovo zaprepasten. Bilo je to valjda prvi put da je ovo cuo i doživio. Ljudi nisu takvi, on sigurno zna da su drukciji. Sta je onda ovo?

Zbunio sam ga, ne nadajuci se tome, ne nadajuci se nicemu. Gledao me kao nerazumnog djecacica, kao ludaka, kao prikazu. Cak se i osmijehnuo, ne

vjerujući, kao da je sala, cudan nesporazum i uskoro ce sve proci, on nije dobro cuo, ili cu reci da sam se salio, izvinicu se, a on ce me izgrditi, i svijet ce opet biti uspostavljen u svom poznatom redu. Ali nista nije prolazilo, izglobljenost je ostala, poremećenost je trajna, a on nema lijeka za to nepoznato stanje.

Nasao je samo staru, pohabanu rijec, okusanu bezbroj puta, ali je i ona zvučala neuvjerljivo:

- Pokajaces se za to, Ahmete Sabo!
- Gore bih se pokajao da te poslusam.

Vise zaista nije imao sta da kaze. Cutao je i zurio u mene, izgubljen, a kad dodje sebi, mogao bi samo da me ubije, ili da ode.

Otisao sam ja, ostavivsi ga ukocenog na kisi, pod kestenom, i nisam se okrenuo da vidim je li pao mrtav od kapi. Kamo sreće! Bilo bi divno da se pretvori u kamen i da vjечно ostane pod kestenom, nepomican, kao spomenik vjernosti koja nista ne razumije. Bilo bi divno, bio bi to spas, jer me ledeni grc uhvatio u srcu cim sam se odvojio od njega.

Pred njim nisam osjećao strah, sam sa sobom sturao sam se s nogu.

Lijepo, ponio si se junacki, sad ces to platiti.

Ali se nisam kajao, nisam mogao, a strah neka cini svoje.

Ne mogu biti neposten, a ne mogu biti hrabar. Onda cu stradati u strahu a posteno. Nisam znao da se i to moze.

Mahmut me sacekao na kraju sokaka.

- Ruzno vrijeme, srecom.

Nije ni slutio kako je ruzno vrijeme, ali zasto: srecom ?

- Zato sto brzo zavrсите razgovor.
- Meni se ucinilo dugo.
- Sta je htio?
- Nudi mi posao.
- To je dobro.
- Ali da zapisem sve sto Ramiz govori u dzamiji.
- To ne valja.
- Poslao ga je Dzemaal Zafranija.
- I sta si rekao?
- Rekao sam: necu.
- Pogrijesio si. Trebalo je da kazes: ne mogu, nemam kad, bolestan sam, imam kijavicu, zena mi je sama, ruka mi je otekla, a ne: necu.
- Rekao sam sto sam rekao. Mogu li sad vratiti rijec?

- Mozes. Ali ne treba. I neka si rekao.

Zaključak mu je neočekivan, kao i uvijek. Objasnio ga je ovako:

- Jest da je glupo, ali je posteno. Sad ce ti se nasloniti na kosti, ama neka vidi da nismo svi kukavice. Ja nikad nisam smio tako reci, a zelio sam, ne umijem ni kazati kako sam zelio. Tesko je cijelog zivota biti kukavelj, jest, doduse, da ces duze zivjeti, ali ne znam da li vrijedi. Za mene vrijedi, jer ne mogu drukcije, pa i ne pokusavam. Skresem, opsujem, kazem: necu, kazem: hocu, za inat, sve u sebi, ne smijem glasno, u sebi, da se ne raprsnem od muke. Ali to nije ono pravo, dok ne izađe iz tebe. Iz tebe je izašlo. Naskodice ti sigurno, ali, brate, halal ti vjera. Da si pametan, i da si malo mislio, nikad to ne bi rekao, i spavao bi mirno, a ovako ces cekati sjekiru za vrat, pa i ja s tobom, jer je mene kacilo i bez tebe, a sad ce misliti da smo isto. Pa vala, neka, ne zalim. Sto god bude, bice s prijateljem.

Velika muka, a tanak ponos. Hrabar je, ipak.

Kazem mu u sali:

- Kud se ne sprijatelji s kakvim muftijom, a ne sa mnom!

- Vala, dzaba ti ga bilo. Za korist, ne kazem. Bilo bi bolje. Ali za dusu, da mi je drago kad sa sjetim, ti si mi potaman. Kojekakav, ali ljudevan. Od tebe i zbog tebe samo steta i strah, ali neka!

Sjetio sam se kako je govorio o svojoj zeni. Tako bi mogalo i o meni, rekao bi otprilike ovako: luda, nikakav, tri ovce ne bi umio sacuvati, jad i golja, sad je budalast ali je ranije bio jos budalastiji, upropastice svaku priliku koja mu se ukaze, uletjece u svaku zamku koja mu se namjesti, nevolja i sebi i onima oko sebe, ne, zaista, boljeg prijatelja ne trazim.

Ali sad nije imao vremena za takvo izrazavanje ljubavi, kojeg bih se rado odrekao u korist svoga neprijatelja. Zbunila ga je serdar-Avdagina prijetnja, a jos vise moj odgovor, ali nije zaboravio na posao. Zurio je da prodamo moju spaljenu kucu. - Dok ti se nije stogod desilo - rekao je ozbiljno.

Zavrсили smo posao, ugovorili prodaju, obavili potrebne stvari na sudu, sve na brzinu, kao da sam se spremao na bjekstvo. Zato sto sam iznenada osjetio zaljenje, nizasto, ta pustolina mi ne treba, ah eto, nekakvu vezu sam prekidao, odvajao sam se konacno od neceg sto nije ni postojalo vise, postojalo je nekad, mozda. Sta bih s tim? Da cuvam sjenke? Pod ovim nasim nebom veze se cesto prekidaju, i od pojasa pojasu ne ostaje mnogo. Ali u jednom trenutku sam zazelio da sacuvam te sjenke, poslije mi je bilo zao sto nisam poslusaio svoju slabost. A kajao bih se i da sam poslusaio, zasto da me mucu proslost koje vise nema.

Mahmut je napregnuto cekao da primim novac, i ne sluteci o mojim mukama, srecom, jer bi ga kap udarila da je znao koliko se kolebam.

Kad smo sve svrsili, Mahmut se ispravio, odahnuo, sinuo, vedar i poletan, a ja sam se uvukao u sebe, potisten, ali on to nije vidio, od sreće.

Kupac je gledao u nas začudjeno, i pisar u sudu je gledao začudjeno, kao u dvije budale, što smo i bili. Jedna luda prodala je jevtmo jedino mjesto mogućih uspomena na svoje mrtve, da bi novac dala drugoj ludi, za najsasaviju stvar na svijetu, za hiljadu bezvrijednih dječijih svirala.

Mahmut je otputovao sutradan, u rano jutro, ne znam kako je i noc prespavao, od nestrpljenja, od planova, od snova. Vratio se drugog petka, oslabio, neispavan ali srećan, s hiljadu i po svirala. Put, gladovanje i stednja su ga ubijali, a nada vraćala u život, i evo, sipljivi pobjednik, na kraju snaga, jedva vukuci zgrcenu nogu, ponosno je usao u kasabu, klimav kao trula taraba, sigurniji u sebe nego ikad.

Rasprodao je robu po ducanima, ne bas onako povoljno kako je računao, uredno mi podnio obracun, i jedva primio novac za trosak putovanja, srećan zbog prve trgovacke zarade u životu.

A u gradu, u carsiji, u mahalama, po kucama, hiljadu i po Mahmutovih svirala pistalo je na dječijim ustima, dizuci takvu larmu, da su golubovi bježali u strahu, a ljudi se hvatali za glavu od muke.

Mahmut je hodao srećan što je gradu darovao ovu zaglusnu svirku a djeci ludu radost, a ja sam se smijao i pomalo stidio, krijuci da sam i ja kriv za ovaj urnebes.

Smijao sam se, a tuga me obuzimala.

U što se to pretvorilo staniste mojih uspomena? U piskavi zvuk dječijih svirala!

Nisam to smio uciniti. Ta pustolina mi je bila potrebna, vezivala me s djetinjstvom i sa životom iz koga je moj prostekao. Morao sam sacuvati sjenke, da ne ostane prazna misao, bez traga i uporišta i tuga zbog izgubljene prošlosti. Moje i njihove.

Sada, sam, opet sve pocinjem iz pocetka.

10. Mladic cista srca

Ostao sam u kafani duze nego obicno i mnogo duze nego što sam namjeravao. Nisam imao srca da odem, zbog Mahmuta Neretljaka: veselio se svom trgovackom uspjehu i castio svakoga ko bi nasao. I mrak je pao, i poziv na vecernju molitvu se cuo s Begove dzamije, a Mahmut je pio i castio, ponosan i odusevljen vec danima, nikako da se navikne na svoj jadni uspjeh. Pricao je neprestano, hvalio se, dobrodusno se smijao na sve otvorenije i sve otrovniije podsmijehe, ne primjecujuci ih, i izdasno trosio novac zaradjen na sviralama.

Bio sam ljut zbog ovoga što cini, i začudjen što ismijavanje prima kao salu. Hvalili su, tobože, njegovu pamet, kako se samo sjetio djece i svirala, a nijednom trgovcu to nije palo na um, pitali ga kakav je novi posao smislio, da se oni u to ne upustaju, jer je s njim tesko izaci na kraj, preporučivali su mu da proda ducan, nije on za male poslove, i cudili se što je dosad krio svoje sposobnosti.

Oznojen, zagrijan picem, ponesen srecom, Mahmut se prijateljski povjeravao ljudima, da ga je dugo pratila nesreca, a kad se nesreca uzme na zub, badava ti je i pamet i sposobnost, nista ti za rukom ne polazi. Ali se namjerio na dobrog covjeka koji je vidio sta on vrijedi, i kao da je cini odmah nestalo. Sad je stao na svoje noge, na malu stopu, doduse, ali stao, nasao je oslonac, i nada se da je kobi nestalo, zato što mu je jedan covjek povjerovao. Niko ne zna, mozda samo on, kolika je to pomoc, kad ti neko povjeruje. Kao da ti srce osnazi, kao da ti kicmu ucvrsti. Smislio je nekoliko poslova, dobro ih je smislio, i nada se da ce uspjeti. U poslovima nikome nece smetati, toga neka se niko ne boji. Svakome ce pomoci i savjetom i novcem, koliko bude mogao, jer zeli da sa svima bude dobro i da sa svakim zivi u ljubavi.

U zadimljenoj kafani ljudi su se glasno smijali, udarali ga po mrsavim ramenima da se povijao kao siblijka, i posprdno zahvaljivali na dobroti i velikodusnosti.

Smucilo mi se.

- Hajdemo - zvao sam ga. - Dosta je bilo.
- Nije dosta. Ne mogu ostaviti ljude danas.

A onda mi je isaptao, lukavo namigujuci, da su mu sada ovi ljudi potrebni, zbog poslova. Pomoci ce i oni njemu, i on njima, zaradice pare. Nije mu zbog para, vec zbog drugih stvari. Kojih stvari? Kojekakvih. Svako nosi ponesto na dusi. Pa eto, kako da kaze, prijatelji smo, što da krije od mene: mora zaraditi da zacepi usta onom psu. Kojem psu? Svome zetu, karadjoz se njime ozetio. Kad mu se kci udala, Mahmut je obecao bisernu grivnu i struku dukata, bilo je to prije onoga, dok je mislio da ce cio zivot provesti u gradu, i da ce se obogatiti. Zet je trazio, zato je obecao. Ako uzimam ruznu, ne moram голу, rekao je otvoreno. A nije bila ruzna, bog mu je svjedok, licila je na majku. Bisere kupio, dukate nije mogao, zbog onoga, i zet mu krv popi. Grdi ih, kune u kamen, što se vezao za prosjake, zenu tuce, a kako otac da gleda nesrecu svoga djeteta? Dodje mu da ga ubije, ali bi tako unesrecio i sebe i svoje. Da nemaju djece, vratio bi je kuci, da odahne, da prozivi kao covjek, ali imaju, troje, stekli su ih ni sami ne znaju kako, sva u svadji i neslaganju, a ni ona nece da odbjegne, zbog sramote. E pa, nabavice on te proklete dukate, neka se zasiti krvnik, neka mu se dijete smiri. Ni bolesti nece dati na sebe, ni nemoci, ni smrti cak, dok ne oduzi taj dug!

Ta prica mi je zaustavila dah. Zar je toliko ozbiljan razlog njegove ludosti? Onda to nije ludost, vec golema tuga. Bio sam nepravedan prema njemu, isuvise. Nista mu ne bih mogao pomoci, nista olaksati, ali sam bio nepravedan.

A onda sam posumnjao u istinitost te dirljive price. Kako bi Mahmut mogao sve dosad kriti takvu muku? Zar je ne bi otkrio da nam smeksa srce? I zasto nikad nije rekao da ima kcerku? Odakle sad kcerka?

Ko zna zasto mu treba ta laz. A ako nije laz, onda je mozda nekad i bila istina, ali se iskrenula u varanje samoga sebe.

Kcerku i zeta je izmislio, ili svoju muku s njima, i uzaludno je tragati za istinom.

Uzaludno ga je i zvati da prekine svoje slavlje. Ovo je njegov veliki cas, dugo ocekivan.

Ne znam da li ga je zamisljao u mnogim godinama nevolja, da li je pripremao rijeci koje ce izgovoriti, i zadovoljstvo koje ce sebi pruziti, kad jednom uspije u zivotu. Nije uspio, znaju to svi, zna i on, ali mu je suvise dugo da ceka pravi uspjeh, pa je ovaj jadni pocetak zamislio kao uspon prema zeljenom cilju. Nije to cilj, toga je svjestan, cilj je mnogo veci. Ali je prvi korak, uspjesan, slobodan, pun obecanja. Cini su pale, kob ga je milostivo ostavila na miru, sejtanima je dosadilo da mu podmecu klipove, a sad ostaju samo njegova vjera u sebe i njegova sposobnost, da bi dohvatio sagledljivu sreću. Ne radi novca, bog mu je svjedok. A radi cega, to bi i on tesko mogao objasniti. Mozda zbog prava koje je platio ove noci da sjedi s ljudima zajedno, ne iza vrata, kao uvijek, da govori o sebi kao i ostali, da slusa njihove podsmijehe primajuci ih kao prijateljsku salu ili kao pohvalu, da osjeti ili izmisli njihovo postovanje. Sve to prima, ganut, zahvalan, sve mozda i podsmijeh, samo neka nije kao drugih veceri, neka nije kao klupa, kao zid, kao pas.

Pa ako je njegova moc veceras i privid, sutra ce biti stvarnost, i on nema sta da zali. Ovo sjedenje s ljudima, rame uz rame, u lijepom razgovoru to nije privid. A ako sutra opet nicega ne bude, ostace sjecanje.

Ali Mahmut nije mislio tako daleko.

Mozda ima i pravo. Njemu nije vazno kako jest, vec kako on misli da jest. I hvala bogu sto je tako. On je veceras drugi Mahmut Neretljak, zeljeni, godinama sanjani, bez sipnje u prsina, bez grceva u nogama, bez skrivenog jada u srcu.

Steta sto varka nece potrajati duze.

Nije se naljutio kad sam rekao da idem kuci, nije me ni zadržavao, velikodusno mi je mahnuo rukom, kao da me otpusta. Veceras nije sam. Dosad sam, za nevolju, zamjenjivao ove ljude, i ovaj razgovor, i ovu toplinu. Sad moze bez mene.

Neka mu bude, sutra ce me opet naci.

Pozurio sam kuci, mrak je sve crnji i sve hladniji, sokaci tamni i pusti, ljudi su se sklonili u kuce, otjerao ih je mrak, kao ptice.

Tijana me ceka u praznoj sobi, sama, nije pravo sto je ostavljam samu, reci cu joj da necu vise, mada to cinim iz obzira prema drugima, ali sta mc se tiku drugi, sta me se tice Mahmuit Neretljak i njegova ludost, za svakoga imamo razumijevanja osim za svoje najblize, smatramo da nam njihova vjernost prirodno pripada, kao vlastita koza.

Nadam se da me nece docekati ljutito, jer joj onda necu priznati da sam kriv, i duvacemo jedno na drugo sve do lijeganja. Propasce mi uzivanje u lijepom kajanju, i pjenusava sreca zbog svoje dobrote. I zbog njenog prastanja. Bice divno ako bude pametna i ne prekori moju nepaznju. Ako bude trazila svoje pravo, osporicu joj ga, i necu priznati svoju krivicu, bas zato sto sam kriv. Ali to hocu da kazem ja a ne ona. I posvadjacemo se, ona ce plakati i nabrajati moje bezbrojne grijeha, ja cu bjesniti i zazivati bogove za svjedoke, da sam najnesretniji od svih ljudi i da me niko ne razumije. Poslije cemo se izmiriti, iznenada, i bice lijepo, kao poslije kise, kao poslije grmljavine.

Bice lijepo, ma kako me docekala.

Pred ulazom u dvoriste presreo me Mula Ibrahim, advokat, moj nekadasnji prijatelj i poslodavac. Hodao je, toboze setajuci, to je korisno pred spavanje, i sigurno je u mraku dobro naprezao oci da prepozna moju sjenku, da mu ne promaknem.

- Udji - sapnuo je i sakrio se u tami dvorisnog prolaza.
- Sigurno si cekao dugo. Obicno se vracam ranije.

Rekao sam to samo da nesto kazem, da prikrijem cudjenje sto ga vidim ovdje i u ovo vrijeme. Osjetio sam i strah. Sta se to desilo? Prijeti li mi neka opasnost? Ali sam se odmah umirio, pomislivsi da on ne bi dosao ni u blizinu moje kuce kad bi postojala i slutnja opasnosti. Iza njega mozes mirno ici po zaledjenoj rijeci, kao iza lisice.

- Je li te kogod pratio? - upitao je oprezno, ne odgovorivsi na moju zbunjenu rijec o zakasnjenju.
- Zasto bi me neko pratio?
- Razgovarao sam danas...

Prosao je moj komsija, ulicni cistac, pijani Zuco.

Mula Ibrahim se pribio uza zid, i ucutao, sakrivsi se iza mene.

Nasmijao sam se:

- Cega se bojis? Pijan je, ne bi prepoznao ni sebe, da se vidi u ogledalu, a, kamoli tebe.

- Danas sam razgovarao sa Sehagom Socom o tebi. Sam je pitao - dodao je posteno.
- Sta Sehaga ima da pita za mene?
- Mogao bi ti pomoci. Rekao je da dodjes.
- Kako ce mi pomoci?
- Moze ti naci posao. On moze sve.
- Sta bi trazio od mene za tu uslugu?
- Nista. Pomenuo te, pricali smo o tebi, ispricao sam ono sto znam, i eto, rekao je da ga posjetis. Otidji, svakako.
- Mozda cu i otici.
- Ne mozda, vec sigurno.
- Dobro, sigurno.
- Imas li novaca?
- Imam. Hvala ti.
- Eto, samo to. Nikome ne govori da sam dolazio.

Pogledao je iza kapijskog direka, da ga ko ne vidi, i ukoracio u mrak.

Gledao sam za njegovom sjenkom sto se stapala sa mrakom, i zelio da potrcim za njim, da ga upitam zasto je dolazio ovamo, krijuci se tamom, premro od straha. Smijesan je ovaj njegov strah od svakoga, od nicega, ali za njega nije nista manji zato sto je nama smijesan. Bila mu je potrebna velika hrabrost da se uputi prema mojoj kuci i da razgovara sa mnom odbacenim, nepriznatim, makar i ovako skrto, kao da mi je mahnuo rukom u prolazu.

Zasto se brine za mene? Da li zbog sjecanja na Dnjestar, kad sam ga oteo od smrti, ne misleci na svoju? Objasnio sam mu da to nisam ucinio ni iz dobrote, ni iz sazaljenja, ni zbog svjesne odluke. Bio je to nerazmisljeni cin, kao da sam pamet izgubio, i nisan znao sta radim. Mogao sam isto tako da ga ostavim u bujici, bez razloga i bez sazaljenja. Zato mi ne duguje nista, rekao sam mu to davno. Ali se ne pamti razlog vec cin. On pamti moj cin i svoj strasni cas, kad se uneredio od straha, raspamecen, pred smrću ciji je ledeni dah vec osjetio. A nekakva luda je uporno vukla camac kroz pobjesnjele talase, zbog njega, nepoznatog (a ja mislim da sam se samo drzao za dasku, da ne propadnem). Sigurno se tada najiskrenije u zivotu molio za zivot drugog covjeka, makar dok ne izađe na obalu, i za pobjedu nad smrću, njegovom i svojom. I nikada nikome nije zelio toliko sreće kao njemu, jer mu je od njega sve zavisilo. Zapamtio je sve, i tu ludu rijeku, i taj ludi predsmrti cas, i tog ludog mladica, a poslije, ni otrijeznjen, nije mogao zaboraviti da samo njemu i cudu duguje zivot. Prvi zivot mu je dao otac, u Sarajevu, ja drugi, na Dnjestru. Onaj nije zelio, za moj bi dao i dusu. Morao je zapamtiti roditelja, narocito vaznijeg. Doduse, mogao je i zaboraviti, mnogi zaboravljaju, ali je njegova nevolja sto je dobar covjek, i zeli dobro dobrim da vrati. A ljudi su ga natjerali da dobro vrati nezahvalnoscu. I mozda je njemu bilo teze nego meni. Sigurno je bilo teze. Ne zaboravlja, dosao je veceras, iako se boji. Nije simio da poruku posalje po nekom drugom. Dosao je sam. Za njega je to isto kao da je jurisao na utvrdjeni sanac.

Zelio sam, nekad, da ga usred noci probudi stid, i kajanje, zbog nezahvalnosti, a eto, mozda je njegova dusa prostranija nego sto sam mislio, pa se nosi cak i sa strahom koji bjesni u njegovoj krvi.

Neka ti je bogom prosto, pomislio sam. Onda kad je digao ruke od mene, nemajuci hrabrost da me spase, zbog drugih. Neka ti je bogom prosto, kazem i sad, samo blaze i toplije nego nekad. Nije mogao da ostavi svoj mucni strah kod kuce, nosio ga je u sebi cijelim putem, kao vatru na kosulji, kao zmiju oko vrata, kao groznicu u tijelu, i sigurno je taj strah bivao sve tezi, nikako laksi, dok je prilazio zabranjenom mjestu. I dosao je, oprljen vatrom, izgrizen ujedima, izranjavljen ubodima, iznutra, iz samoga sebe, da mi, kao ratnik, donese vijest o pomoci.

Neka ti je bogom prosto, posteni covjece, kome ne dozvoljavaju da to bude: izvrsio si duznost, umiruci od straha, Pocinjem da cijenim tu vrstu hrabrosti. Ona je mozda i veca nego kad straha nema.

Ispricacu Tijani smijesnu pricu o junaku koji je to postao zbog straha, i o postenju rodjenom iz stida. Sada, dok se vraca, posto je ucinio ono sto nije pametno ali je posteno (kako bi rekao Mahmut), strah mu je jos veci, ali i zadovoljstvo samim sobom. A mozda i nije, mozda se vec kaje zbog nerazmisljenog postupka, ali ja to necu znati, i zapamticu samo njegov podvig.

Kad sam usao u sobu, zastao sam na vratima, iznenadjen. Tijana nije bila sama, na sanduku je mirno sjedio serdar Avdaga.

Lakse bi mi bilo da sam ugledao kurjaka.

Je li Mula Ibrahim znao da je Avdaga u kuci? Onda je njegova hrabrost jos veca.

Pogledao sam Tijanu bez rijeci: sta hoce ovaj? Odgovorila mi je toboznjim osmijehom: otkud znam!

Pozdravio sam se s Avdagom, ocekujuci da objasni zasto me obradovao svojom posjetom. Ali se on nije zurio da ista kaze, kao da je sasvim prirodno da upadne nekome u kucu, nepozvan i neocekivan.

Ali, nije bilo prirodno, cak ni njemu, cini mi se, izgledao je zbunjen, zato je cutao i znacajno ss nakasljavao, smrknut i ukocen. Rekao je samo da se nadao... khkh... da ce me zateci kod kuce, mrak je vec davno pao... khkh... pa sam morao da objasnjavam, vise zbog Tijane nego zbog njega, kako Mahmut slavi svoj trgovacki uspjeh, i bilo mi je zao da ga ostavim.

- Jad - rekao je Avdaga kratko.

- Nimalo gori od drugih - odgovorio sam. A Tijana, nezadovoljna i Avdaginom primjedbom i mojim odgovorom, rekla je da je Mahmut dobar covjek, samo nesrecan. To je njeno najvece opravdanje za svakoga.

Za Avdagu je to najgora pokuda. Sigurno misli: da ista vrijedi, uspio bi u ma cemu, a ne bi ostao fukara. Dobar ne može biti kad je lopov. A nesrećan je zato što su ga uhvatili. Svi su ljudi mogući krivci, a oni koji su osuđivani kao krivci ne mogu nikad više biti pravi ljudi. Nista nije rekao, samo je zejtanjavi pogled prenosio od mene do Tijane, kao da ne razumije o čemu govorimo. I još gore, ne zna kud da nas smjesti: nismo ni zlikovci ni ljudi od reda. Pa šta smo onda?

- Čudni ste vi ljudi - rekao je zamisljeno, sabljajući se na sanduku, kao da ga nešto pritiskuje.

Znao sam da nas sad određuje, i smatrao sam da je bolje ne pogorsavati svoj položaj u njegovoj glavi, i ne učiniti nista što bi ga ozlovoljilo. Bolje da ostanemo čudni i nejasni nego sumnjivi.

Njegovi ga preziru, ali ga pustaju da održava strah među ljudima, i on to čini sasvim posteno, slušajući svoju strogu savjest, koliko i svoje gospodare. Više je volio da kazni stotinu nevinih nego da pusti jednog krivog, ali je svakome nalazio krivicu po svojim mjerilima. Zato sam ostavio da njegova troma misao mirno odlezi, neuznemirena nicim što bi je usplahirilo.

Ali Tijana nije mislila tako. Ona ne može da ocuti na nepravednu riječ, makar nakon toga i umrla od straha, i nikad nije uzela nauk za poslije.

- Zasto smo čudni? - upitala je oštro, i ja sam znao da je sad nista ne može zaustaviti. - Jesmo li čudni zato što nikome nismo učinili zlo, što nikoga nije zaboljela glava zbog nas, što nikome nismo nanijeli nepravdu? Ili smo čudni što mirno podnosimo nepravdu koja je nama nanesena? I šta bi trebalo da učinimo, Avdaga, pa da ne budemo čudni? Da psujemo, kunemo, da se tuzimo, da mrzimo ljude, da o zlu radimo?

- Kud ti ode!

- Jeamo li čudni što nam u kucu dolazi prezreni Mahmut Neretljak? Kazes za njega: jad. A vidis, kad nas je nesreća pogodila, nesreća kazem, jer druge riječi nemam, niko za nama ni glavu nije okrenuo, niko nam nije pomogao, jedino on. Bogzna šta bi bilo od nas bez njega. Hljeb nam je donosio od svoje sirotinje, to mu nikad zaboraviti neću. I sad je on jad, a mi smo čudni! Gdje ti je srce, Avdaga? Šta hoćes od nas?

U početku su me uplasile njene oštre riječi, ali kad sam vidio koliko ga je zbunila, uživao sam i u njenoj ostrini i u njegovoj zbunjenosti. On se, izgleda, izgubi čim ga se neko ne boji, evo već drugi put to vidim. Možda zato što smo mu nejasni, što nas još nije odredio, pred onima koje smatra krivcima sigurno se ne zbunjuje. A možda je nesiguran pred ženom. Stari neženja, koji je sa ženama, tim tajanstvenim sojem, progovorio svega nekoliko riječi, sad je vidio šta je to zenska glagoljivost, i još iz tako lijepih usta.

Gledajući je začudjeno, Avdaga se okretao prema meni, kao da traži pomoć. Ali pomoći nije bilo, zadovoljno sam gledao kako se peče na jakoj vatri, i želio mu još veće muke.

A ona je, naljucena uvredom, pokrenuta rijecima, samo cekala da on kaze sta bilo, pa da nastavi svoju litaniju, da se na njemu naplati za svu gorcinu posljednjih mjeseci.

- Ja sam mislio...

Ne bih rekao da je ista mislio, sve je u njemu ispreturala. Mozda se pokajao sto je upao ovamo (jos ne znam zasto), a mozda nije mogao na to, zbog cuda sto ona ne osjeca strah pred njim, kao drugi, sto ne bira rijeci koje ce mu reci, kao drugi, sto ne misli na njegov krvavi posao, kao drugi. A bez tog straha, koji nosi nad sobom kao barjak, sto lebdi oko njega kao oblak, bez tog maca sto sasijeca ljudima hrabrost, on je razoruzan i nemocan. Neka mu je bog milostiv, ali sad su mu se i one dvije jedine misli koje ima upoprijecile u glavi, kao dvije kosti u grlu.

Odlucio sam da mu pritekнем u pomoc, iz straha da se ne pocne spasavati surovoscu, kako ne bi ostao ponizen. Krajnje je vrijeme da to ucinini, mozda je trebalo da se umijesam i ranije.

- Da nisi malo nepravedna, zeno - rekao sam pomirljivo, nadajuci se da ce me shvatiti. - Avdaga nije mislio nista rdjavo.

- Ne znam sta je mislio, znam sta je rekao. Pa ako nece da nam pomogne, zasto nas vrijedja?

- E pa, ne vijedja, nemoj ni ti tako. Sad je Avdaga dosao do rijeci:

- Drugo sam mislio, ne to o cemu ti govoris. Mislio sam: niste bas bogati.

- Slobodno reci da smo sirotinja. Je li to grijeh?

- Nije grijeh. Ali sam mu nudio mjesto. Odbio je.

- Necu da upropastim covjeka, Avdaga.

- On je sebe svakako upropastio.

- Sta onda hoces od mene?

- Nista. Samo, ne znam, ne razumijem, odbiti mjesto a biti ovakva sirotinja.

Eto sta njega kopka! Ali kako da mu to objasnim? Ne mogu da budem neposten, nisam zvijer, nista mi covjek nije ucinio... Sto god bih rekao, kao da bih govorio o njemu. A cini mi se da zbog sebe i pita. On ubija ljude, uvjeren da cini postenu stvar. Ja ne znam da li sam i u ratu ubio nekoga, a kad bih vidio mrtvace poslije bitke, jeza me podilazila od pomisli da koji od njih nije pao od moga metka.

Kad bih mu to rekao, mislio bi da lazem, ili da sam potpuni slabic. Ne bi mi vjerovao ni zbog toga sto poznaje dosta, veoma mnogo bezobzirnih ljudi.

Nikako nije mogao sebi da objasni zasto sam odbio njegovu ponudu. Dobio bih posao, od mene ne trazi mnogo, pa cak niko ne bi ni saznao da sam nesto ruzno ucinio. Samo bih ja znao, a ne vjeruje da bi mi to smetalo!

Da sam mu pomenuo savjest, ne bi razumio. Njegova savjest je drzavna, i ne zna da moze biti i svoja vlastita.

- Vidis, Avdaga, najteže je objasniti ono što je najjednostavnije - pokušao sam da nadjem rupu u njegovom oklopu. - Eto, da li bi ti, recimo, ubio čovjeka da bi uzeo njegov curak, ili konja, ili imanje?

- Ne bih, bože sačuvaj.

- Pa zašto misliš da bih ja to učinio?

Čitao je neko vrijeme, pa zatresao krupnom četvrtastom glavom.

- To je drugo.

- Ili misliš da Mehmed Seida nije grehota izbaciti iz službe?

- Mehmed Seid nije više nizasta.

- Sigurno misliš da nije grijeh ni Ramiza uništiti?

- To će drugi odlučiti.

- Ali misliš da nije grijeh. A zašto? Zato što je neko rekao da je opasan po državu.

- On je protiv države.

- Tesko državi za koju je opasan jedan jedini čovjek - rekla je Tijana narogusena. - A nije on opasan po državu, već po nekoga ko misli da je država.

Sad sam se i ja začudio njenim riječima, a ne samo Avdaga.

Očima sam joj davao znak da prestane, da se stiša, opasno je presla dozvoljenu granicu, ali ona nije vidjela moje zmirkaje, niti je više vodila računa o ma kakvoj granici.

- Je li moj otac bio opasan po državu? - nastavila je ogorčeno, otkrivajući razlog svoje zestine. - Ne, ni za koga on nije bio opasan. A opet su ga ubili. Nekome su naredili, i taj je poslušao. Možda samo zato što je nešto rekao u picu, ili se nekome učinilo da je rekao. Tuđi život je jeftin, Avdaga. Mnogo ih je koji nikoga neće pozaliti. Pa zašto i od postenih ljudi stvarate zlikovce? Neka ostanu makar za čudo.

- Kao rijetke zivotinje - dodao sam, smijuci se, kad već nisam mogao ništa drugo.

- A tebi hvala što si nas posjetio. Ali ako si dolazio da Ahmeta nagovoriti na ružno djelo, uzalud si dolazio. A sad je vrijeme da se spava. Kasno je.

Tako ga je istjerala, nimalo obazrivo.

Ne znam šta bi Avdaga učinio da sam ja to rekao, na nju se nije ni namrštio. Samo je premjestao duge noge i ruke, kao da nigdje nisu na svome pravom mjestu.

Cinilo mi se da je i ranije htio da ode, ali ne zna kako, da ne bi ispalo ni kao poraz ni kao prazna srdžba. Izabrao je najnerazumniji način: pogledao me, pokazavši glavom na Tijanu, i nespretno se osmjehnuo, bez riječi, kao da mi kaže: takva li je ona! I kako mu je izgledalo da se lijepo izvukao, ustao je,

udarivši se po stegnima, i rekao, oprastajući se (mislio sam da se ruga, ali ne, bilo je sasvim ozbiljno):

- Lijepo se narazgovarajmo. Ne zamjerite.

Bas se lijepo narazgovarajmo, kao da smo se motkama mlatili!

Ali ne bih rekao da je otisao uvrijedjen. Ko zna šta je uslo u njegovu otpornu glavu, a šta mu je samo proleprsalopored usiju.

A onda mi je palo na um da je čak mogao osjetiti postovanje prema nama, zato što ne pristajemo na podlost, i što mu kažemo šta mislimo. Možda, jer Avdaga je surov ali nije pokvaren, ne zna za milost ali nema lukavstva. On je izvrnuti, unakazeni narodski covjek, koji drukcije ore i kopa nego njegov otac, ali je nešto ljudskog moglo da se zadrži u njemu. Neko zrno, neka naplavina, neko blijedo sjecanje. Ali sve ovo govorim napamet, jer ne znam kakva se cuda desavaju u dusi jednog dzelata.

Ispratio sam ga do sokaka, ne znajući šta da mu kažem. Nisam htio da ublazavam ni da utvrđujem ono što je rekao.

- Zena ti je opasna - rekao je, posto smo sisli niz stepenice, da ga ne bi cula, pomislio sam. - Sad znam zasto nisi pristao. Zbog nje.

- Kako zbog nje. Odgovorio sam ti odmah, ne pitajući nju.

- Ne bi joj smio na oci da si pristao. A ja se cudim: zasto? Vidio sam zasto. Hvala bogu što se nisam zenio. Nego, nisam ti rekao zasto sam dosao.

Dobro se sjetio, makar i na kraju.

- Porucio ti je Dzemaal-efendija da dodjes sutra u Begovu dzamiju, u podne. I rekao je da nemas pravo, ne ljuti se na tebe.

- Zasto da dodjem u dzamiju?

- Bice sva ulema. Govorice se o onom studentu, Ramizu.

- Sta ce se govoriti?

- E, to ne znam. A Ramiz je zatvoren u tvrdjavi, jesi li cuo?

- Kada?

- U prvi mrak. Uхватili su ga ljudi kojima je govorio. I predali vlastima. E tako, i dodji, sigurno. Posao je, pa se vratio.

- Kad sam dosao, tvoja zena nije bila sama.

- Nego?

- S Osmanom Vukom. Otisao je kad sam ja dosao.

- Sigurno me nešto trazio.

- Možda te i trazio. Samo da znas.

Nije vjerovao nikome, kako bi vjerovao ženama. I upozoravao me da pripazim, ali s te strane sam miran, hvala bogu.

Avdaga je otisao u mrak, a mene ostavio rasturena, zbog Ramiza.

Govorio je kako misli na porodicu i kucu, sad misli jos vrelije. Mrzio je sve Avdage ovog svijeta a jos vise njihove gospodare, ponizene je pozivao u borbu protiv njih, a mislio je na toplinu prijateljskog razgovora. I na djevojku je mislio. Sigurno joj sada u tvrdjavskom zindanu, zatvorenih ociju, govori kako su ga surovi ljudi vukli veceras, ne njegovi, oni su ga cekali u dzamiji, kao i svake veceri, i kako misli na njih, i kako nisl na nju, jer su mu ostavili samo misao.

Sad je sam, uzasno sam, i mozda se sjeca zeljenog prijatelja, mozda i mene, mozda njegova misao oblijece oko moje glave, a ja je ne vidim, samo slutim.

Ne znam kako mu je, mozda pusto i tesko, mozda je crna praznina oko njega, u nedogled, on je mislio na svakoga, na njega ne misli niko. On bdije, uznemiren, ljudi spavaju.

A moze biti i da se varam. Mozda je njegovo lijepo srce zadovoljno sto je ucinio koliko je mogao, mozda vjeruje da ljudi ne spavaju zbog njega, sjeme njegove rijeci klija u njima, mozda je uvjeren da ce neki drugi Ramiz zauzeti njegovo mjesto i boriti se za ljudsku sreću. Ne mogu svi ljudi biti sebicni i uplaseni.

Vidio sam ga kao sitnu svijetlu tacku u mraku ove noci, u mraku ovoga svijeta, i cinilo mi se da mi je taj nepoznati mladac najblizi covjek na zemlji.

Uzalud je, ne mogu pomoci ni njemu ni sebi. I ma sta je ucinio, svijetla tacka ce se pretvoriti u puhor, a moja vecerasnja tuga zbog njega postace sjetno sjecanje.

Ali sad me u grlu guse suze zbog kobi ovoga svijeta.

Samo, neka to ostane u meni. Ne mogu uzbudjenu Tijanu uznemiravati novim uzbudjenjem.

- Je li stogod rekao? - upitala je, misleci na Avdagu.

I ja cu misliti na njega, da ne mislim na Ramiza.

- Kaze da si opasna.
- Mozda sam pretjerala. Nije trebalo da govorim onako.
- Zasto nije trebalo? Govorila si istinu.
- Ne, ne, pretjerala sam. Nisam bas ispala pametna.

Uzalud sam je uvjeravao da je bila u pravu i da je zbunila Avdagu. I kasno mi je palo na um koliko grijesim: da sam joj zamjerio sto se zatrcala, branila bi svoj stav. Ali kad nije trebalo da se brani preda mnom, pocela je da se optuzuje. Grdila je sama sebe i istovremeno zeljela da je branim, a njeno srce ce zapamtiti da sam bio uz nju.

A onda mi je otkrila ono sto sam znao: bila je takva zbog oca, vec je pocela da zaboravlja, na svoju sramotu, ni za grob mu ne zna, nekad je mislila da ce

umrijeti od bola i od tuge i sad jedva i pomisli na njega, a sjetila se, i opet je zaboljelo zbog Avdage. Kazu da ga je on ubio.

- Smiri se. Ne misli vise na to. A za grob cemo raspitati. Potrazicu seljake.
- Zasto? Obicno je govorio: Kad umrem, svejedno je gdje cu biti.
- Govoricemo o tome poslije. A sad pokusaj da zaspis.
- Ne mogu. Krivo mi je sto sam onako govorila. Natovaricu ti jos vecu nevolju na vrat.

Plakala je u mome zagrljaju, uzdisuci, mucena zlim slutnjama.

Otiruci joj suze, sto su odlivale bol, tjesio sam je lakomislenim razmisljanjem, da slutnje ne donose nesrecu, i da zlo dolazi nenajavljeno. Ali i dobro. Nevolje su nas stizale kad smo bili najmanje krivi, zasto nas ne bi zaobisle kad mislimo da smo pod krivicom. A onda, vise ima nevolja nego krivica, a najmanje je nevolja pri ljudima koji imaju najvise krivice, pa je steta sto nismo vise krivi. Ali svijet se ne upravlja po razumu ni po posijanim uzrocima, da bi ljudi od njih znjeli posljedice, vec po najludjim slucajnostima, a mi smo svoje zle slucajnosti vec potrosili, ostale su nam samo dobre.

I dok sam raspetljavao svoju spletenu odbranu naseg prava na sreću, zeledi da govorim, da ne bih mislio, ona je zaspala, duboko disuci, obrazom priljubljena uz moja prsa, snom oslobodjena straha.

Ostali smo budni samo ja i mladice gore u tvrđavi.

11. Necu da mislim na Ramiza

I probudio sam se misleci na njega, nepoznatog, a kao da sam znao njega jedinog medju ljudima. Izdvojio se svojim stradanjem, kao da iskupljuje sva nasa zla. Ne, nijedno nece iskupiti, sva ce ostati, netaknuta, a njegova zrtva nema svrhe. Sta moze jedan covjek, sta moze i stotina? Jedan pijetao, milioni spavaca. Zasto su ga zatvorili? Mogli su ga mirno pustiti da vice, niko se ne bi probudio. Znao je sta ga cekta, je li zelio da strada? Je li se nadao da ce svojim stradanjem podici ljude?

Necu da mislim na njega, nekorisno je. Otisao sam u pekaru, da uzmem hljeb. Pekarski radnici su veseli, razgovaraju, sale se, smiju.

- Vidim, smijete se. Jeste li culi stogod lijepo?
- Nismo, zato se i smijemo.
- Sta ima novo, ljudi?
- Sve je poskupjelo, je li to novo?
- Vi bdijete nocu, a po noci se svasta desava, drijemaju, ljubavnici se kriju. Za nas se nista ne desava.
- Zar niste nista saznali?
- Sve sto se po noci desi, po danu se sazna. Saznacemo.

Necu da mislim na Ramiza. Tijana me docekala budna.

- Zasto si ustao tako rano?
- Nije rano, lenjivice. Pekari su vec drugu pec ispraznili.
- Jesi li bolestan?
- Pobogu, zar izgledam bolestan? Zar ne smijem ustati kad mi se ustaje?
- Spavao si nemirno, cula sam kako se okreces.

Sjednem na postelju do nje. Crna kosa joj je rasuta po jastuku, oci joj vlazne od sna, usne nabubrele kao u djeteta.

- Kako si lijepa kad se probudis!
- I nikad vise? Samo kad se probudim?
- I nikad vise. Samo kad se probudis. Hocu da te naljutim, zar ne vidis?
- Neces uspjeti.
- Onda cu reci istinu, za inat. Lijepa si uvijek, i uvijek to znam, ali necu da kazem. Sad moram, osjecam to svakim damarom.

Necu da mislim na Ramiza.

- I sta jos osjecas?
- Hocu da te mirisem, kao cvijet. Hocu da napunim oci tvojom slikom, da nista vise u njih ne stane.

Necu da mislim na Ramiza.

- A sad mi reci, sta ti se desilo?
- Zar ti ne smijem reci koliko te volim?
- Branis se od necega. Mislis na nesto drugo.
- Mislim kako sam srecan.
- Zasto bas jutros?
- Mislim cesto.
- Srecan, pored svega. Cega to?

Uvijek me stjera u cosak, nista od nje ne mogu sakriti. Nije vrijedilo ni da pokusavam.

Ispricao sam o Ramizu, kako je zatvoren u tvrdjavi, to mi je sinoc rekao Avdaga.

- Zasto si sakrio od mene?
- Da te ne uznemirim.
- Odmah sam vidjela da nesto krijes.
- Kako si vidjela?
- Nikad nisi tako njezan kao kad ti je tesko. Licis na dijete koje se skriva.
- I ne znam ga dobro, a zao mi je. Niko sad nece ni prstom maknuti.
- Ko moze ista da ucini?
- Ne moze niko. A on se mozda nada, daci ce se ljudi, trazice da ga puste.
- Ne vjerujem, i on zna da nece.

- Kako bi bilo da odem do Zafranije, da ga zamolim?
- Zasto ti? Odmah ce pitati: zasto bas ti?
- Nismo prijatelji, a kao da jesmo. Nikoga nema.
- Nista mu ne mozes pomoci, samo ces sebi odmoci.

Kaze to nerado, jer je postena, ali kaze, da me zadrzi. I kaze jos vise:

- Sta mozes, kriv je. Govorio je protiv njih.
- Badava je, nece ga pustiti.
- Ne misli vise na njega.
- Ne mislim, nema koristi.

Nema svrhe, nema smisla, nema koristi. Uplasila su nas, ne usudjujemo se da trazimo cak ni milost ni za koga. Niko ni rijec nece reci za njega.

A sta mogu ja?

Ni ime, ni djelo, ni polozej, ni bogatstvo, ni porodica, nista ne stoji iza mene. U ime cega bih govorio? U ime sazaljenja? Sta moje sazaljenje znaci ikome?

I zasto? Za nepostojeci dug savjesti, za covjeka prema kome nemam obaveza, za krivicu koju ne prastaju.

Necu da mislim na omo sto je nemoguće.

Necu da mislim na Ramiza.

Doruckovao sam, nisam znao sta jedem, Tijana me gledala kao bolesnika, kiselim osmijehom krijuci svoju zabrinutost.

Rekao sam da idem malo u grad, da prohodam.

- Zasto ne ostanes kod kuce?
- U podne je nekakav skup u dzamiji. Zafranija je pozvao i mene.
- Zasto tebe?
- Ne znam.
- A kakav je skup?
- Zbog Ramiza. Ne znam.
- Nista ne govori, molim te, nista! Obecaj mi.
- Ma necu, sta imam da govorim. Ne bih ni isao da smijem.
- Oh, boze, kud sad i to. Vрати se odmah, cim se završi. A jest, sinoc te trazio Osman Vuk. Nije htio da kaze sta hoće.

Sasvim sam bio zaboravio na njega.

Vlazni krovovi, vlažne tarabe, vlažni sokaci, prohladan vazduh, modro nebo, mlado sunce.

Ne znam kako, odjednom sam zaboravio sve, koracam kao kroz rosu, kroz svjezu vodu, kroz lisnatu sumu, tijelom mi juri iskricava krv, obuzima me tiha bezrazložna radost, sve je u meni jasno i svijetlo, poput planinskog izvora.

Necu da mislim na Ramiza.

Koliko li je sati?

Necu da mislim, do podne.

Do podne.

Trazio sam mogucnosti izvan ovih kojima sam pritisnut. Ili se tijelo pobunilo protiv more koju mu je nametnula misao. Tijelo je pametnije od uma, zna sve o sebi, sve sto mu treba, sve sto mu ne treba, cak i ono sto mi ne znamo. Tijelo je kao biljka, kao srna. Ne znam je li sreca ili nesreca sto to ne moze biti potpuno.

A u podne, necu moci nista da izbjegnem. I cim sam se sjetio svega, opet sam osjetio tromost udova i spletenost misli.

I opet sam covjek koji se mucu i nista ne zna.

Ne mislim bas pametno i ne mucim se suvise tesko, ali dovoljno da mi jutro ne bude vise blistavo.

Necu da mislim na Ramiza, a mislim. Ne mogu drukcije.

Pobjegao sam od njega u blazenu rajsku prazninu, ali sam samo trenutak bio biljka, srna, zdravo tijelo. Ne bih zelio da to ostanem. Bicu radije ludi covjek, koji misli o necemu sto ga se ne tice, sto ne moze popraviti, i sto je od njega daleko kao nebeska zvijezda.

Nista ne mogu uciniti, ali mislim.

Toliko mogu. Mucicu se mislju o dobrom covjeku koji u tvrdjavi ceka smrt. Mislicu i zaboraviti.

Kao i tolike druge stvari. Polako postajem smetljiste istruljelih jada, zaljenja, stida, mrtvih zakletvi, ponizenog ponosa, i sav taj smrad nazivacu iskustvom. Vec osjecam kako zaudara, jos osjecam, poslije ce mi biti svejedno.

Otisao sam od kuće da se nadjem s kim bilo, da cujem stogod, da porazgovaram, da se raspitam. A nisam se nasao ni s kim, nisam cuo nista, nisam porazgovarao ni o cemu. S kim, sta, o cemu? Niko ne zna, nikog se ne

tice, niko neće da kaže. Ili će reći ono što znam, da je najbolje gledati svoja posla.

Nasao sam na svadbeno veselje u jednoj avliji. Vrata su otvorena, avlija puna mladog svijeta, udara nevidljiv saz, igra kolo, čuje se smijeh, i pjesma, i veseo razgovor.

Niko od njih ne zna za Ramiza, ni za skup u dzamiji, ni za kakvu tesku stvar, i prozivjeće tako, ne znajući.

Vidio sam ih u prolazu, i dugo ih nosio u mislima. Djavo vas odnio, govorio sam. Blago vama, govorio sam.

Zasto nisam kao oni? Zasto ne vodim brigu o svome životu? Zasto me se tice ono što me se ne tice?

Mozda ću ozdraviti, možda ću sazeti. Jednom. Ne znam kada.

Necu da mislim na Ramiza.

Sad ne mislim na Ramiza, već na ono što će se o njemu govoriti. Podne je blizu.

Usao sam u dzamiju, ne gledajući ko sve stoji u dvoristu, i sjeo u kraj, blizu vrata.

Kad se dzamija počela puniti, posmatrao sam izdvojen, neprimijecen, srecom, jer su svi gledali u one koji su ulazili posljednji, muderise, važnije imame i vaize, istaknute pisare, i glavnog kadiju u pratnji Dzemala Zafranije. Dzemal se smjeskao svima, ne vidi nikoga, a kadija je prosao namršten, zagledan u neku zamisljenu tacku pred sobom.

Mula Ibrahim je usao među posljednjima, ne gledajući posao prema meni, a kad me vidio, zastao je i počeo da traži bolje mjesto, praveci se da me ne primjećuje.

Ima pravo, jer, zaista, šta ću ja na ovom skupu? Svi će pomisliti da sam samovoljno upao, ili me neko pozvao greskom.

Ovi ljudi su mozak i snaga grada, i kad bi se kojim čudom svod dzamije srušio, grad bi ostao bez pameti i bez značaja. Uza svu žalost koju bih zbog toga osjećao, bio bih srećan da se ja spasem, makar i jedini, jer ne bi bilo pravo da se nadjem na spisku s tako značajnim ljudima.

Nije to bila pakosna već smetena misao. Nista od jutros nisam jeo, osjećao sam muku u stomaku, crijeva su mi burljala, ruke gorjele. Ako me potjera napolje, pojuriću preko ljudi prema vratima da se docepam zaklonjena mjesta. Mislice da bježim sa skupa.

Pocele su da mi padaju na um najludje misli. Avdaga ce ustati i reci kako me zvao da svjedocim protiv Ramiza, a ja sam odbio. Sjetice se i sijela kod hadzi-Duhotine, pomenuce i da mi je zena hriscanka, a ako pomene sta mu je sinoc sve izgovorila, svi ce se okrenuti da ocima probodu to cudoviste koje se zove Ahmet Sabo.

Znao sam da je to smijesno. Sve bi sa mnom mogao svrsiti serdar Avdaga, sam, ili Dzemaal Zafranija, ili posljednji pandur, a ne bi trebalo zamuciti ovaliku gospodu. Ali uzbudjeni mozak je kao usplahirena zivotinja koju uhvati strah i kojoj se cini da je sve protiv nje.

Zasto su me pozvali?

Gore, u procelju, ustalo je Dzemaal Zaframja, i poceo da govori. Zazmurivsi kratkovidim ocima, a cinilo mi se da samo mene gleda, smijeseci se ljubazno a opet odlucno, ljubazno u svoje ime, odlucno u ime kadije, rekao je da je po naredjenju casnog i postovanog kadi-efendije, ciji su ugled, postenje i mudrost poznati i izvan naseg grada (poklonio se kadiji, a on je slusao mirno, i nimalo mu nije nezgodno sto ga tako stidno hvale), po naredjenju, koje mu cini cast, zamolio je najuglednije ljude da dodju na ovaj skup, na temu im on, u svoje ime, zahvaljuje. Povod za ovaj skup je sitan i nevazan, ali je pravi razlog vrlo vazan, i on ce ga, s dozvolom i po naredjenju cestitog kadije, saopstiti, najkrace sto moze, da bi pametniji od njega mogli da kazu sta misle. U nasem gradu je boravio neki probisvijet Ramiz, poznata nistarija, koji za sebe tvrdi da je student Al Azhara, sto je sigurno laz, a ako je istina, to je sramota za njega a ne za Al Azhar. Niko nema nista protiv toga sto je on bio u gradu, nasa gostoljubivost i otvorenost poznata je svakome. Niko nije ni protiv toga sto je on drzao predavanja, rijec je svakome slobodna, ali se taj bezvjernik i neznalica usudio da ljudima govori najstrasnije stvari, koje castan covjek ne moze ni ponoviti. (A onda ih je ponovio, kao da je zaboravio sta je rekao, kao da sam za sebe misli da nije castan, sto je sigurno greska ucinjena u govornickom zanosu, a ne iskrena misao.) Taj bjesomucnik je napadao nase zakone, vjeru, drzavu, cak i presvijetlog cara. Pa iako je to strasno i jedva shvatljivo, ne bi nas zbog toga pozvali. U pitanju je teza i vaznija stvar. Taj zlikovac je sipao otrov cio mjesec dana, iz noci u noc, pred punom dzamijom. I niko, bas niko, za punih trideset dana, nije ustao da odbije takvo bogohuljenje, da ga omete u govoru, da ga prijavi vlastima. (Eto, nisu ga vlastima predali ljudi kojima je govorio, vec drugi, njihovi!) I pita sad, gdje su pravi vjernici? Gdje je bila i sta je radila vlast za toliko vrijeme? Bili smo slijepi i gluhi, moramo to reci, uspavali smo se i pustili da najgori neprijatelj govori narodu sto mu na usta dodje. A vlast, koja mora da zna sta sumnjivi ljudi rade, prstom nije maknula. Mozemo li trpjeti da svaki zlocinac, samo kad mu se to prohtije, pljuje na nase svetinje? Mozemo li ostaviti narod da ga truju mracni covjekomrsci?

- Nece vise! - rekao je kadija mrko, prekinuvsi lijepo izvezeni Zafranijin govor, koji se ocedidno jos nije bio zavrpio, jos je mnogo lijepih ukrasa i obrta ostalo u govornikovom grlu, na veliku stetu nasu i njegovu, ali je on tu kadijinu grubu neobazrivost prihvatio kao pohvalu, kao najljepsi zavrsetak i tacku svojim

rijeciina. Kao kadijin potpis ispod svega sto je rekao. Zato je blistao kao mlada na vjencanju.

- Vi cete reci sta imate, ali ovakvog zlodjela u mome kadiluku vise nece biti, a ni ovakve nesmotrenosti. Nadam se da cete reci sve sto mislite, bez obzira sta ja mislim. A sad, govorite!

Kad je kadija ovako umiljato dao rijec slusaocima, nastala je kratka stanka, sigurno da uhvate dah, ali su ubrzo dosli sebi i pozurili da se izjasne. Odugovlacenje bi moglo liciti na oklijevanje, mozda cak i na neslaganje, a od toga neka ih sam bog sacuva!

Prvi je ustao moj nesudjeni dobrotvor, gluhi narodni prvak, Mula Ismail. Ne znam kako je uhvatio da je rijec o neprijatelju carstva, ali tu nije pogrijesio. Pred nama je pitanje nepostovanja vlasti, rekao je, pitanje nepostovanja zakona, pitanje nepostovanja vjere. A to sluti na kugu. A i mi smo neslozni, a nesloga medju Muslimanima sluti na kugu. Cijelog ovog mjeseca zavijali su psi, i to sluti na kugu.

Nisu ga zaustavili, niko se nije ni osmjehnuo dok je iscrpno govorio o uzrocima i predznacima kuge, nekako se to uklapalo u razgovor o Ramizu. Onaj ko donosi kugu, sigurno je opasan. To, doduse, ne treba dokazivati, ali je potrebno reci.

Muderis Rahman je objasnio korijen i razloge nastanka hamzevijskog ucenja, koje odrice svaku vlast i propovijeda nered, u kojem svako treba da se brine o sebi. Iz mnogih podataka, godina, imena, mutnih izraza, izvukao sam za sebe zakljucak, a bogzna je li tako, da se to ucenje pojavilo, ne znam kada i ne znam gdje, kao posljedica siromasenja i nezadovoljstva seljaka, ciji su uslovi zivota bili teski. Danas je to ucenje besmisleno, kao i onda kad je nastalo, i jos besmislenije, jer svako vidi da danasnji seljaci dobro zive i da postuju carsku vlast. Smatra da s ovim naucnim cinjenicama treba upoznati neznalice i zabludjele, bez obzira sto ih je mali broj, kako ne bi nasjedali varalicama.

Muderis Numan je svoj govor zasnovao na tvrdnji da je pogresno svako ucenje kojemu vjera nije temelj. Vjera je nepogresiva jer je bozji zakon, a odstupanje od bozjeg zakona je grijeh i bogohuljenje. On odlucno zastupa slobodu misljenja, bez toga nema napretka ni sreće, ali slobodu misljenja u okviru Kurana, jer misljenje izvan Kurana nije slobodno vec nazadno. Tesko grijesi, i neprijatelj nam je svaki onaj ko slobodom smatra slobodu od bozijih zapovijesti. To nije sloboda vec najgore ropstvo. A robovanje mraku i satani smrtni je grijeh, protiv koga se mora poci u sveti rat.

Ilijaz-efendija je rekao da mu je zao i da ga je stid sto dajemo toliko slobode onima koji je ne zasluuju. Kao da smo pamet izgubili, kobimo sami sebe, zazivajuci propast. Nasa je duznost da bdijemo, da sve znamo, da se suprotstavljamo. On tu duznost vrsi u svom dzematu, bdije, zna, bori se. Mladi ljudi su posli krivim putem, pjevaju oko dzamije dok se klanja namaz, govore ruzne rijeci, preziru ugledne ljude, ismijavaju svetinje. On ih grdi, sramoti, pokusava da vrati na pravi put, ali malo moze uciniti sam. Sta radi muselim,

sta rade strazari? Kao da se to njih ne tice. Nece klonuti, borice se dok je daha u njemu, ali moli kadiju da mu pomogne, kad nece oni koji su duzni.

Himzi-efendija, naib, vidi smisao ovog skupa u neophodnom zaostravanju borbe protiv neprijatelja. Kao sudiji, njemu su ruke vezane, ako drugi ne vrse svoj posao. Potrebno je da stvari postanu ovako ocevodne, kao u slucaju pomenutog Raniza, pa da se svi pokrenemo. A zar je trebalo dopustiti da dodje do ovoga? Zar nije bolje sprijeciti nego lijeciti? Zar nije bolje mirno spavati nego cekati da zlo preraste u gore? I nije Ramiz jedan, s njim je najlakse. Ima na stotine mladih Ramiza, treba to otvoreno reci, koji nam bacaju klipove pod noge i ometaju nas u naporima da izvrsimo svoj sveti zadatak, da ucvrstimo vjeru i carstvo. I to sada, kad neprijatelji na nasim graicama motre pazljivo sta se kod nas desava i cekaju priliku da nas napadnu. Ti ljudi su otvoreni saveznici nasih neprijatelja, a saveznici nasih neprijatelja su takode nasi neprijatelji, i ne treba ih stedjeti. Ne treba ih stedjeti, ni njih ni one koji ih stede.

Tada su poceli da se nadmecu u ostrini, strogosti, napadima na neakve krivce, kojih je bilo sve vise. Niko nije htio da zaostane ni za pedalj, a ne zaostati znacilo je biti strozi i tvrdji. Stenjali su, vikali, rezali, nabrajali zlocine, zahtijevali kazne i istrebljenje, bolje da nas bude malo, ali dobrih nego mnogo a svakakvih, bolje da je neprijatelj na drugoj strani sanca nego u vlastitim redovima.

Sve se zazarilo od vatre i gnjeva.

Ramiz je zaboravljen, on je vec unaprijed osudjen.

A onda je ustao bjelobradi hafiz Abdulah Delalija, Sehagin najbolji prijatelj, koga sam uvijek susretao s postovanjem, zbog blagog osmijeha i lijepe rijeci za svakoga.

Zar ce i on pridruziti svoj glas ovom bjesomucnom zavijanju? Zar nije mogao da, cuti? Boji li se da ce ga okriviti zbog slobodoumlja ako nista ne kaze? Je li i cutanje sumnjivo? Ili rijecima koje ga se ne ticu, kupuje svoj mir. Jer mu nista drugo ne treba.

Smucilo mi se.

U pocetku je govorio sto i ostali, i svi su slusali pospano. A onda je zasvirao na svoju sviralu, i snene uctivosti je nestalo, odjednom. A meni su se noge odsjekle od straha. Je li lud!

Rekao je da je protiv svega sto je govorio taj Ramiz, jer mrzi nered i nasilje. A sto je mladac toliko vremena govorio svasta, krivi smo mi, svi. Kadija ima pravo. Samo kadija ne kaze zasto smo krivi. Zato sto nam je svejedno, nista nas se ne tice osim nas samih, suvise mislimo na svoju korist i na dobra ovoga svijeta. Cudimo se sto nam niko nista nije rekao, sto su ga ljudi krili. A ja se vidite, ne cudim. Zasto bi nam rekli? Kakve mi veze s narodom imamo? Malo, i

sve manje. Granica se uspostavlja izmedju nas i naroda, i preko granice saljemo samo pandure. Ovo nije jedna drzava, mi stvaramo svoju, narod svoju. Izmedju tih dviju drzava nema mnogo prijateljskih odnosa. I ne krivicom naroda. Krivica je u nama, u nasoj oholosti, sebicnosti, bezobzirnosti, u hiljadu glupih navika bez kojih ne mozemo zamisliti zivot. Jedino sebi zadržavamo pravo da mislimo, da ukazujemo na put kojim treba ici, da odredjujemo krivice i kazne. A Kuran kaze: Sve rjesavajte zajedno, u dogovoru! Mi smo iznevjerili Kuran. Iznevjerili smo iobicnu pamet, jer se ne trudimo da dobro uradimo ono sto smo proglasili svojim pravom. Rdjavo mislimo, jer smo izdvojeni, pokazujemo pravac put neprohodnih trnjaka a ne put širokih dzada, nepravedno odredjujemo kazne a jos nepravednije krivice. Eto zasto je jedan buntovnik mogao govoriti ljudima toliko vremena a da mi to ne znamo. Narod ga je sakrio, zar vam nije jasno? A mi sad trazimo jos vecu strogost, zahtijevamo bezobzirniju surovost, hocemo strahom da uvedemo red. Je li to ikome dosad uspjelo? Jeste li kadgod pomislili, po cemu ce nas narod zapamtiti? Po strahu koji sijemo? Po bezobzirnosti kojom se branimo? Po teskom zivotu o kojem se ne brinemo? Po praznim rijecima koje prosipamo? Takmicili ste se ovdje ko ce tezu prijetnju izreci, ko ce crnje nasilje traziti, ko ce strozi zakon predloziti. A niko ne pomisli na nase greske, niko ne pomenu dublje razloge nasih nevolja, niko se ne zacudi sto ovakvih pojava nije bilo i ranije, sto ih nije bilo vise. A zasto? Ne mislim da svi mislite tako kao sto govorite, bilo bi strasno kad bi to bila istina. Ne vjerujem ni da to cinite iz koristoljublja, bilo bi nedostojno zvanja koje vrsite. Je li to onda iz straha da se ne zamjerite nekome ko je iznad vas? Ako je tako, duboko vas zalim. Ali, za ime boga, ne sirite strah i izvan ovog kruga, ne naplacujte se za svoje ponizenje! Kaznite krivca po pravdi i po zakonima, i najstroze ako treba, ali ne izmisljajte krivce medju onima koji to nisu. Natjeracete ih da postanu krivci. I ne upotrebljavajte velike rijeci i krupne razloge da biste namirili svoje sitne racune. Odgovorniji smo pred narodom i pred istorijom nego sto i sami mislimo. Molim kadiju i sve vas, da mi ne zamjerite sto govorim ovako otvoreno. Suvise postujem i vas i sebe da bih cutao a mislio drukcije, ili govorio drukcije nego sto mislim.

Kad je sjeo, nastao je tajac.

O, postena ludo, pomislio sam uzbudjeno, ne usudjujuci se da pogledam oko sebe.

Dok je govorio, pojedinci su se ljutito dizali, uzvikivali rijeci neslaganja i ogorčenja, ali ih je kadija umirio odlucnim pokretom ruke, i mirno saslušao hafiz-Abdulaha do kraja. Sigurno mu nije ni svejedno ni pravo, ali se na njegovom smrknutom licu nista nije moglo procitati.

Zasto ga je pustio da govori? Je li zaista tako širok? Je li htio da pokaze kako svako moze da kaze sta hoce? Ili je zelio da se nesrecni covjek iskaze potpuno?

Jesu li i mene pozvali, misleci da cu izgovoriti ono sto se ne smije?

Sjetio sam se sijela kod hadzi-Duhotine. Zar hafiz Abdulah nije govorio isto sto i ja? I jos gore. Strah mi je ledio kosti dok sam ga slusao u ovom uznemirenom, uvrijedjenom mnoštvu. Da nije bilo kadijinog zapovjednickog pokreta rukom, hafiz bi prosao gore nego ja, i njegove stare kosti bismo skupljali u vrecu.

Ne ustavsi, kadija je završio razgovor, rekavsi da je, bez obzira na neka usamljena pogresna misljenja, skup pokazao visoku svijest i opravdao njegova ocekivanja. Razlike u misljenjima nije bilo, i ta jedinstvenost ce nas podstaknuti na vece napore za ocuvanje i ucvrscenje svega sto nam je sveto. Ako to ne cine oni kojima je to duznost, ucinice ljudi koji opstu korist pretpostavljaju svojoj, i koji su spremni da brane istinu od svih neprijatelja. Rekavsi da ce o ovom razgovoru obavijestiti valiju i sve vlasti, zahvalio nam je i otpustio nas kuci.

Izlazeci, Mula Ibrahim mi je neprimjetno klimnuo glavom, trepnuvsi ocima, i odmah se okrenuo. Zar mu nije opasnije da mi se sad javi, poslije ovolikih prijetnji? Ili misli da mi je u ovom trenutku paznja potrebija?

Razmisljao sam da li da podjem za njim, da ga upitam sta misli o ovom skupu, ili da ga ostavim na miru, jer sto god mislio ne smije reci, a mozda se toliko uplasio da i ne misli nista. Ali, zacudo, ohrabrio me sto mi se javio.

Odlucio sam da sacekam dok svi izadju, da se ne guram u uskim vratima sa širokim ljudima.

Pred dzamijom se Dzemal Zafranija oprostio s kadijom, duboko mu se poklonivsi. Sacekao me, nasmijesen. Sigurno je zadovoljan ishodom skupa, mada ne vjerujem da je mogao ista drugo ocekivati.

- Sta kazes o ovom razgovoru?
- Ima pametnih ljudi.
- Ima, zaista. A znas da sam se bojao da ti ne ustanes.
- Zasto bih ja ustao?
- Sigurno ti je zao Ramiza. Ti sa zadusna baba.
- Zao mi je svakoga. Iako se ne slazem s Ramizovim misljenjem.
- Drago mi je da to cujem.
- Sta ce biti s njim?
- Za ovo sto je ucinio, kazna je smrt.
- Zar se ne bi mogla traziti milost. Dvadeset-cetiri su mu godine.
- Niko mu sad ne moze pomoci, ni musulim, ni kadija, cak ni vezrir. Mogao bi ga spasti samo jedan jedini covjek.
- Ko je to?
- Ti.
- Ja? Sta to govoris!
- Zato sam te i zvao.

Pomislio sam da tjera segu sa mnom i s Ramizom.

Vidio je to, mozda, po mome stvrdnutom licu i zacudjenim ocima, i pozurio da mi objasni. Prijatelj sam s tim studentom. Dobro, nismo prijatelji, ali se nikome nije povjeravao kao meni. Ne treba da se plasim, zna da smo razgovarali o najobicnijim ljudskim stvarima, i bas je to imao u vidu kad se sjetio mene. (Sve mu je ispricao serdar Avdaga. i to mi je cudno; cudno je da mi je povjerovao.) Ramiz je drugima izlagao svoja uvjerenja, meni je otkrivao svoja osjecanja. Onda sam mu ja blizi nego drugi, i mogao bih mu reci sto drugi ne moze. Zna i to da se ne slazem s Ramizovim misljenjem. Zna, u stvari, da ja i nemam nikakva misljenja, samo zalim sto ljudi nisu andjeli, pa bi na zemlji vladao raj. Pa i to je dobro sto se ne slazemo, jer bi Ramiz prema istomisljeniku bio tvrd i nepopustljiv. Jesam li primijetio da ponekad lakse razgovaraju ljudi koji ne misle isto, ako nisu neprijatelji. Zar nas dvojica, on, Dzermal, i ja, nismo dokaz za to? A evo sta bi trebalo da ucinim ako zelim da ga spasem. Ramiz je ostavio prilicno traga u gradu, govori dobro, kako izgleda, ili vjesto, sto je svejedno, obecavao je mnogo jer nije morao da izvrši nista, bio je ubjedljiv jer nije morao da bude obazriv, i ljudi su ga slusali kao mesiju, trazili su da govori cesce i na vise mjesta. To nije cudno, lakse je nagovoriti ljude na zlo i mrznju nego na dobro i ljubav. Zlo je privlacno, i blize je ljudskoj prirodi. Za dobro i ljubav treba izrasti, treba se pomuciti. Zlo nosimo u sebi kao izvornu strast, a moze postati pogubno ako se predstavi kao jedino dobro. Ljudi su zapamtili njegove rijeci, i sad ce ih prepricavati, ponavljace ih kao molitvu, suprotstavljace ih svakoj teskoci i svakoj nevolji. Njegova slava postace veca, zato sto je u ocima naroda zrtva a ne krivac. A on ne smije ostati mucenik, ni njegove rijeci posijano sjeme, svejedno sto ce vrijeme opametiti vecinu zavedenih. Treba mu skinuti oreol mucenika, moramo zatrti sjeme njegovih rijeci, da ne iznikne nijedna rdjava posljedica. Kako? Jednostavno. Da se sam odrekne svega sto je govorio. Ja treba da ga nagovorim. Niko drugi ne bi mogao.

Priblizio mi se toliko da me gotovo doticao usnama, kao da je saptao mome nosu, dah sam osjacao, kiselkast, i jak istocnjacki miris. Okretalo mi se u glavi, jedva sam sabirao misli, drzeci ih na okupu, da ne odlete bas sad, kud koja, kao uplaseni vrapci.

Sta da kazem? Kako da se izvucem? Uvijek traze moj odgovor iznenada, ne dajuci mi vremena da se snadjem. Znam sta treba da kazem, ali kako sebi da ne naskodim?

Rekao sam, odlazuci odgovor, kao da zelim doci do daha:

- Ne vjerujem da ce pristati.

Zafranija nije kao ja, on ima spreman odgovor na sve:

- Tezak je strah od smrti, moj Ahmete. Neka ode u dzamiju i kaze ljudima da je pogrijesio kad im je onako govorio, da je bio licno ogorcen i tako se svetio, a sad je razmislio o svemu i, kao posten covjek, zali sto ih je upucivao krivim putem. Ako to kaze, to ili slicno, pusticemo ga. Samo, nece moci ostati ovdje, morace otici.

- U progonstvo?
- Ziv.
- A ako ne pristane?
- Ostace ovdje. Mrtav.
- Bice ubijen?
- Grijech mu je tezak. Ili mislis da nije?
- Jest.
- Onda, pristajes li?
- Mogu li malo da razmislim?
- Zasto? Ne cinis nista rdjavo. Spasavas mu zivot.
- Nije rdjavo, ali je neobicno.
- I za njega je bolje ovako. Ne volim surovost. Zaista! To je pecinski nacin rjesavanja sukoba medju ljudima. Ne volim ubijanje. Ne volis ni ti. A valjda ni on.
- Ne znam, tesko mi je da se odlucim.
- Covjecnost ti je, izgleda, samo na jeziku. A pravo da ti kazem, i tebi sam htio da pomognem.
- Meni da pomognes?
- Sam kazes da ste bili vrlo bliski. Ko bi povjerovao da ti je pricao samo o kuci i djevojci?
- Ni ti ne vjerujes?
- Vjerujem dok mi treba.
- Javicu ti sutra.
- Bices pametam, nadam se.

O, boze nepravedni, sta ces jos navaliti na moju glavu! Nije ni najpametnija, ni najgluplja. Toliki krivi i nekrivi prozive zivot neprestano zijevajuci. Zasto bas mene izabra da mi nikad ne bude dosadno? I uvijek moram da rjesavam nerjesive zadatke, kao treci brat u prici. A volio bih da mi malo bude i dosadno, i lako, i glatko, i da mirno spavam ljetni dan do podne, i da se budan bez misli i bez muke, i da ne mislim na sutrasnji dan sa strahom.

Branio sam se pred serdar-Avdagom, pricajuci mu dirljivu pricu o mladicevoj kuci i djevojci, a otkrio upravo ono sto njima treba. E bas sam nasao koga cu ganuti! Sta da radim? Ako odbijem Zafranijinu ponudu, nece me postedjeti, sam je rekao, upetljace me u Ramizovu krivicu. Znaju da mi nije pricao o kuci i porodici, i ucinice sve da iscijede iz mene istinu. Ako bih je rekao, bio bih saucesnik i krivac, jer ga nisam prijavio, dokaz ce im biti moje priznanje. Ako ne bih rekao, opet bih bio kriv, dokaz ce im biti njihovo uvjerenje.

Ali kako da mu izadjem na oci i predlozim da se odrekne svega sto je govorio? Nije vazno sto ce odbiti, a odbice sigurno, nije najteze ni sto cu opet biti prepusten Zafranijinoj milosti. Jest zlo, ali nije najgore.

Ne mogu, nikako ne mogu da podnesem, i u zamisljanju uvijek tu zastanem, prozuetka nema, ni izlaza: ne bih mogao da podnesem njegov uzasnuti pogled, kad bih mu to rekao.

Sta bih mu rekao?

»Zao mi je, natjeran sam, primoran.«

Ali ako ne budemo sami, ako s nama bude strazar, ne bih to mogao reci, ne bih smio.

»Bilo bi za tebe najbolje.«

Ali on nije zelio da njemu bude najbolje. A njegov pogled bi bilo strasniji od svega sto bi odgovorio, postidjen, zaprepasten. Postidjen, zbog mene. Uvrijedjen, zbog sebe.

»Zar i ti, pjesnice, koji pjevas samo za sebe, kao slavuj? - rekao bi njegov prezrivi pogled. - Mislio sam da si covjek. Mislio sam da imas dusu. Nudis mi zivot i sramotu. Mogao sam onda bolje unovciti svoj zivot. Oni su bolji od tebe, nude mi smrt i cast. Nude mi da me narod zapamti po dobru. Ti mi nudis da narod pljune kad cuje moje ime. I sta bi bilo od mene kad bih te poslusa? I ti bi se morao uplasiti! Sve bih mogao postati, samo nista dobro. Vucibatina, lupez, ubica, krvnik. Kad bih sebe ubio, zasto ne bih i drugoga? Kad bih pristao da mi prebiju kicmu, zasto bih stedio tudju? Sta bi me sprijecilo? Kad ne bih imao casti ni savjesti, sve bi mi bilo dopusteno. Ne, prihvaticu njihovu kaznu, postenija je od tvoje ponude. A izabrao sam tu mogucnost davno, kad sam posao ovim putem.«

Kako mogu traziti da izda svoju misao? I ja bih poslije toga mogao postati sve, samo nista dobro.

Mislio sam da su ljudi izdijeljeni, i jesu, a eto, opet se medju njima stvaraju neraskidive veze. Putevi su nam izukrsteni, kao rasuti konci. Zar sam mogao i pomisliti da cu zbog nepoznatog mladica prezivjeti ovakvu muku?

Ako ga ne izdam, unisticu sebe; ako ga unistim, izdacu sebe.

Ne mogu ni jedno ni drugo, a trecega nema.

Kad mi je tesko, bjezim u samocu. Kad mi je jos teze, trazim dobre ljude.

Svratio sam u Mula Ibrahimovu radnju. Spremao se da podje na rucak, pomocnika nije bilo iza pregrade. A opet sam saptao, iz navike, i zbog svega sto sam cuo u dzamiji.

- Na koga je kadija mislio da nije izvrsio svoju duznost?

Bojao sam se da nece odgovoriti, ali nisam mogao da ne upitam. Odgovorio je, ipak. Izgledao sam mozda suvise potisteno.

- Mislio je na muselima. Ne trpe se. Namjesta mu krivicu.

- Prijeti i drugima.

- Red je, toboze, poljuljan, a kriv je muslim. Usput ce mnogi platiti. Dvije muhe jednim udarcem.
- Zasto uvijek prijete? Zar ljudi nisu dovoljno uplasceni?
- Sto je vise straha, vise je reda. Po njemu i njegovom strahu, red bi bio savršen. A, bogami, i po meni.
- Posavjetuj me, Mula Ibrahim, traže da razgovaram s Ramizom. Da porekne sve sto je rekao. Pustili bi ga ako to ucini.
- Razgovaraj, svakako.
- Nece pristati. Odbice.
- Reci ces im da je odbio.
- Kako cu mu pogledati u oci?
- Lijepo. Reci mu: moje je da ti predlozim, tvoje je da odlucis. Svakako ce ga ubiti.
- Mislis?
- Napravili su od njega strasilo. Kako da ga puste?
- Mula Ibrahim, najradije bih se vratio nad svoju rijeku.
- I tamo bi te nasli.

Svugdje ce me naci. Nema mi spasa.

Kod kuće sam zatekao Mahmuta, potrosio je sav novac, i skršen je kao i ranije.

Sve sam ispricao Tijani i njemu, odmah, gotovo s vrata, da se ne rasprsnem.

Odgovorili su potpuno suprotno od, onog sto sam ocekivao.

- Kako bi mogao toliko uvrijediti covjeka? - rekao je Mahmut ogorceno.

A Tijana:

- Ostace ziv, a to je najvaznije. A onda su polako zamijenili mjesta i obrnuli misljenja.

Mahmut se ceskao po cekinjavoju bradi:

- Doduse, nije rjesenje ni smrt.

Tijana je uzbudjeno razmisljala:

- Znao je sta ga ceka, i nije se bojao. Kako mu mozes reci da ne bude ono sto jest?

Tako smo ostali na pocetku, ni na cemu.

- Oh, boze - uzdisala je Tijana.
- Vidi ti nevolje - vajkao se Mahmut.

Ali njegova nemirna misao ne moze da ostane na vajkanju, zeli da nadje izlaz:

- Kako bi bilo da se razbolis? Pojedi sirov krompir, pa ce ti vatra skociti kao u najvecoj groznici. A ja cu dovesti Avdagu da vidi.

U nevolji, to mi se ucinilo prihvatljivo, razboljecu se i bez sirovog krompira, od muke, od straha, od neizlaza.

Ali, badava, ne bih mnogo dobio time. Odakle da groznica dodje bas danas? A sacekali bi da prodje, i kad bi povjerovali. Ne mogu jesti sirov krompir godinu dana.

Mahmut je izrazio misljenje da ce me oni ostaviti s Ramizom, pa cu mu reci: tako i tako, brate, spasavaj, na velikoj sam ti nevolji.

Zaboravio je da je Ramiz u jos vecoj nevolji.

Tako smo dugo grickali tri posne misli, a rjesenje nismo nasli. Toliko sam mogao uciniti i bez njih, ali mi je lakse sto nisam sam.

12. Tuga i bijes

Ni sutradan nisam nasao izlaz, a nisam ga vise ni trazio. Otupio sam od nekorisnog razmisljanja, i mozak je mljeo uprazno.

Cekao sam da dodju po mene, da me povedu, kud me odvedu. Mozda cu na tom putu odluciti da li cu se poniziti ili unistiti.

Kad je neko pokucao na vratima, bio sam uvjeren da je serdar Avdaga, salje ga Dzemaal Zafranija, po mene. Odredjen mi je za andjela cuvara, rastavice nas samo smrt. Ne znam cija, ali bih volio da ne bude moja. Pa sta mogu, neka ga, kad vec ne moze da bude drukcije.

Ali nije usao nerado ocekivani crni andjeo, vec neocekivano Osman Vuk, Sehagin momak.

Unio je u nasu sobu svoju lijepu plavu, vjetrovima opaljenu glavu, svoj smijeh, svoju povrsku i sasavu narav. Ali ga pamtim i drukcijeg.

- Sta vam je? Ko da se molite nekome za dusu! - viknuo je u smijehu.
- Tako nekako.
- Ba sta onda? Zar je to razlog da objesite nos?
- Ocekivali smo jednog covjeka.
- Je li ti zao sto nije dosao?
- Nimalo. Volio bih da ga djavo odnese.

- Ko je to? Sta hoce?
- Duga prica. Jesi li do nas poslom? Bio si i sinoc, cujem.
- Jesam. Sehaga te pozdravlja i moli da dodjes do njega. Na razgovor.

Zacudio sam se: rekao je to Tijani.

- Koga to Sehaga poziva?
- Tebe, koga bi drugog! Tako je rekao: pozdravlja i moli. I jos mi je priprijetio da nikud ne skrenem, misli, u kafanu, i da te svakako nadjem. A ja zurim i bojim se, budala, da te opet necu naci kod kuce.
- Uvijek sam kod kuce - odgovorio sam oprezno. - A zasto kazes: budala?
- Zato sto nisam pametan. Nikad covjek nije dovoljno pametan. Ko da bi bilo strasno i da te nisam nasao kod kuce!

Njegov zadivljeni pogled, okrenut Tijani, prilicno je jasno govorio zasto bi volio da me nije nasao kod kuce.

Kako je u nju gledao sinoc? Sta joj je govorio samoj, kad ovako govori preda mnom?

- Ne bi bilo strasno ni da si nas mimoisao - rekao sam ljutito.
- Zasto, prijatelju? Sta sam ti ucinio?
- Znas ti dobro sta si ucinio - umijesala se Tijana mirno. - Ne volim takve sale.
- Ama, sta vam je, ljudi, na kakve sam ja ovo cini udario! Nista zlo nisam mislio, djece mi moje!
- Kunes se u djecu, jer ih sigurno nemas.
- A ko to zna, snaho! Ali zlo nisam mislio. Jesam svakakav, ali los nisam. Osim kad se naljutim. A zasto na vas da se ljutim? Nemojte ni vi na mene. Eto, je li u redu? Onda, hocemo li Sehagi?
- Sad mi se ne ide.
- Zasto? Ako si se na mene naljutio, nizasto za lijepu rijec, sta ti je Sehaga kriv? Hajde, nasmij se, i pruzi mi ruku. Za danas mi je dosta nevolje.
- Sam je trazis.
- Ma jok, covjece bozji! Kockao sam sinoc. Dodje mi jedan trgovac, njega sam smirio preksinoc, veli: - Stigao jutros neki Brckak, sljivar, umrla mu bogata tetka i ostavila mu bogato nasljedstvo, te glupi sljivar potegao u Sarajevo da to spiska. Ako ti nije gadno da opeljesis budalu, nadji ga. Nije mi gadno, velim. Ako necu ja, hoce drugi. Te odem po Muharema Pjevu. Opasan kockar, ja sam dijete prema njemu. Tako i tako, velim mu. Ponesi stogod para, u pocetku cemo malo gubiti, da se sljivaru osladi, a onda, neka mu bog pomogne. Ne vjerujem da ces mu ostaviti i za trosak do Brckog. - Moze i pjeske, veli Pjevo, smijuci se. - Dobitak dijelimo. - Neka ti bude. I nadjemo se u Kamenom hanu. A Brckak, jado. - Igras li cesto? - pitam ga. - Ne igram bas cesto, al ono sto sam igrao, vidim da je sve sreca. Ako me bude pratila, kao ovih dana, pricuvajte se. A ako i izgubim neku paru, nije greda. Bogme, neces izgubiti neku paru, mislim ja, vec sve sto imas. A on, kao da je znao sta mislim, veli: - Ja imam jedno sto dukata, nisam ponio vise. Koliko vi imate? Mi se zaprepastismo. Sto dukata, citavo bogatstvo! Vidim, Pjevo nestrpljiv, gleda u hrpu dukata, jedva govori. Hajde, veli, sta cekamo! Polako, kaze Brckak, da

porazgovaramo ko ljudi. Da vidim koliko vi imate? Mi jedva sakupismo pedesetak dukata. Pjevo ode i pozajmi jos od handzije, a sve trci, i pocesmo igru Pjevinim kockama. Vidim, naivan nekakav covjek, dobar ali glup, odmah poce da gubi, al nista, samo se smije, jos nam porucuje jelo i pice. - S dobrim ljudima nista nije steta, veli. A meni cak ko i zao, volim da uzmem paru, al volim i da igram. A ovo ce sve svrsiti zacas. I svrsiti se zacas. Nesto se odjednom desi, i Brcak prestade da gubi, a mi ga zamijenismo. - Sta je to? - pita sljivar veselo. - Okrenu se sreca! I zasta se okrenula. Sto god mi bacimo, on baci bolje. - Vidi ti cuda! - vice neprestano. I neprestano nosi. Uzalud smo hukali u kocku, obnosili je oko glave, dugo muckali u saci. Brcak samo klima glavom, hrabri nas: - Sve treba pokusati. I dize pare. Mene je opuhao za pola sata, Pjevu za sat. Jos nam na kraju ostavi neku crkavicu, da imamo za pice, veli, i pita da se opet nadjemo. A Pjevo i ja se gledamo, ne mozemo sebi da dodjemo od cuda. Sta to bi, sta uradi od nas glupi sljivar? Pjevo grize usne, prevrce ocima, nije mu toliko krivo sto je izgubio, vec sto ce se cuti, a ja se pocnem smijati kao lud. - Sta ta je? Sto se smijes? - cudi se Pjevo. - Kako se ne bih smijao! Zar ne vidis da smo ispali budale? Kakva tetka, kakvo nasljedstvo! Ovo je pravi kockar, pobolji od nas! - Pa, ponekad se ovako zabavim - smijesi se sljivar dobrodusno. - U redu - kazem mu. - Lijepo si nas osamario, al daj da makar stogod usicarimo od tebe. Kako uvijek baxis ono sto hoces? - Pravo da vam kazem, odmah sam opazio da je u kocki olovo, i da vuca na vece brojke. Dok nisam ofercio, gubio sam. Poslije ste vi gubili. Glavno je da nema varke. Tako nas sljivar udesi, i jos priznade da se onaj trgovac sam ponudio da nas navede na njega. Kao divljac na lovca. Zamolili smo ga da cuti o ovome, a i mi smo precutali svoju bruku. Zasto da samo mi ispadnemo budale? Zato kazem: dosta mi je nevolje za danas.

- Tako ti i treba - kaze Tijana. - Zar ti nije zao da uzmes covjeku pare?

- Ja, snaho, rekoh, cini mi se, da je on uzeo meni a ne ja njemu.

- Ti drugome juce, on tebi sinoc. Pravo je.

- Pravo je, kad kazes, al mi nije drago. Onda, Ahmete, hocemo li ?

- Doci cu sutra. Mozda.

- Ne sutra, vec sad, odmah. Sehaga te ceka!

- Pa idi ako te ceka - pristala je Tijana. - Nemoj ostati dugo.

Osman je to primio na svoj nacin:

- Hvala, snaho. A on ce se vratiti brzo, nije lud da te dugo ostavlja samu.

Uzalud ga je opominjati, on ne moze bez ludosti.

Na sokaku mi je povjerljivo klimnuo glavom, i rekao da ce mi ispricati nesto, da znam, prije nego sto se vidim sa Sehagom.

Uveo me u dzamijsko dvoriste, pa smo sjeli na perde, da se sklonimo od vjetra sto je otkidao listove sa sljiva. Ispricao mi je cudnu pricu.

Sehaga me nije pozvao. Jest, istina, razgovarao s Mula Ibrahimom o meni, i rekao da svakako dodjem, ali me nije danas pozvao. Osman je odredio da to bude danas, jer niko nije rekao tacno vrijeme, pa moze biti kad god se

dogovorimo, a njemu treba, sto prije. Zato je i dosao po mene, da mu pomognem, a da pomognem i Sehagi. Mozda i sebi, jer niko ne zna da ucini dobro kao Sehaga. Ako ga zaboravi, pomoci ce mi on, Osman, a zna sta mi je potrebno, i nije tesko znati, cim sam nezaposlen. A to ne valja. Kad covjek ima onako lijepu zenu, ne smije biti sirotinja. On bi ubijao, ali bi njegova zena imala sve sto zazeli.

O majko moja, kakva je ovo napast!

- Opet ti!

- Sta je? Kazem to usput. Ne ljuti se odmah! Da ti kazem o Sehagi! Velika je nevolja sa Sehagom: prestao je da pije mlijeko, evo vec dva dana. To je znak da ce poceti da pije rakiju. A kad on pocne piti, to nije kao kod drugih ljudi, vec da bog sacuva. Da pije kod kuće, pa hajde de, ali jok! Vec ode nekud, izgubi se, u neko selo ili u drugo mjesto, baca novac, pije, spava i opet pije, osam dana tako, nista ne jede, samo povraca i pije, onda tri noci i tri dana spava kao mrtvac, i vrati se kuci procijepljen, poznati ga ne mozes. Tako cini tri puta godisnje, i nijednom vise, nikad ni kap ne uzme. I niko ga odvratiti ne moze, ni zena, ni prijatelji, niko. A jednom ce presvisnuti od te muke i od tog trovanja, ne zna ni kako je ostao ziv i dosad.

- Zasto pije?

- E, zasto! Moze se piti i bez razloga, ali Sehaga ima debeo razlog. Ne govori o tome nikome. Trpi, vene u sebi, pa kad ne moze vise da izdrzi, podje u pijanstvo, da zaboravi. Tako tri puta godisnje, u jednakim razmacima, kao prorijedjene mjeseceve mijene. Rijetko vise, u nevrjeme, kao ovo sad.

Kao da okolisi, kao da odgadja da kaze razlog.

Upitao sam, ponovo:

- Zasto pije?

- Zbog sina. Jedinca.

- Nisam znao da ima sina.

Imao je, vise nema. Kad je Sehagin sin navrsio osamnaest godina, zamoli oca da ga pusti u vojsku, u rat, idu neki njegovi drugovi, doduse stariji od njega, ali se druzio samo sa starijima od sebe. Ali, nisu drugovi jedini razlog, vec svasta uz drugove, mladost, talambasi, bajraci, govori, sveti razlozi, i djecak samo sto nije izludio od odusevljenja. Izgledalo je da ce mu plamen suknuti iz ociju. Sehaga pokusa da ga urazumi, nije rat bajramsko pucanje, vec blato, prljavstina, gladovanje, surovost, krv, smrt. Ali badava, ni da cuje. Pretrpjecu, veli, sve, pa i smrt, ako bog htjedne. Kad mogu toliki drugi, mogu i ja. A ocu zao, sin mu je, jedinac, zbog njega je osjecao radost sto stice, zbog njega je osjecao radost sto zivi, i nije ni krio tu ljubav, nije mogao, mladice zivio kao riba u ribnjaku, razmazan, presit, ne znajuci sta je ruzno, ne znajuci sta je tesko, a neko mu napunio zelenu glavu velikim rijecima, pa navalio da izgubi i ono sto se samo jednom ima. Niko ne zali manje svoj zivot nego mlad covjek, a poslije, sto vise stari i sto manje ima razloga da zivi, sve vise se hvata za zivot. I poginucu, ako treba, kaze ludi mladice. A Sehaga se raspametio. I naljutio. E,

neces, veli, ludi stvore! Kad te ne mogu urazumiti, mogu ti narediti! Danas si odusevljen, sutra ces plakati kad te napadnu vaske. Mladoj budali nije stalo do zivota, ali je meni stalo do moga sina, makar bio i budala. I zatvori ga u kucu. A mladice se iskrade, skoci s prozora i prikljuci se vojsci koja je odlazila. Ujutro nadjose praznu sobu. Sehaga ko lud, htio je da bude momke, kako ga nisu vidjeli, kako nisu culi kad je preskakao zid, jurili smo na sve strane, i od valije je trazio da mu se sin vrati, jer je otisao bez oceva pristanka. I vratili bi ga, valija je duzan Sehagi hiljadu dukata, a cijeni ga i bez toga. Ali mladica nigdje, kao da je u tudju vojsku prebjegao. Pregledani su svi vojni spiskovi, njegovog imena nije bilo. Poslije smo saznali da je bio na Baba-dagu, u Besarabiji, ali je ime promijenio, da ga otac ne bi nasao i, vratio. Uskoro se desilo ono sto je Sehaga predvidio, mladicu je brzo dosadio rat, ogadila mu se grubost, uzasnuo se zbog ubijanja, te nagovori desetak vojnika, ovdasnjih, da pobjegnu iz vojske. Lutali su, skrivali se, putovali nocu, izbjegavali vojne jedinice, zaobilazili gradove, i tako se bjezanje pretvorilo u dugo mucenje. Kod Smedereva trojica pobjegnu i prijave se vlastima, ne mogavsi vise podnijeti napore i strah. Vlast pohvata i ostale bjegunce, i zatvori u tvrđjavu. I oni, svi do jednoga, optuze Sehaginog sina da ih je nagovorio na bjekstvo iz vojske, rekavsi da se kaju sto su to ucinili. Mladic priznade sve i primi krivicu na sebe, moleci da njih ne kaznjavaju. Jos rece da se ne kaje nizasto, jer je rat najveca prljavstina ljudska i najstrasniji zlocin. Osudjen je na smrt. On tada kaza svoje pravo ime i zamoli da obavijeste njegova oca da je poginuo u borbi, kao da je ocu jedna smrt laksa od druge. Bjegunce su isibali i vratili u rat, mladica su strijeljali, a oca obavijestili da mu je sin pogubljen kao vojni bjegunac i izdajnik domovine. Sehaga umalo nije svisnuo. I kao da je malo senuo. Blesavi sine, grdio ga mrtvog, zasto li pogibe, za sto li ludu glavu izgubi! Da si se tukao za svoje zadovoljstvo, pa te neko ubio, halal vjera i njemu i tebi. Da je zbog zlatne jabuke iz price, da je zbog djevojke iz pjesme, da je zbog druga iz zivota, zalio bih ali bih razumio. Ali, sta je ovo, nesrecni sine! Za djeriz, za razbojnike, za otimacinu tudje zemlje! Pa kako je takav smrad mogao da zaludi tvoje cisto srce? I zasto nisi, bjezao sam, kad si dosao pameti? Kako si mogao da se pouzdas u te ljude? Mogao si se povjeriti zmiji, sakalu, kopcu, nikako nasem covjeku. Izdace te kad mu najvise ucinis, ubice te kad mu svoj posljednji zalogaj das. Pa dobro sto sebe unisti, sebicni sine, ali sto mene ubi! Uzalud su ga molili da se smiri, nikog nije htio da vidi. Onda smo otisli u Smederevo, da nadjemo grob, ali, niko nije znao gdje je, uzalud smo raspitivali. Svejedno, rekao je Sehaga, mozda je i bolje da ga ne vracamo u onu prokletu zemlju. Da je bogdo ni ja nikad vidio nisam! Kad se vratio, poceo je da pije, po osam dana, do potpune besvijesti, da obamire. Kad dodje sebi, cuti, samuje, mrzi ljude, ako progovori, grdi sve odreda, ne misli sta ce reci ni uciniti. Na vrh glave se popeo svakome, narocito ljudima od vlasti, mrze i oni njega, ali mu nista ne mogu. Suvise je mocan i ovdje i u Carigradu. Suvise mu ljudi duguju, a on ne zuri da naplati, drzi ih u ruci. Bojim se za njega kad pocne da pije, udesice da ga snadje kakva nesreca, ne bi bilo tesko, niti bi ko znao. I eto, opet ce u pice, a jos mu nije vrijeme. I svi cemo izludjeti od straha dok ne saznamo gdje je. A zasto sad, u ne vrijeme? Sinoc se desila nesreca Sehaginom najboljem prijatelju, jedinom u gradu, hafiz-Abdulahu Delaliji, sacekali su ga hrsuzi kad se vracao iz dzamije, s jacije, i namrtvo prebili. Bio je ziv kad su neki prolaznici naisli na njega, a umro je dok su ga nosili kuci.

Sehaga je jutros bio kod kadije, bio je i kod valije, oni zale i cude se, ali nista ne znaju, i obekali su da ce traziti krivce dok ih ne privedu sudu i zasluzenoj kazni. Privesce ih, kad ja postanem veliki vezir! Od tog praznog obećanja Sehagi nije lakse. Ubili su mu prijatelja, dan nije mogao proci da se ne sretnu, i sad vise nema nikoga. Vikao je pred valijom, prijetio kadiji, sad cuti, ne pije mlijeko; sprema se na bjekstvo, da zaboravi.

Zaprepastio sam se zbog te cudne price a jos vise zbog strasne vijesti. Da li se to vec ostvaruje najavljena strogost? Ili se produzava stara surovost?

Juce, dok je starac govorio, slucajno sam se sjetio hadzi-Duhotine, a eto, nije slucajno. Ucinili su to isti ljudi koji su i mene kaznili za nezeljene rijeci, samo su kod hafiz-Abdulaha pretjerali, ili njegova starost nije mogla da izdrzi koliko moja mladost.

- Juce je govorio u dzamiji - rekao sam tiho. - Nije se slozio da se zavedu stroge mjere.

- E, vise nece govoriti. Sad ce se slagati sa svakim.

Onda mi je objasnio zasto je dosao po mene. Cuo je kako Sehaga razgovara s Mula Ibrahimom o meni. Ispalo je da sam vrsnjak Sehagina sina, da smo u isto vrijeme bili u ratu, i da sam ista budala kao i on. Zeli da me poturi Sehagi, da bi se sjetio sina, da ga zaboli ono sto je proslo, kako ne bi mislio na svjezu prijateljevu smrt. Ni na strasno pice. A vrlo sam pogodan za ovu priliku. Naivan, bespomocan, pravi puz golac, i najmanji trn bi me prokrvavio, bez posla, tudja zrtva, on, doduse, zna kako sam blesavo ispao zrtva, ali Sehaga ne zna a i svejedno mu je, moglo bi se lako desiti da se zabavi oko mene, da mi postane zastitnik. Dobro bi to bilo i za mone i za Sehagu, ja bih iskoristio njegovu slabost, a Sehaga bi se odusevio svojom velikodusnoscu.

Smijesno je poimisliti da i ja mogu biti lijek za neciju ranu, ali neka bude. Osman Vuk nije glup, i sigurno zna sta radi. Mozda samo pokusava, ali vrijedi i pokusati.

Posao sam, nadajuci se da ce Sehaga meni pomoci, a sad se, evo, Osman nada da cu ja pomoci Sehagi.

- Pomeni rat - preporucio mi je Osman. - I koliko si godina imao. Hafiz-Abdulaha ne pominji.

Kad sam pokucao na Sehaginim vratima, javio se i rekao da udjem, ali se nije obradovao, cak mi se ucinilo da mu je tesko sto sam dosao u ovaj cas, kad za njega postoji samo njegova tuga. Sjedio je na seciji, gledao me blijedo i bezvoljno, cak i ne pokusavajuci da zaustavi misao na meni.

Rekao sam da dolazim po njegovom naredjenju, tako mi je saopstio Mula Ibrahim, bio sam pisar kod njega, zovem se Ahmet Sabo.

- Znam - prekinuo me.

Ipak je ozivio, i ponudio mi mjesto pored sebe.

- Oprosti, zatekao si me u rdjavu raspoloženju.
- Doci cu drugi put, ako hoces.
- Zelis da pobjegnes od moga mračnog lica? Zar tako lako odustajes od onog sto zapocnes?
- Ne volim da budem na smetnji.
- Ne volis da budeš na smetnji, ne volis da te ko krivo pogleda, ne volis da ti iko ruznu rijec kaze. Kako onda mislis zivjeti?
- Sirotinjski.
- To nije tesko postici.
- Nije ni lako. Treba se odluciti.

Pogledao me zacudjeno.

- Covjek vas smatra djecom. A iznenadi se kad vidi sta ima u vasoj glavi.
- Ova djeca su prosla kroz nat.

Pogledao je kroz prozor, u vitki jablan sto se ljuljao na vjetru. A onda se okrenuo. Preko lica mu je presla mutna sjenka. Je li to stisnuo zube, da se odupre nekom sjecanju?

- Pricaj nesto. Sta bilo.
- Zasto, Sehaga?
- Nizasto.
- O ratu?
- Svejedno. Ne, nije svejedno. Nemoj o ratu!
- Hoces li da pricam kako sam trazio posao?
- Pricaj.

Treba li da budem dadilja ovom pedesetogodisnjaku, da ga pricom oslobodim straha? Ili se on tako oslobadja mene, da bi ostao sam?

Posmatrao sam njegove ruke, dugih prstiju, jakih clanaka, istaknutih zila, a opet krahke i nesigurne. Svojim nemirom otkrile su mi njegovu uzbudjenost. Neprestano ih je pomicao, na koljena, na prsa, na prostirku pored sebe, stalno su nekud bjezale, stezuci se i grceci. Ili ih je sastavljao u nerazmrsiv cvor, i snazno stezao, kao da nekoga davi, kao da sam sebi zadaje bol. Zelio sam da mu dodirnem clanke pocrvenjele od naprezanja, da ga smirim, da ga vratim. Mozda bi ga prijateljski dodir oslobodio unutrasnjeg grca, pomogao mu da se opusti, da zaplace, da pusti uobruceno srce iz zapta.

Uzdrzao sam se, da ga ne bih jos vise povrijedio.

Suvise je tvrd, njegov bol je pun bijesa. Svoj bol on mrzi, ne priznaje, odbacuje, osjeca se njime ponizen. Istjeruje ga, on ostaje.

Koliko je strasnih noci, koliko divljih borbi zapamtila ova soba, kad se rvao sa svojim bolom kao s djavolom, i koliko zora docekao pobijedjen a nepomiren? Mozda se nekad javljao trenutak sreće: pobijedio sam ga! A bol se javljao ponovo, izranjao kao vodeni bik iz crne rijeke sjecanja.

Mozda su to trenuci; kad se umrtvljuje, tri puta godisnje, kad otupljuje cula, da bi ostao ziv.

Ako je vrijeme jednu smrt ucinilo laksom, nova smrt je udvostrucila bol, ozivjevsi uspomenu na staru. Sad su ga pritislule obadvije; izgubio je sve sto je zelio da sacuva, i sad ga mucu neizdrzljiv bol, i bijes zbog ljudske nemoci da se suprotstavi nesreci.

Je li, jecao sinoc, kad je saznao, je li plakao, kleo, vikao, je li udarao glavom o zid?

Jednu smrt je placao tugom i mrznom. Hoće li i drugu?

A da se sucelio s bolom, da nije s gnjevom odbacivao susret, s prijatnom dizuci glavu prema nebu, s mrznom gledajuci ljude, trazeci predah u mucu drugih, da li bi mu bilo lakse ili teze? Da je gubitak prihvatio kao neminovnost, zaleci, jer nije ni bog ni drvo, i priklonio se pred tugom, mozda bi mu taj girob i taj mrtvac pomogli da svoju tugu oplemeni dobrotom. Zbog uspomene na sina. Kolikima je pomoc potrebna!

Ovako je u njemu bijes i nepomirenost. I stalna misao o odmazdi.

Ne o ratu, rekao je. Suvise ga boli.

Necu o ratu. Postedjecu ga.

Ispricao sam mu ono sto ga se ne tice i sto ga nece povrijediti. O Mula Ismailu, koga je bog obdario divnim nedostatkom, dragocjenim za njegovo zvanje, jer ne cuje sto mu ljudi govore, i nikad nije u sukobu sa svojom savjescu. On ne zna sta ljude boli, sta im nedostaje, sta zele, zato je najneviniji i najsretniji covjek na svijetu. Ne mijenja misljenje, jer moze da govori uvijek isto. Nije sitnicav, jer govori o nesrecama ljudskim. Ne izaziva sporenje ni zlu krv, jer se ne moze ni potvrditi ni pobiti ono sto govori. Ne zna svoj posao, niti ikakav drugi, ali je dobro sto je na tom mjestu, jer bi drugi radili gore.

I o defderdaru Bekir-agi Djugumu. Izdvajam ga izmedju drugih, jer je pristao da razgovara sa mnom, i pored svog visokog poloza. Doduse, mozda su mu krivo rekli moje ime, ili nije znao ko sam, ili me zamijenio s nekim, jer bi to bilo prvi put u istoriji ljudskog roda da je jedan defderdar primio ovakvu fukaru kao sto sam ja, samo zato da bi saslušao njegove nevolje, ali to mi je svejedno, pristao je da razgovara sa mnom, i hvala mu na tome. I pomogao bi mi, nemam dokaza da ne bi, i volim da mislim ono sto mi je mило nego ono sto je vjerovatno. Nesreća je samo sto sam se bas ja namjerio na takvu vjernost i odanost kao sto je njegova, jer drugi sluzbenici obicno ne umiru zbog smrti

svojih gospodara. A mozda bi trebalo uvesti lijep obicaj, koji je svojim primjerom ostavio Bekir-aga Djugum, da svi umiru sa svojim gospodarem, kao indijske zene sa svojim muzem, jer nije posteno da svoju odanu sluzbu zavrse izdajom, sluzeci drugome. Doduse, to bi moglo imati i rdjave posljedice, da se vise niko ne prihvati vaznijeg polozaia, cime bi narod bio grdno ostecen, ali za lijepo nacelo treba nesto i zrtvovati.

O trgovcu hadzi-Fejzi sam rekao malo. Da je dobar covjek, i da nit je pruzao priliku, kao sto je pruza svim mladjim ljudima koji nisu gadljivi i sitnicavi, i prihvataju paznju i bliskost hadzi-Fejzinu, sto nije mala ni ne vazna stvar u ovom hladnom i bezdusnom svijetu. Fejzo je mekan i sirok covjek, i trazi malo a pruza mnogo, ali ja nisam imao razumijevanja ni za njegovu sirinu ni za bliskost, sto je moja krivica a ne njegova.

A onda sam izgubio volju da se segacim, usiljavajuci se da ga uspravim oporom salom. Primijetio sam da on jedva slusa. Naveo me da govorim, kako bi ostao sam sa sobom.

Ucutao sam.

Nije se zacudio, nije upitao zasto sam prestao da govorim, polako se okrenuo prema visokom jablanu u dvoristu, i lice mu se opet bolno zategnulo.

Zasto ga ne bih suocio s tugom, izravno? Pristao sam na njegovu zelju da pricam sta bilo, kako bi on mogao da davi svoj bol, odbijajuci ga. I pogrijesio, kao i on.

Pomenucu mu njegove mrtvace, neka se navikne da bude s njima.

- Je li hafiz Abdulah sjedio na tom mjestu?

Pogledao me iznenadjeno, kao da se cudi kako sam pogodio njegove misli. Ali nije odgovorio. Ustao je sa secije i poceo da hoda po sobi, stezuci sake uobrucene na krstima.

Nisam odustao.

- Sigurno je volio da gleda onaj jablan?

- Kako znas?

- Vidim po tebi. Stalno mislis na njega.

Stao je kraj prozora, okrenut ledjima. Kako znas? - rekao je. Hoce li nastaviti razgovor o mrtvom prijatelju, sjecajuci ga se dok je bio ziv, ili zaleci zbog njegove smrti?

Ali, Sehaga je tesko probojan, i ne predaje se lako. Odbio je suocenje, opet.

Ne okreuci se, skrenuo je razgovor na mene. Zato me zvao, zato sam i dosao. I zastitio se tim razlogom, da me ne pusti u svoj svijet.

- Od cega zivis?
- Ne znam ni sam. Mozda od ljubavi.

Taj razgovor mu je laksi, jer je izvan njega.

- Lijep zivot. Samo je obicno kratak.
- Je li bolji lijep a kratak, ili dug a ruzan? Gavran zivi tristo godina.
- Gavran i ne zna da je ziv.
- Mi znamo, to je nasa sudbina.
- To je nasa nesreca.
- Sreca i nesreca.

Vidim kuda se krece njegov misao. Dosao je do ruba, hoce li ga preci? Hoce li pomenuti razlog svoga ocajanja?

Ne, ne usudjuje se.

Opet sam mu ja zaklon.

- Zasto si ono ucinio kod hadzi-Duhotine?
- Pravo da kazem, ne znam. Tek sam se vratio iz rata, bio sam zbunjen, bio sam gorak. Ne znam.
- Je li te Mula Ibrahim zato otpustio?
- Mula Ibrahim je neduzan. Prisilili su ga.
- Mula Ibrahim je kukavica.
- Nije on za to kriv. To je kao da se rodio gluh, ili s krivim nosom.
- Da li zaista mislis tako, ili si lukav?
- Na zalost, nisam uspio da izucim lukavstvo. Nemam dara.
- Koliko ti je godina?
- U maisu cu navrsiti dvadeset i pet.
- U maisu?
- Da zasto?
- Pitam sta bilo, govorim sta bilo. Da ne cutimo.

I njegov sin je rođen u maisu, kao i ja. Pogodio ga je, ali ni o tome neće da govori.

Onda je opet počeo da hoda duž velike sobe, zagledan u cilim.

Sat u drugoj sobi odbijao je nešto, vrijeme je prolazilo, a mi smo cutali, kao da smo zaboravili jedan na drugoga.

Ne, nismo zaboravili.

On je u mislima upoređivao mene i svoga mrtvog sina, rođeni smo iste godine, u istom mjesecu, bili smo u istom ratu, to nam je zajednicko, on je mrtav a ja sam ziv, to nam nije zajednicko. I sta ce sa mnom, da mi pomogne pa da ga podsjećam, ili da me ukloni da ga me pozljedjujem?

Ni ja nisam zaboravio njega. Bila mi je mucna ova tisina, medju dva ziva covjeka, smetalo mi je njegovo ujednaceno kretanje od zida do zida, javila se u meni i srdzba: zasto me zvao, da ga gledam ovako zatvorenog i odvojenog? Zasto sam dolazio, da gubim vrijeme, da vidim kako ga ni za trenutak ne mogu okrenuti sebi?

Treba li sad da izađem, s prijekornom mislju da sam uzalud dolazio oholom covjeku?

Necu, ne mogu, nikad se vise ne bih vratio ovamo, ako bih sad otisao. A mozda mu je potrebna moja pomoc. On tone, kako mu ne pruziti ruku?

Odlucio sam da upadnem u njegovo uporno cutanje, prepadom.

- Znas li zasto su ubili hafiz-Abdulaha?
- Ne znam.
- Ja znam. Bio sam juce u dzamiji. Zastao je, kao udaren.
- Svi su napadali studenta Ramiza, on ga je branio.

To nije bila istina, ali sam namjerno rekao tako.

Naglo je sjeo, odbacivsi oklop, smanjivsi razdaljinu, izasavsi sav iza sanca, odjednom uvucen u razgovor.

- Sta se desilo? Pricaj! Sve!

Ispiricao sam, ukratko o drugima, opsirno o hafizu, sakrivsi da je zrtvovao mladica a branio pravdu. Nisam lagao, ali nisam dorekao istinu, da bi, mi mrtvi starac bio saveznik kod Sehage. Juce mi se zamjerio sto je trazio kaznu za Ramiza, znam da ljudi nisu savrseni, a razocaran sam kad se u to uvjerim, i sad sam, ispravljao njegovu gresku, ili zabludu. A mozda nije ni greska ni zabluda. Trazio je pravdu a ne nasilje, i svima je pred lice stavio ogledalo, da vide svoju nakaznost, kad vec napadaju tudju. Postupio je hrahro i posteno, ne stedeci nikoga, zato je i stradao. Nisam pogrijesio kad sam ga uzeo za svjedoka.

- Onda su ga ubili - uzviknuo je Sehaga uzbudjeno. - Zar i njega!

Zar i njega! I sina i prijatelja. Njih dvojicu je najvise volio u zivotu, obojicu su ubili. Nista drugo nije vidio, nista drugo nije ga se ticalo.

Htio sam da ga upozorim, nisu samo oni stradali. Ima nesreca i osim njegove. Pun je svijet nesreca. Znam, ticu nas se samo nase, ali zar i tudje nisu nase?

- Mnoge su ubili, i mnoge ce jos ubiti - rekao sam, misleci na Ramiza.

Ali on kao da nije cuo, drzao je sastavljene pesnice na prsima, kao da pritiskuje bolno mjesto, blijed, zgrcena lica, sav ustremljen na jedinu misao.

- O, zlikovci! - prosistao je stisnutih zuba. - Platicu vam! Naci cu krivca! Zemlju cu prokopati, ali cu ga naci!
- I da se osvetis, hafiz-Abdulaha neces podici iz groba.
- Umro bih od sramote, ako bih zaboravio prijatelja!
- Ucini nesto korisnije. Mladog Ramiza ce ubiti.
- Ubice sve postene. Hiljadu smrti su zaslužili!
- Nisi spasio sina. Spasi njega... Nije ocekivao da cu to reci. Ni ja. Stao je i pogledao me zaprepasteno. Bezdušno sam provalio u njegovo okrvavljeno srce.

Stisnuo je sake, sav se zgrcio, izgledalo je da ce skociti na mene. Kako sam se usudio da mu to kazem?

Nije posao prema meni, nesto ga je zaustavilo. Mozda misao, koja mu se nikad nije javila, da zbog mrtvog sina pomogne nekom zivom. Zbunila ga je ta mogucnost, mozda mu se cinila i nepravedna, u pocetku, neprihvatljiva za njegov bijes. Ali nije mogao ni da je odbaci lako.

Je li pomislilo kako bi bilo lijepo da je neko pokusao spasti njegova sina? Je li u magli zbunjenosti nazreo put koji bi njegovom sjecanju dao vise smisla? Je li se u njemu pokrenula zaboravljena dobrota?

Htio sam da presudim u njegovoj nedoumici:

- Umrijece neduzan.

Jos se branio:

Je li moj sin bio kriv?

- Zato ti i govorim. Najbolje ces razumjeti. Oca nema, poginuo je u ratu, ima samo majku. Sta ce mu ona pomoci?
- A kako cu mu ja pomoci?
- Ne znam. Moli valiju da ga puste.
- Ne smije, boje se jedan drugoga.
- Onda mu nema spasa.
- Ima majku, velis. Zasto nije mislio na nju? Djeca misle samo na sebe, roditelji ih se ne ticu.
- Zaboga. Sehaga, zar ni mrtvom sinu ne prastas sto je mislio drukcije nego ti?

To nije izdrzao, pogodio sam ga u zivu ranu, ni sam ne znam zasto, viknuo je, pogledavsi me krvnicki:

- Pasji sine! Sta hoces od mene!

A onda je sagnuo glavu, i poceo da lomi prste.

Stajao je tako dugo.

Onda je rekao tiho, ne gledajući me:

- Nije trebalo da mi to kazesh.
- Kazem zbog tebe. Pomiri se s njim. Mrtvog ga prihvati s tugom a ne s bijesom. Mladi ljudi cesto cine ludosti, jer zele nemoguće. Kao tvoj sin, kao Ramiz.
- Jesi li prijatelj s tim covjekom?
- Nisam. Jedva se poznajemo.
- Zasto se onda zauzimas za njega?
- Zato sto nece niko, zato sto je sâm, zato sto je posten.
- I tebi je potrebna pomoc, mislio sam da ces govoriti o sebi.
- Meni prijeti sirotinja, njemu smrt. Njegovo je teze.
- Lud li si, boze moj! Sve sto kod nas vrijedi, to je ludo. I moj sin, i ti, i taj Ramiz.
- Lud je zato sto ne misli o sebi, vec o drugima. Treba li zbog toga da umre?
- Je li vlasti stalo do njega?
- Mnogo. Opeklo ih je ono sto je govorio. Odjednom se izmijenio, pakostan izraz mu se pojavio na licu:
- Kako bi bilo da im ga otmemo? Pocrkali bi od bijesa!

Eto, taman sam mislio da sam istjerao djavola iz njega, a on sve pocinje po starom. Bol mu je nanesen tudjom krivicom, i lijek mu je samo nevolja koju ce on nanijeti drugome.

- Ne bi im bilo lako - slozio sam se, ugledavsi neocekivanu mogucnost za Ramizov spas. Sehagin razlog me se me tice.

Cudno je kako se nenadno pokrenuo, izraz lica mu nije vise zloslutno mracan, vec sabrano odlucan, tanak osmijeh oko usana otkriva zamisljenu radost likovanja, ruke stoje mirno jedna pored druge, tijelo se ispravilo. To je drugi Sehaga, covjek koji smislja osvetu.

To su trenuci kad sigurno zaboravlja svoj bol. Ali ova njegova pakost nece biti samo osveta. Pomoci ce drugom covjeku.

Sad ga nista ne bi moglo zaustaviti. A da sam slucajno podstaknuo u njemu dobrotu, ostala bi blijeda i mlitava.

Koliko je zlo zivlje i marljivije! Neka nam je bog u pomoci.

Udario je dlanom o dlan, ruke su vrsile svoj posao spremno, ne muceci se, ne grzeci se vise.

Usla je mlada djevojka.

- Zovni mi Osmana!

Osman je odmah usao, kao da je cekao pred vratima, a mozda je i cekao, stojeći s mladom djevojkom. I njemu i njoj oci su sijale kao kandilji.

Sehaga je protrljao ozivjele ruke.

- Sjedi! Treba da spasemo jednog covjeka iz tvrdjave.
- Ima nekoliko nacina - odgovorio je Osman, ne razmisljajuci. - Ja sam za najskuplji.
- U redu - pristao je Sehaga. To je bilo sve!

Osman Vuk me pogledao veselo, i upitao Sehagu:

- Hoces li da ti donesu mlijeko?
- Poslije.

Vrijeme je da odem, da bi oni mogli da se dogovore nasamu.

Ostao sam duze nego sto sam mislio, i mnogo duze nego sto se Tijana nadala.

Pitace me, zasto me pozvao. Nije me pozvao.

Pitace, o cemu smo razgovarali. Nismo o meni razgovarali.

Pitace, hoce li mi pomoci. Ni on ni ja nismo se toga sjetili.

Pitace, zasto sam onda toliko zadovoljan. Necu znati da objasnim zasto sam toliko zadovoljan.

13. Otmica

Ta noc uoci Bajrama bila je burna.

Kraj posljednjeg dana posta Osman Vuk je docekao u Zajkinoj mejhani, trijezan, miran, gotovo svecan. Mejhana nije zatvorena za druge goste, kako je Osman obicno zahtijevao, ali su svi znali da je to njegovo slavlje, zbog sutrasnjeg Bajrama, zbog dugog Ramazana, ni zbog cega, niko nije trazio razlog Osmanovu ludovanju, jer bi taj razlog cesto trazili. Znao je da se veseli kao nijedan covjek u gradu, okrecuci ga na glavu i remeteci njegovu kiselu tisinu. Ocevi odraslih sinova i muzevi mladih zena bili su tada brzni, jer su sinovi postajali nemirni, a mlade zene gubile san i, tuzeci se na glavobolju, dugo u noc sjedile kraj prozora i uzdisale, sto je mnogima donijelo pravu glavobolju od muzevljevih njeznih saka koje su, za svaki slucaj, istjerivale ludost iz zenskih glava uvijek punih opasnih snova.

Sejmeni su se tada okupljali oko njega, i pratili ga po ulicama, strepeci sta ce Osman izmisliti. Ali su uvijek ostajali na pristojnom odstojanju, bojeći se njegova neljudskog bijesa.

Te večeri, već u sumrak, čekala ga je pripremljena gozba s jelom i ohladjenim picem. Zajko, vazan i utegnut, i njegova dva momka, u svečanim odijelima, tiho i uzurbano su vrsili posljednje pripreme za to ludo bogoslužje, a stari Ciganin Ramo, najbolji svirac i pjevac koga je svijet vidio, i njegovih pet sinova, čekali su spremni, gledajući pobožno u Osmana i njegove drugove, veseljake, kockare, ukoljice, ludove, pijanice, najveće sarhose u gradu.

Kad je pukao top na Tabiji, oglasivši kraj posta, Osman se digao, omrsio se, tobože, zalogajem hljeba i casom rakije, zazelio svima srećan Bajram, jer sutra bogzna hoće li i znati da je Bajram, i tada je počelo veselje.

Sejmeni i nocobdije vukli su se kao sjenke oko mejhane, ali su cijelu noc slusali pjesmu, svirku, smijeh, viku, u noc niko nije izasao.

Sve mi je to ispricao Mahmut Neretljak, koji je cijelu noc pio s Osmanom, i njegovim društvom, odspavao ujutro sat-dva, i odmah izletio iz kuće, zut kao limun, ali srećan i blažen, kao da su mu svi životni snovi ostvareni. Veselio se s Osmanom Vukom! I svakome je to pričao.

Ne bi nikad stigao do Osmana i Zajkine mejhane, to je za njega daleko koliko i pasin konak, slučaj ga je doveo do te neočekivane sreće. Osman Vuk je bio dosao da mene pozove na to bajramsko slavlje, ali su mi Tijanine zloslutno skupljene obrve ubile svaku volju za veseljem. Nikad nisam bio, ne moram ni sad, tjesio sam se, kad mi ništa drugo nije ostalo.

Mahmut je slusao, kao u zanosu, i sigurno mislio da sam jado koji ne zna šta je pravo musko veselje, niti ću ikad saznati, kad odbijam poziv koji bi svako prihvatio, ako je pravi čovjek. Ja, eto, nisam pravi čovjek, i predložio sam Osmanu da povede sa sobom moga priljetelja Mahmuta, on to voli, a i za društvo je bolji od mene.

Mahmut me pogledao zahvalno, Osmana s nadom, uzbudjen kao djevojka kad se nada da će je isprositi, a kad je Osman pristao, nešto mu je zaklokotalo u grlu, gotovo se zagusio zbog te počasti, ali se brzo pribrao i dostojanstveno zahvalio na pozivu.

Zacudio sam se, posteno da kažem, što ga je Osman pozvao, ali mi to nije bila najveća briga. Izasao sam s njim, da ga upitam, zar neće pokušati da spase Ramiza, večeras bi bas bilo zgodno, svi se vesele, a on se samo nasmijao: - I ja se veselim.

Ostao sam zbunjen, a Osman je otisao smijuci se.

Mahmut mi je sutradan pričao da je pijanka bila nevidjena: dzaba, za pice treba da se nadju pravi ljudi. Sile su, nema šta, naročito Osman, ali je dobro što su i njega, Mahmuta, pozvali. Pokazao im je kako se pije, polako, dugim gutljajima, s jezika a ne iz grla, ne naskap, to je prosto, i ne može se dugo izdržati. Doduse, poslije je i on pio naskap, i srkao iz tanjira, kao corbu, ali to

je bilo pred zoru, kad su pamet izgubili, svi osim Osmana. Mahmut ih je naučio i kako sviraci treba da sviraju, tiho, gospodski, da se cuje samo do kucnih vrata, da ulazi u srce, da te davi u grlu a ne znas zasto. Osman Vuk mu je priznao znanje, rekao da mu je veselje ljepse zbog Mahmuta, i sve ga grlio, grlio, kao brata, kao pravog prijatelja. A i taj Osman Vuk, nije vuk, vec arslan, on sve moze sto iko moze a ne moze svako sto on moze. Sve mu je novo, sve muzevno, sve veselo, i ono sto zna i ono sto kaze. Vilice je razvalio smijuci se i cudeci, i da je juce umro, ne bi znao da i takvih ljudi ima na svijetu. On je najvedriji, najzanimljiviji, najbolji, najpametniji, najhrabriji covjek koga je ikad vidio. A sta sve u njemu lezi, tesko je i vjerovati. Svirao je na sarkiju a Ramo je pjevao, onda je on pjevao a Ramo svirao, onda je igrao neku cerkesku igru, Mahmut nikad nista ljepse nije vidio, pa neku rumunsku igru, sa Zajkom. Oko ponoci dosli nekakvi grmalji, pa hoce da pokvare veselje, traze da Ramo njima svira, naredjuju da se prekine igra, a Osman njima, tako i tako, sjedite i pijte, ne kvarite nam veselje, ne smetajte nam, ni mi vama ne smetamo. Oni, bezobrazni, ni opepeliti, davno su, vele, tutora sahranili, a ako mu se ne svidja, eno mu vrata, slobodna mu dzada, i sve tako, da se pobljujes, a bogami, i prijete, vidim, svasta se moze desiti. Ali se s Osmanom nista ruzno ne moze desiti. On ti ustade, pa polako, ama korak nece da pruži, ni rukom brze da mahne, jok, vec kao da ima vremena za sve, pridje jednom grmalju, a grmalj golem, jedva je na vrata usao, udari ga po desnom, udari po lijevom obrazu, onako izamaske, grmalj samo klece, Osman pridje drugom, isaketa i njega, a kako ga koji put udari, a njemu glava poleti, i odletjela bi da nije vezana za vrat, pa se vrati na drugu stranu, pola metra se odvoji, pa se opet nekako namjesti, saka mu teska kao topuz, pa grmalj ne zna ni gdje je ni sta se s njim desava. Onda jednome naredi da otvori vrata, a obojici da se gube i da nikad vise u zivotu ne zavire ovamo, i bogami, uvukose vratove, poslusase ga, kao djeca hodzu, i klisnuse u mrak. A on se vrati u drustvo. - Gdje smo stali? - veli, kao da nista nije bilo. Tada Muharem Pjevo, odusevljen, poruci pjesmu, i htjede da plati, Osman samo izdrelji, oci, strah te u njih pogledati kad planu, srce ti se skupi ko oskorusa, a samo tren poslije, sunce iz njih zasija, pa veli Pjevi: - Veceras ne turaj ruku u dzep. A koliko je platio Zajki, koliko sviracima, koliko momcima, to samo on zna, svrsio je to nasamu, gospodski, ali je para pogolema, vidjelo se po tome kako ga gledaju, kako se ponizno smijese, kako se klanjaju, svi bi ostali; na nogama tri dana i tri noci, da je on htio. Ali kad cu kako mujezin uci sabah, dize se i veli: - Srecan vam Bajram, braco. I hvala sto ste mi ucinili cast. I trijezan, kao da nije proveo noc u picu, oprostio se sa Zajkom, a svirace zamoli da ga ne prate dugo ulicom, Bajram je, praznik, ljudi vec idu na molitvu, ne treba da im smetaju. Pratili su ih svirkom do mosta, na mostu su odsvirali jos jednu pjesmu, ljudi su zastajali, iduci u dzamiju, a on se klanjao, s rukom na prsima, i cestitao im Bajram. Onda se poljubio sa svima iz drustva, i s Mahmutom, u oba obraza, i otisao kuci. Mahmut je bio suvise uzbudjen da bi dugo spavao, dva velika djuguma prosuo na glavu, da dodje sebi od rakije i od velike sreće, i dugo poslije toga pricao o Osmanu i o toj nezaboravnoj noci.

Nije mi to mnogo licilo na Osmana Vuka, nikad (nisam vidio kako se veseli, ali ova uzdrzanost i odmjeranost sasvim je neobicna, nimalo njegovna. Ili je Mahmut nesto pogriješio, ili ja nista ne znam o Osmanu Vuku.

Poslije mi se ponesto objasnilo kad sam cuo sta se te noci dogodilo u tvrđjavi.

Te iste noci, uoci Bajrama, neko je oteo Ramiza iz tvrđjave, i nekud ga sklonio.

Iza jacie nepoznati ljudi na konjima dosli su pred tvrđjavsku kapiju, snazno udarili zvekirom i naredili strazaru da pozove dizdara, nose vazno naredjenje od valiije. Kad je dizdar dosao na kapiju, pokazali su mu pismo, i on je dvojicu pustio u tvrđjavu, drugi su ostali pred zakljucanim vratima.

Sta se nakon toga desavalo, niko nije tacno znao, i moglo se samo nagadjati, kao sto su nagadjali i oni kojima se sve desavalo. Dvojica neznanaca savladali su dizdara u njegovoj kuli, udarili su ga nadzakom po glavi i krvavog ostavili na podu. Kljucara su savladali u njegovoj sobi kod ulaza u lagum. Onda su obojica dosla do strazara na kapiji, kao da izlaze, on im je otvorio, i tada, kad se okrenuo, nadzak je pogodio i njega. On se prvi i osvijestio, mozda zato sto je najmladji, ili sto mu je glava najtvrđja, ili sto su ga najlakse udarili, zatvorio otvorenu kapiju, digao uzbunu, izbudio pospale strazare, a onda su nasli kljucara koji je dosao sebi, ali je jedva znao sta se desilo, i dizdara koji je najgore prosao. Cijelu noc nije dolazio sebi, trljali su ga, polivali vodom, i sve uzalud, onda su mu stavili rakiju pod nos a nekoliko kapi kanuli u usta, i dizdar se probudio, ali nije mogao ustati. Na glavi mu je bila velika cvoruga, u stomaku muka, u tijelu slabost, u glavi nejasno sjecanje.

Ramiz je nestao iz tvrđjave.

Taj Bajram su ljudi zapamtili po tom dogadjaju.

Pricalo se, svuda, kao o cudu, o junastvu, o smaku svijeta, prema tome ko je govorilo. Pronijela se vijest da je to ucinio Becir Toska sa svojim hajducima, drugi su tvrdili da je to djelo dervisa hamzevija, treci su se samo cudili, jer je Ramiz bio prvi zatvorenik koji je otet iz tvrđjave. Jednima je to bio razlog da misle kako su ljudi postali gori, drugima da su hrabriji. A mozda je tacno i jedno i drugo.

Vlast se uzbunila. Velika je bruka sto su razbojnici mogli uci u tvrđjavu, ali jos veca sto su o Ramizovu zlocinu obavijestili ne samo valiju vec i Portu. Kako ce sad javiti da ga nema? Kakva je to tvrđjava, kakvi strazari, kakva uprava koja ih drzi?

Ispitivali su dizdara i tvrđjavsku posadu, ali ljudi nisu znali nista vise od onog sto su odmah rekli, i sto je znao cio svijet. Dizdar, jedva govoreci zbog bolova u glavi, rekao je da je pismo zaista bilo od valiije, s pecatom. Nije ga, doduse, docitao, jer su ga zlikovci udarili po glavi cim je poceo da cita. Sjeca se samo naslova: Cestitom dizdaru, i nista vise, a bolje bi bilo da se ni toga nije sjecao, jer su mu pokazali pisimo, koje su razbojnici bezobrazno ostavili u njegovoj sobi, i upitali ga kako je mogao pomisliti da je valijino, kad bi i slijepac mogao vidjeti da je pecat krivotvoren, i ne bas narocito vjesto, na sto je dizdar

odgovorio da i on sada vidi, ali onda nije vidio, zato sto nije sumnjao, a i zbog slaba svjetla.

Svijet je znao i to da je vlast pitala dizdara zasto je nepoznate ljude pustio u tvrdjavu, zasto ih nije ostavio pred kapijom, a pismo (u kojem se zahtijeva da im preda Ramiza) procitao u sobi. Odgovorio je da su bili obuceni kao sejmeni, sto su potvrdili i ostali, i da su mu rekli kako imaju da mu daju usmena uputstva, a najvise ga je prevarilo sto su naredili da se kapija zakljuca dok oni budu u tvrdjavi i kako da pomisli na kakvo zlo, kad su njih samo dvojica, a u tvrdjavi deset naoruzanih strazara, osim njega. A jos ce najprije biti da ga je prevarila nepojmljiva drskost tih ljudi. Najprije ce biti da je tebe prevarila tvoja glupost, rekli su mu ljubazno.

I tako, niko tacno nije znao sta se desilo. Ni ja, iako znam kako je pocelo. Ali, dalje od toga, sve mi je tamno.

Upitao sam Sehagu, kad sam mu cestitao Bajram, gdje je sklonjen Ramiz.

Pogledao me ostro, kao neprijatelja, i prezrivo, kao budalu.

- Odakle bih ja znao? Zasto mene pitas!

Vidio sam koliko sam zaista glup, i koliko sam im nedorastao.

A ne bih Sehagu ni pitao da me Osman Vuk nije zaobilazio kao da sam sugav, i kao da me nikad u zivotu nije sreo, ili je cuo o meni samo najgore.

Sve sam domisljao sam. Dobro, Sehaga je dao pare, a Osman je platio ljude, ko zna kakve, stare ratnike, hrabre a siromasne, ili hajduke iz sume, ili razbojnice, ili zlikovce koji se niceg ne boje kad treba da dodju do novca. Onda je priredio veselje u Zajkinoj mejhani, s velikim drustvom, sa sviracima, s Mahmutom koji ce sve pricati, sa sejmenima koji su cijelu noc nailazili i castili se, s pasvandzijama, s pijanicama, s nocnim sovama, i ostao je od sumraka do zore. Svi to mogu potvrditi, i oprati ga svake sumnje, ako bi nekome palo na um da posumnja u njega.

Ali, koga je potplatio u tvrdjavi? Strazara? Ali strazar nije vazan, i mogao je bas te noci ne biti na kapiji, a i da je bio, nikoga ne bi smio pustiti bez dizdarove dozvole. Ne, nije on, a udarac po glavi dobio je besplatno.

Onda je dizdar? Njegova mala plata i dosadna sluzba, jer nikad ne smije napustiti tvrdjavu, sigurno su dozlogrdili starom ratniku, i mogao je pristati na sve, ako bi mu pristojna nagrada omogucila da se rijesi tvrdjave, u kojoj je zivio kao i zatvorenici. A mogao je i da se ozeni, da okusa ono sto su svi ljudi cinili, a sto on nije mogao. Nije morao znati ljude koji ce doci, i sigurno je govorio iskreno da su mu bili nepoznati i da ih nikad nije vidio. Dogovarajuci se s Osmanom, vjerovatno je zelio da otmica bude ubjedljiva, i prisitao je, ne, zahtijevao je da ga otmicari udare, ne bas prejako, malo, koliko da se moze opravdati. Ali, zasto su ga udarili onako krvnicki? Da li im ruka ne zna za malo,

ili su željeli da dokaz bude sto ubjedljiviji, ili su naplatili ko zna kakav dug, tek, dizdar je jedva glavu izvukao, i da je znao kako je teska zlikovacka ruka, mozda ne bi pristao na ovaj posao. A mozda i bi, jer sta je jedan jaci udarac i nesto teza glavobolja prema sreći koju je tako platio! Ovoliko koliko je vjerovatno dobio od Osmana, ne vjerujem da je zaradio cijelog zivota, a bilo mu je krajnje vrijeme da shvati kako se ne moze mnogo zaraditi posteno. Doduse, kad je ustao, a lezao je nedelju dana, glava ga je boljela kad god bi se naoblacilo, i kad je bilo vlazno. I kad bi poceo stogod da misli. Ali ga vise nije boljela glava zbog drugih stvari, koje su ipak vaznije od glavobolje. A razmisljanja se lako odrekao, zato sto mu zaista nije potrebno, i zato sto se sjetio kako je cijelog zivota mislio uzalud. Poslije nekoliko mjeseci dao je ostavku, kad mu je umro stric i ostavio mu neko nasljedstvo, kako je tvrdio, mada se svako cudio sto je njegov stric krio da ima ista. Ali, ko se moze zakleti da zna sve o ljudima? Kupio je malo imanje kod Kozje cuprije, ozenio se mladom udovicom bez djece, i obradjujuci posnu zemlju a naslanjajuci se na plodnu zenu, stekao malo imetka a mnogo djece. I stavljajuci isjecen sirov krompir na celo, kad bi ga zaboljela glava, da ga podsjeti da onu srecnu noc, zahvaljivao bogu sto se sudbina jednom u zivotu i njega blagonaklono sjetila, da mu plati za toliku postenu sluzbu zemlji i caru.

Tijana je u dvoristu cula o Ramizovom bjekstvu, a ja sam joj ispricao sve sto sam znao. Prvo joj je palo na um da se zabrine:

- Da tebe ne upletu?
- Ko da me uplete? Sta sam ja kriv? I kako da me upletu? Ne znam ni kako se desilo.
- Jesi li siguran da ti ne moze biti nista?
- Siguran sam. Igru igraju veci od nas.
- Veci igraju, manji placaju.
- Ovaj put nisi u pravu.
- Daj boze. Samo ti nikome ne pricaj to sto znas.
- Nisam lud.

Onda se sjetila Osmana Vuka i pocela da se divi:

- Izgleda kao hajduk. Samo je on to mogao uciniti.

Pobunio sam se, zelio sam da ga sklonim s puta:

- Dopao ti se taj hajduk. Samo zato sto je rekao da si lijepa.
- Hajde, ne luduj.
- On to kaze svakoj zeni.
- Bas me briga!
- A otmicu nije on izvrsio. Cijelu noc je pio.
- Mozda je izasao, pa se opet vratio.
- Nije se ni maknuo iz mejhane, sve do zore.
- Ko je onda?
- Ne znam.

Nije izveo Ramiza iz tvrdjave, ali je sve učinjeno po njegovoj zamisli. Nisam htio da joj to kazem, uvrijedilo me njeno odusevljenje. Ali je istina. On radi ono što hoće, uzima od života što mu se sviđa, pametan je da smisli sve što mu treba, a povrsan da bi mislio o razlozima i posljedicama. Da su otmicari slučajno stradali, njemu bi bilo svejedno. On misli samo na sebe. Život je za njega radost, uzivanje, pustolovina. On je vjetar, podnevno sunce, proljetna kiša, on čini svoje, on živi, kao priroda, drugi uzmu od njega što mogu, što on dopusti, ne obazire se ni na koga, i ide svojim putem koji ne vodi nikud. On ne sanja, već budan, i zedan svega, ide kroz život, ne želi već uzima, ne brani se već napada.

Ali zasto je ovo učinio?

Sve je smislio, zaklonio se, zaštitio, stotinu očiju naveo na sebe te noci, a sve se desavalo kako je on htio. Nikome ni na pamet neće pasti, nije ni poznao Ramiza, zasto bi se izložio opasnosti?

A poduhvat je zaista opasan. Ako bi otmicari bili uhvaćeni, sigurno bi ga otkrili, a onda mu ni Sehaga ne bi pomogao.

Zasto je pristao? Sam nema ništa od toga, mladić ga se ne tiče, a ne vjerujem da bi se žrtvovao i za koga. On sluša samo svoju misao, i slijedi samo svoju želju. Možda se upustio iz prkosa, zbog nemirna duha, da učini nešto neobično i opasno, da bi uživao u zbunjenosti tragalaca, smijuci im se i navodeći ih na pogresan trag. Ni na kakav trag! U mrak. Jer traga nije bilo, kao da je duh prošao.

Znao sam ponesto o junacima, kukavicama, lopovima, siledzijama, sanjarima, otmicarima, plasljivim činovnicima, sujetnim pisarima, ali o ovom gradskom hajduku nisam znao ništa. Sve što sam o njemu mislio, ostajalo je nedovoljno i sakato, i uvijek se moglo pobiti drugom mislju.

Tog prvog bajramskog jutra probudio sam se dočkan, noću sam se dugo prevrtao bez sna, slušajući kako pekarski radnici, pjevaju, sigurno pijani, i kako vjetar duva s Trebevice. Nisam mogao da spavam zbog Ramiza i zbog Osmana. Bio sam uvjeren da se salio, da me varao, kad je rekao da će se te noci veseliti. Poceće da pije, i ostavice društvo, da svrši posao koji mu je dao Sehaga. I opet će se vratiti, i svi će potvrditi da nikud nije izlazio. Tako je mislila i Tijana, poslije.

Odredjivao sam vrijeme kad će Osman doći pred tvrdjavsku kapiju i, zamisljajući stotinu prepreka, pomicao ga dublje u noc. Sad će! Ali su se tada na ulici javili neciji glasovi, necija pjesma, prisilivši me da odgodim pocetak. U ponoć sam čuo ezan s Begove dzamije, učio je Salih Tabaković, u nevrijeme, ni za koga, čudno, kao da jauče, vice u tamnu noc svoj strah i izgubljenost. Zavijao je kao pas, zbog nekog uzasa koji je samo on znao, a činio je to desetak puta godišnje, kao što je Sehaga pio, podsjećao je ljude na nesreće, na prazninu življenja, na smrt. Taj prestravljeni krik, i vjetar što je jecao, u naletima, izdvajali su ovu noc između drugih, i ovaj čas između ostalih. Sad

je vrijeme, ponoc, vjetar, tama, puste ulice, strah nad gradom. Da li ce Osman udariti halkom na teskoj kapiji? Pretrnuo sam od tog zamisljenog zvuka, jedinog od covjeka u tom trenutku noci. Je li strazaru javljeno za njegov dolazak, ili ga mora savladala?

Od toga casa u mom polubudnom mozgu pocinjalo je da se splice zamršeno klupko opasnosti, strke, krikova, uzbuna, junastva, ali su iz te guzve, koju se nisam usudio da rasplicem, Osman i Ramiz, nekako izlazili, odlazeci u noc, jureci na konju, lebdeci na oblaku, gubeci se u tami.

Pa sam se opet vraćao na pocetak. Strazar je viknuo na uzbunu, prije nego sto je Osman uspio da ista ucini, u tvrđjavi su se upalila svjetla, u gradu je usamljeni covjek vikao svoj strah u mracno nebo, a ja sam tonuo u san, odnoseci sa sobom s ovog svijeta, srećan, samo sjenku dvojice hrabrih konjanika.

Kad sam se probudio, sjetio sam se da Osman sinoc nije nista ucinio za Ramiza, prece mu je bilo veselje.

A onda sam saznao da je otmica izvršena!

Samo sto sam doruckovao, dosao je Mahmut. Nista nije znao o Ramizu ni o bjekstvu iz tvrđjave, niti ga se mnogo ticalo, kad smo mu rekli. Bilo je vaznijih stvari o kojima vrijedi misliti. O veselju u Zajkinoj mejhani, prije svega. Je li Osman izlazio? Ne, nikud nije izlazio. Kud bi izlazio?

Zbunio me, sasvim. Strahovao sam za Osmana cijelu noc, a on je cijelu noc presjedio u mejhani. Steta sto Tijana nije to cula, ali je bas tada izasla da primi dvije korpe djakonija koje su donijeli Sehagini momci. Korpe je vratila, zdjele ostavila.

- Poslao Sehaga - rekla je zbunjeno, mozda zbog neočekivane paznje.

Mahmut je klimao glavom, s priznanjem, ali ga se i to malo ticalo.

- Sigurno se Osman sjetio - rekao je, i nastavio da prica, i opet o Osmanu Vuku, kakav je covjek, kakav prijatelj, nekoliko puta je ponovio kako mu je drago sto se upoznao s Mahmutom, kako su se poljubili u oba ohraza, u oba!

Ucinilo mi se da je, pricajuci i ponavljajuci ono sto je vec rekao, postajao sve cudniji, sve tuzniji. Pogled mu je zamisljen, glas tih.

- Jesi li umoran? - upitao sam, ga. - Ili si nesto tuzan?
- Tuzan? Sta govoris? Zasto bih bio tuzan!
- Covjek moze da bude tuzan poslije velikog veselja.
- Moze, znam. Ali nisam.

Čak se i nasmijao, da pokaze kako je veseo, i odmah, bez prelaza, samo sto je predahnuo, rekao da je jutros isao da čestita Bajram Osmanu, ali ga momci nisu pustili.

- Kazite Osmanu da je došao Mahmut Neretljak - naredio im je.

Jedan momak je otisao, i uskoro se vratio.

- Nema Osmana - veli.

- Kako nema? Eno, glas mu cujem.

- Nema, nije kod kuće.

- Vi ste bezobrazni, vi ste takvi i takvi - izgrdio ih je razljučen. - I da znate, sve ću reći Osmanu. Neka zna kakve momke ima, čak ni prijatelje njegove ne postuju!

Uzalud, nisu ga pustili. Čak su ga gledali podsmjeshljivo, lupezi!

Hodao je ispred kapije, hodao ulicom, čekao da vidi Osmana, ukocio se od hladnoće, ali nije dočekao.

Ljudi su ulazili na čestitanje, momci su ih sačekivali, s rukom na prsima, čuo je Osmanov glas negdje iz kuće, ali nije mogao da ga vidi.

Pokusao je još jednom. Otjerali su ga.

Vratio se, ojadjen zbog drskih momaka.

Zao mu je, Osman će misliti da je nečestit, da je zaboravio prijatelja, ali šta može, nije kriv, objasnice mu, izvinice se, valjda se neće naljutiti.

Eto, nisam se prevario, zaista je tuzan.

Ne vidi da ga je Osman otjerao! Nije htio da vidi.

Zar će cijelog života ostati dijete, i čeznuti da ga prihvate ljudi do kojih ne može da dopre? Mi mu nismo dovoljni, svojom sirotinjom neprestano ga podsjećamo na njegovu. Blistavi Osman, vladar života, do juče mu je mogao biti samo san. Sinoc su postali prijatelji. Šta se to jutros desilo? Uvjeravao je sebe, provjeravao sjećanje, sve je zaista bilo, ništa nije izmislio, nije mu se učinilo, Osman ga je grlio, nazivao prijateljem, u oba obraza poljubio. A jutros ga momci nisu pustili da prijatelju čestita Bajram, i mnogo su se ogriješili o njega, iz zavisti, iz zlobe, iz neprijateljstva koje sluzincad osjeća prema svakome.

Samo Osman nije kriv!

A svakome ko nije zaludjen, to bi prvo palo na um, i poslao bi ga do djavola, ako ima malo ponosa. Ali Mahmut je zaludjen prividom i svojom željom da stvarno bude ono što mu je drago. A nije mu potreban ponos, već prijateljstvo.

I kud bas da naleti na Osmana koji ocarava ljude, i koristi se njima, odbacujući ih kad mu više nisu potrebni!

Osman je hladna pecinska stijena, Mahmut prebijeno mace, zeljno topline. Jedan ne pamti, drugi ne zaboravlja. Jednome je svejedno, drugi krvari.

Sta da mu kazem? Ludo, dodji sebi! Ili: jadtice, zaboravi!

Smijesan je i zalostan, i ne znam da li da ga zalim ili psujem.

- Samo da se Osman ne naljuti - rekao je zabrinuto.

Otisao je toboz veseo, ali me nije prevario. Pece ga daleka sumnja, makar je i odbijao.

Hoce li dugo tugovati, ili ce uskoro zaboraviti? Zivot mu je duga niska prevarenih ocekivanja, valjda se navikao na razocarenja.

- Nisam mu sinoc ucinio uslugu - rekao sam Tijani kad je Mahmut izasao.
- Lud je, i umrijece lud - odsjekla je ljutito. - Treba li sad da placem sto ga je Osman istjerao? Eno mu zene kod kuce, sto ne sjedi s njom!

Na tri coska je danas, cetvrtom ni traga!

Najbolje je da svoju ljutinu odusi sama, bez mene, pomislio sam, zato sam rekao da idem do Sehage, da mu cestitam Bajram. Racunao sam, ne govoreci to, da cu tako uciniti ono sto je red, a izbjeci cu da se na mene neduznog sruci oluja. Jer, vidim, munje sijevaju.

- Hoce li momci, i pred tobom zatvoriti vrata? - upitala je zubato.
- Sehaga me pozvao, nezgodno je da ne odem. A ako me i ne puste, necu tugovati kao Mahmut.
- E bas crkoste za njima! Kako vas nije stid!

Nisam htio da pitam ko su to oni. Mozda hajduci, kao Osman, mozda bogatasi, kao Sehaga. Ako misli tako, onda je to uvreda. A mozda su oni svi koji su izvan ove sobe, sve sto nije ona. Ako tako misli, onda je to ljubav.

Primio sam ovo sto mi je povoljnije, poljubio je u obraz, da pokazem kako njene rijeci nisam shvatio kao uvredu, i izasao bez zurbe.

Kod Sehage je bilo mnogo svijeta, kuca je puna i ziva kao han. Na kucnim vratima sam sreo Osmana, ispracao je Zafraniju. Napravio se da me ne vidi, ili mu je svejedno sto me vidi.

Sehagu sam sreo u hodniku, upravo je ispratio kadiju. Zar njemu svi dolaze na noge? Ne vole ga, ali dolaze. Ni on njih ne voli, ali srdacno zahvaljuje na posjeti i poziva da opet dodju, bice mu drago.

Znam kako mu je drago!

Sjetilo sam se i nasmijao u sebi, s uzivanjem: kad bi znali da se sinocnja otmica desila po Sehaginom naredjenju, da li bi se ovako ljubazno smjeskali, skrivajući šta misle i šta stvarno žele jedan drugome?

Prisao sam, kad je ostao sam, čestitao mu, poljubivši ga u ruku. Mislio sam da čemo se poljubiti u obraz, kao jednaki, svejedno što nismo, ali sam po ukocenom držanju osjetio da ne želi prisnost sa mnom. Možda zato što je među nama važna tajna, i drukčiji odnos nego među ostalim ljudima. Ili primam privid za stvarnost, kao Mahmut.

Ne, nase je ipak drugo. (Uzalud, čovjek je nepopravljiv, i najčešće laže sam sebi, i ne znajući to.)

Upitao sam, ne želeći da me odvoji, šta je s Ramizom, gdje je sklonjen?

Odgovorio je bez osmijeha:

- Odakle bih ja znao! Zasto mene pitas?
- A koga da pitam?
- Nikog.

Pa se osmjehnuo, naknadno, i uveo me u jednu sobu, među mladji svijet. Mladji i nevažniji. Moje se uvijek zna, a znaće se i kad ostarim, kao Mahmut. Srećom, svejedno mi je.

A imao sam i precih briga: mislio sam na Sehagin odgovor. Zastidio sam se i naljutio, zastidio zbog sebe i svog glupog pitanja, naljutio i na sebe i na njega. Možda ima pravo, ne treba pitati, naročito u ovom slučaju, stotinu usiju može da čuje, ali je to mogao reći drukčije, manje oporo, manje uvredljivo. Zar nam uvijek moraju pokazati da su visi od nas?

Sjedio sam namrčen i srdit, i slusao razgovor koji sam jedva razumijevao.

Šta ću ja ovdje? Zasto nisam čestitao praznik i odmah se vratio? Nagovorio sam Sehagu da spase Ramiza, zar mi to nije dovoljno? Učinio sam više nego što sam mogao i u snu zamisliti, šta hoću još? Da pričamo o dobrom čovjeku, da se divimo sami sebi kako smo učinili dobro djelo, da likujemo nad bezobzirnim ljudima? Zaista, smijesno.

Ovo je drugi svijet, dalek i nerazumljiv. Učinili su, i gotovo! Učinili su, i šta treba o tome pričati? Mi prosti ljudi volimo da sladimo i prezivamo ono što dozivimo. Oni djeluju i zaboravljaju. Priznajem, njihovo je mudro, moje glupo. Ja sam ponosan i odusevljen zbog hrabrog djela, oni su izvršili hrabro djelo, i čudo. Mi ne učinimo mnogo ni malih a kamoli velikih djela, zato ih i ne pustamo lako iz usta i iz srca. A bogzna koliko oni imaju svakakvih djela i svakakvih tajni. Sve je kod njih tajna, kod nas tajni nema. Možda se po tome veliki svijet

i razlikuje od nas. Nista znacajno se ne moze uciniti javno. Javno se laze, javno se govore velike rijeci, javno se pokazuje spoljini izgled, javno se vrši nasilje. Vazne stvari, dobre ili rdjave, cine se tajno, one se pripemaju dok mi slabasni spavamo a kad se probudimo, cudimo se: odakle to najednom!

Kad sam se umorio tim naivnim mudrovanjem, sveteci se i njima i sebi, poceo sam da slusam razgovor mladih cinovnika.

Govorili su o sinocnoj otmici, segaceci se. Ni tvrdjava vise nije tvrdjava, rekao je jedan. Nekad je bila sigurnija nego grob, sad je han na raskrscu. Svratis, kao taj Ramiz, malo posjedis, odspavas ako hoces, odmoris se, pa izadjes kad ti dosadi. Razlika je samo u tome sto se u hanu sve placa, u tvrdjavi je sve besplatno, i steta sto je tvrdjava visoko, na brijegu, pa se tesko popeti, a bas bi bilo lijepo svratiti kad se umoris od poslova.

Drugi je rekao da je tvrdjava postala nepotrebna, vazniji krivci mogu izaci kad god hoce, a nevaznije ne treba ni zatvarati. Zar ne bi bilo korisnije da se pretvori u magazu, za krompir i za zito? Prostora ima mnogo, a sve je suho, nista ne bi istrunulo.

Treci se pitao: ko je mogao izvršiti otmicu? Ne vjeruje da je Ramizova majka, stara je, ne bi mogla onako dobro jahati, ne bi se mogla lako prerusiti u stasitog sejmena, ne bi mogla onako snazno udariti dizdara po glavi. Nije to ucinila ni, sirotinja koja ga je slusala u dzamiji, jer se sirotija ne služi lukavstvom, suvise je glupa za to, vec otvorenom silom. Nisu ni bogatasi, koji bi za novac mogli iznajmiti tudju hrabrost jer svoje nemaju, a nisu zato sto nikakvu korist od toga ne bi izvukli, i to otklanja svaku sumnju od njih. Ako bi neko pomislio da je umijesan neko ko zna kako se krivotvori pecat, kako se pise pismo dizdarima, kako se naredjuje, u ime koga se naredjuje, opet bi pogrijesio, jer je Ramiz najgore govorio protiv ljudi koji to sve znaju. Zasto bi onda ucinili nesto protiv sebe? I tako, kad se zrelo razmisli, kad se sve uzme u obzir, otmicu nije izvršio niko. A ako je izvršilo nesto, on o tome ne moze nista reci, jer se u nadnaravne sile ne razumije.

Bili su to pametni mladi ljudi, ali mi nisu izgledali suvise posteni. Ne tice ih se mnogo Ramizovo bjekstvo, ali nisu na Ramizovoj strani. Nisu ni na strani svojih pretpostavljenih. Ismijavali su njihovu nesposobnost, u ime svoje sposobnosti, kojoj se ne dopusta da dodje do izrazaja. Da oni imaju pravu vlast, Ramiz ne bi izasao iz tvrdjave. Nije to receno, ali se podrazumijeva. Ovi mladi starci, koji ce svojoj gladnoj zelji za prestizom dodati sve sto nauce od starijih, osigurace nam lijepu buducnost. Sadasnja vlast nam dopusta da placemo, ovi nece dopustiti ni to, pa cemo zivjeti vedrije. Sadasnji nam dozvoljavaju da budemo nezadovoljini, u sebi, cutke, ovi ce i to zabraniti, pa cemo zivjeti srecnije, jer je nezadovoljstvo najveca nesreca.

Sjetio sam se sijela kod hadzi-Duhotme, opet, ko zna vec koji put, i izasao iz sobe. Da ne bih rekao stogod sto ne treba. Sadasnji tuku, ovi ce kastrirati.

Pored Osmana sam prosao, ne pogledavsi ga.

- Sta je to, ne vidis me? - upitao je, smijuci se.
- Ni ti mene nisi vidio.
- Ne budi dijete! Nisam htio da te vidim, zbog Zafranije. Veliko je njuskalo.
- Znam.
- A vodili smo i zanimljiv razgovor. Znas li sta sam ga upitao? Kako im se mogla desiti ona bruka u tvrdjavi? I kud da dignu toliku dreku oko Ramiza? A on me samo pogleda, proguta pljuvacku, i ocuta.
- A sto nisi pustio Mahmuta u kucu?
- Kakvog Mahmuta?
- Bio je s tobom sinoc u Zajkinoj mejhani.
- Ah, onaj! Pa sta cu s njim u ovoj tarapani, ako boga znas! Vidis koliki je svijet. Ko sve nije bio! I kadija, i muselim, i muftija, i defterdar. Sve sam ih stavio da sjede zajedno. A znam, mrze se i grizu kao bijesne kucke. Bas da vidim sta ce biti, kazem sam sebi. A oni sjede na seciji, jedan uz drugog, kiselo se smjeskaju, ponesto cak i govore, da ljudi ne vide sta je medju njima, a svako zna sta je medju njima! Muselim ne izdrza dugo, dize se, lijepo se, doduse, oprost, i klisinu prvi. Kadija ostade duze, pa ode i on, zelen. Dzaba, ne mogu ti reci koliko sam se nauzivao!

Uziva i u tome, kaze, sto svi moraju doci Sehagi na noge, iako znaju da ih Sehaga ne trpi. A dolaze zato sto ga se boje. Znaju da je juce bio kod valije, znaju da ce i danas ici, na bajramsko cestitanje, a ko zna sta se uz cestitanje moze jos reci. Umiru od straha da im ne naskodi, pa mu se ljubazno smjeskaju, iako ih stomak zaboli kad ga vide. Boje se Sehage zbog valije. Valiji ne treba mnogo da bi ih uzeo na zub jer, kako se oni medju sobom mrze, tako svi mrze valiju. I valija njih. Da nije tako, jao si ga nama! Da su slozni, pojeli bi nas, ni koscicu nam ne bi ostavili. Spasava nas njihova medjusobna mrznja, bog je blagoslovio! Tako je uvijek, i svugdje, pa ostali ljudi nekako izvuku zivu glavu, jer njihova visi o koncu. Sehaga moze mnogo, moze toliko da ih sigurno groznica tresse kad na to pomisle. Je li Sehaga prijatelj valijin? Ma jok, nema prijateljstva medju mocnima. Obojica tvrde da su prijatelji, tako im treba, ali nisu. Prijatelj je drugo, on ne zna sta je, ali nije ovo. Valija je duznik Sehagin. Veliki je rasipnik, a dosao bez para, i Sehaga mu se nasao pri ruci, ponudio mu novac, da ne oskudijeva. I nije oskudijevao, za kratko vrijeme je uzeo sto kesa dukata! U sto je potrosio? Prvo, trosi mnogo jer je lako dobio, a drugo, nije ni potrosio, odnijece tamo odakle je i dosao. Dolaze s lakim tovarom, vracaju se otezali, s citavim karavanom. Cudo je kako niko na polozaju ne ocuva postenje. Ili se boje guzve i promjene, a valija zivjeti i kad te smijene, ili je polozaj takav, pa je tesko ne uzeti, dok te ne smijene. Poslije su i posteni. O vracanju duga ne govore ni valija ni Sehaga, valija zato sto mu se ne vraca, Sehaga zato sto mu se ne isplati, jer je s tim dugom valija manji nego sto jest, Sehaga veci nego sto jest. Bez duga bi valija bio jak kao grad, ali laksi za sto kesa dukata, a to je citavo bogatstvo, pa radije ostaje s manje dostojanstva a s vise novca. Po tome se vidi kako je novac koristan, jer ako je vlast nevolja, pohlepa je cini snosljivijom. Kako se Sehaga ne boji da bi mu bas taj dug mogao doci glave, jer bi se valija tako oslobodio preteske obaveze? E, to je ono, sto se ne bi oslobodio! Sehaga je pametan, i zna u kakvom kolu igra: lijepo je uzeo potvrdu od valije, potvrđenu svim pecatima, i na sudu ovjerenu,

da ce valija isplatiti sav dug u korist vakufa koji bi nosio Sehagino ime, za pomoc medresi i knjiznici, ako se Sehagi stogod desi, svejedno kojim nacinom i razlogom. Obojica tacno znaju sta to znaci, pa valija zeli dug zivot Sehagi koliko i sebi, i ucinice sve da ga zakloni od svih opasnosti. Tako su pozajmljeni dukati postali cudotvorna hamajlija koja ga cuva od zle kobi.

- A stite li ti dukati i tebe?
- Stite, jos kako.
- Onda niste bas veliki junaci.
- Pa ko je rekao da smo junaci? I kome je danas do junastva?

Upitao sam i njega sto i Sehagu: gdje je Ramiz?

Nasmijao se:

- Nije vise u tvrdjavi.
- E, mnogo si mi rekao.
- Vise ti i ne treba.

Izasao sam s mucnim okusom Osmanove price o mrznji. Kakav je zivot tih ljudi, kakvo prezanje bez predaha, izracunavanje svakog koraka i svake rijeci, naporno razmisljanje o mogucim potezima protivnika, kakva muka, kakva danguba! Kako malo vremena i mogucnosti zaobicnu ljudsku misao i osjecanje, za brigu i o cemu izvan sebe i svoje ugrozenosti. Vidimo ih u snazi, u sili, u moci, a ne znamo za njihovu tjeskobu, za strah od svega, od sebe, od drugog, od veceg, od manjeg, od pametnijeg, od pakosnijeg, od vjestijeg, od tajne, od sjene, od mraka, od svjetla, od krivog koraka, od iskrene rijeci, od svega, svega, svega!

Zar je onda cudo sto su zli!

Da li bih se i ja upleo u te djavolje kucine da sam kojim cudom posao njihovim putem? Sigurno! A ne bih ni znao kakva me nevolja snasla, jer ni oni ne znaju da se moze zivjeti drukcije.

A moze! Bez hljeba ponekad, ali bez mrznje, bez stalne strepnje, bez straha. Ja sebi mogu da dopustim luksuz lude misli, bezrazlozne radosti, jakog osjecanja, neodgovorne rijeci. Uvijek imam vremena za sebe obicnog. I pripremam se, dugo, istina, za ljudski zivot u miru.

Njima je stalno u mislima onaj drugi, koga ne vole i koji njih mrzi, i onaj moguci, poznati i nepoznati, koji im sprema zamku. I stalno su u ratu, spasce ih muka samo smrt.

A meni je u mislima zena koju volim (zasto je bila ljuta?), i u srcu djetinja radost zbog prvog snijega. Gledam odusevljeno, kao da nikad nisam vidio, kako pada u gustim pahuljama, bjelinom pokrivajuci grad.

Beznacajne misli, beznacajna osjecanja, a koliko sam od njih bogatiji! I javile su se zato, izgleda, da me svojom bezazlenoscu odvoje od njihova mraka.

Ulicom je isao Mahmut, polako, sljapkajuci razgazenim cipelama po mokrim krpicama snijega.

- Kuda si posao?
- Nikud. Hodam. Vidis, snijeg.
- Govorio sam s Osmanom o tebi. Kaze da mu je zao. Toliko je svijeta u kuci, da ne zna gdje mu je glava.

Obradovao se zalosnik, opet!

- Kako bi bilo da sada odem?
- Nemoj, velika je guzva. I ja sam ga vidio samo u prolazu. Uspio sam da ga upitam samo to sto ti kazem.
- Onda, sutra?
- Najbolje sutra.

Moj Mahmute, i sutra ces biti onaj, ni sutra te momci nece pustiti u kucu. Ali ces makar zivjeti u nadi do sutra. Iako ti to nista ne treba. Nismo mi za njih, i sto se mene tice, hvala bogu!

I ponovo sam potrazio svoju radosnu misao, koju je Mahmut prekinuo.

Prvi snijeg, tiha prica, ludo djetinjstvo, paucinasta sreca, san o lijepom. Izvescu Tijanu, dugo cemo hodati ulicama koje ce snijeg zatrpavati, pricacu joj o djetinjstvu, ne, govoricu joj koliko je volim i koliko se radujem zivotu. Hodacemo, bez razloga, radovacemo se, bez razloga, smijacemo se, bez razloga, s jedinim jedinim razlogom, sto smo zivi i sto se volimo. A kud ces veci razlog!

Upravo se vratila odnekud sa Sehaginim posudama u rukama.

- Gdje si bila?
- Podijelila sam komsijskoj djeci sve sto ti je Sehaga poslao.
- Dobro si ucinila.
- Sigurno da sam dobro ucinila. Milostinja mi ne treba.

Danas je njen dan gnjeva, izgleda. Zar je nije proslo od jutros?

- To nije milostinja - rekao sam mirno. - Takav je obicaj.
- Mrzim obicaje koji me ponizavaju.
- Sta ti je danas?

Nije joj nista, rekla je ledeno, ali sta je meni? Uvijek je sama, rijec ni s kim nema da progovori, (sve vec znam napamet!), a i ona je ljudski stvor, ne moze vjecito razgovarati sa ova cetiri zida. I ne zna sta je toliko bogu skrivila da je toliko kaznjava, ni sta je meni ucinila da sam takav prema njoj. Odrekla se

svoga sto je bila, zaboravila rodbinu, zaturila sve na sto je navikla, pogubila prijatelje i poznanike, a sve zbog mene. Ja se nisam odrekao nicega svoga. Ja izlazim, imam svoje drustvo, svoje brige, koje nisu njene, jer ih krijem, nema me po cio dan, bogzna kuda lunjam i sta radim, sve svoje znam i drzim, Bajram nisam zaboravio, ona ce svoje pozaboravljati i ostace pusta, kao strnjika. U srijedu joj je bila slava, Nikolj-dan, dvadeset godina je s porodicom bila zajedno toga dana, a u srijedu je presjedila sama, isplakala se sama, i ne zbog kucne slave, vec zbog svoje sudbine. Zasto nije rekla? Zar mora sve da kaze? Zar ne mogu sam da vidim? Ja se brinem o Mahmutu, o Ramizu, o Sehagi, a o njoj ne vodim racuna. Ona vidi na meni svaku promjenu, svaku sjenku kad predje preko mog lica, ja na njoj i u njoj ne vidim nista. Navikao sam se na njenu paznju, vise je i ne primjecujem, ali i ona je kriva, razmazila me, skriva od mene nevolje, nestasicu, cak i svoje neraspolozenje, samo da ne osjetim nikakvu tezinu. Pa bar da to vidim, ne bi zalila. Drugi muzevi igraju oko svojih zena, ugadjaju im, maze ih. Ona to ne trazi, kaze samo kako je kod drugih. A sta ja njoj cinim? Jesam li je gdjegod izveo? Nisam, nigdje. Jesam li je iznenadio icim lijepim za ove dvije godine? Nisam, nicim. Kao da je sluskinja, a ne zena. Muskarci su grubi i sebicni, pazljivi samo u pocetku, dok se ne naviknu, a kad zena poruzni, kao sto je ona poruznjela, onda bjeze od kuce. Ona to zna, niko ne treba da joj kaze, vidi po svemu, ne volim je vise, i ne bi se cudila kad bi cula da imam ljubavnicu. Ali to ona nece trpjeti, kao druge zene, otici ce, nista nema i nikoga nema, a otici ce, kud bilo, bice sluzavka, ali ponizenje nece trpjeti.

Tako me izgrdila i za ono sto sam kriv i sto je zamislila da sam kriv, optuzila me za grijehе svih muskaraca, i zivih i mrtvih, okrivila me zbog poroka djedova i pradjedova, i zbog opste muske pokvarenosti, koju ne treba dokazivati.

U pocetku mi je bilo smijesno, pa krivo, pa sam se naljutio, i na kraju nisam znao sta govorim, kao i ona.

Cekaj, vidi kako pada snijeg, govorio sam. Pa: sta ti je, zaboga! A onda: zar sam zaslužio da me toliko vrijedjas!

Ljutito sam je podsjetio da sam joj sve posteno rekao kad smo se prvi put sreli, i ko sam i kakav sam, nista sakrio nisam, znala je da je ceka sirotinja, i sad mogu samo da je zalim sto se nije udala za trgovca ili zanatliju, bila bi ugledna i postovana zena. (Iz mene je govorila srdzba a ne razlog ni pamet, pa sam lupao kao ludi Mujo u bubanj.) Ja joj ne mogu pruziti bogatstvo ni ugled, pruzam joj samo ljubav. Ali to njoj nije dovoljno. Briga nju za moju ljubav, mogu se tom ljubavlju zakiriti kao peruskom. I sta hoce od mene? Kud da je izvodim? Da je vodam po Bascarsiji, da je mladici gledaju? A za krsnu slavu, kako mogu znati, kad ni svoje ne znam, ni za Bajram ne bih znao da me Sehaga nije pozvao. Kaze da me razmazila; vidim kako me razmazila, grdi me kao da sam ne znam sta ucinio. Ja sam nju razmazio, pustio sam joj na volju toliko da uskoro necu smjeti ni iz kuce iskoraciti, treba jos samo da mi stavi lanac na noge.

Poslije me bilo stid sto sam svasta govorio, a jos vise sto sam vikao, ali sta mogu, ludost je jaca od covjeka.

I dok su iz mene varnice iskakale, zbog nepravde, zbog moje dobrote koju mi ne priznaje, zbog ljubavi koju ne cijeni, dok sam pjenio, zaleci sebe, grdeci nju, u sobu je usao Mahmut Neretljak.

Zastao je za trenutak, trepnuo zakrvavljenim neispavanim ocima, a onda klimnuo glavom, kao da se izvinjava: samo vi nastavite! I brzo izasao iz sobe.

Ta njegova smijesna zbunjenost, i nespretni pokret rukom, da ne prekidamo zbog njega, presjekli su moju ljutinu, oduzeli joj zamah i ostrinu. Nestala je odjednom, istopila se, uvenula, a ostala je nelagodnost. Mahmut se spleo, iznenadjen sto se i mi svadjamo, a onda je htio da popravi, hrabreci nas da nastavimo sto smo zapoceli, a sto svi cine.

Zaprepastio se i pomirio u jednom casu, mozda razocaran sto smo i mi takvi, mozda zadovoljan sto ni mi nismo drukciji. A mozda je pozalio Tijanu, jer je nasao upravo kad sam ja praskao a ona plakala, i tako sam ja u njegovim ocima ispio nasilnik, a ona zrtva.

Sta me se tice, uostalom!

Znam, kriv sam, prenagljeno sam buknuo, zar nisam mogao da precutim, da se nasmijem da je salom prekinem, da je pozovem na snijeg? A nisam mogao da se uzdrzim, pogodjen nepravednim prigovorima. Naljutila se na nekog drugog, i naplatila se na meni. To nije posteno. A mozda je stvarno nezadovoljna ovim zivotom. Onda me ne voli.

- Izgleda da me vise ne volis - rekao sam prijekorno.

Ali moj prijekor nije zestok, zbog nje. Sjedila je na sanduku, sklupcana, s bradom na koljenima, potpuno odsutna. Vise bih volio da je bijesna.

- Kamo sreće da te ne volim - sapnula je u pod.

- Pa sta ti je onda?

- Tuzna sam. Ne mogu ti reci koliko sam tuzna.

- Zbog cega?

Slegnula je ramenima, jedva se pokrenuvsi, zaista tuzna, zaista nesrecna.

Nista joj se nije desilo, rekla bi mi, sigurno. Kako onda moze biti tuzna nizasto, zbog sjecanja, mozda, zbog proslosti, zbog nesigurnog trena, zbog neke misli bez krila? Razumijem tugu zbog onog sto jest i sto moze biti. Ali, eto, nismo svi isti, i moracu se, izgleda, navikavati na tugu bez razloga, s razlogom koji se ne vidi, zbog misli koja luta svojim unutrasnjim prostorima, zamorena svejedno cime, tuzna svejedno zbog cega.

Zao mi je, ne mogu da je gledam tako izgublenu.

Sjeo sam do nje i zagrlio je, nježno, da je ne uznemirim jos vise. Osjecao sam je utisanu, duboko nesrecnu. Sta se to s njom desilo? Zasto sam bio tako grub?

- Jesi li vidjela? Snijeg pada.

Nije odgovorila, nije se okrenula da pogleda. Nesto je u njoj jace i vaznije.

- Mislio sam da prosetamo ulicana. Sve je bijelo.

I na to je ocutala. Dobro, pricekacu da nam tijela postanu bliza, Udaljili smo se dok smo vikali.

Onda je nesto rekla. Nisam razumio, glas joj je suvise tih.

- Sta to sapces?

- Izgleda da sam trudna.

- Trudna? Stvarno?

Klimnula je glavom.

- Hvala bogu! Dacu ti mustuluk za tu vijest!

- Bojim se.

Glas joj je nesiguran, jedva cujan. Ali sad sve cujem, pogadjam.

- Cega se bojis?

- Ne znam. Svega.

Zasto bi se bojala, rekao sam. To je zbog trudnoce, sve zene se boje. (Nisam znao da li se zene boje, govorio sam sta bilo, da je umirim.) Kad je prvi put nosila, zivot nam je bio tezak, pun uzbudjenja. Njena osjetljivost to nije mogla podnijeti. Sad je drukcije, zivimo mirnije, nije najbolje ali nije ni lose. Moze biti samo bolje, nikako losije. I ja sam kriv za ono prije, ali me proslo, necu vise ponoviti ludost, kunem se. Nekad mi se cinilo da je neposteno cutati. Sad cutim, i ne mislim da sam neposten. Zbog nje. Ona mi je vaznija od svega, vaznija mi je cak i od postenja, sva mi je briga i sva sreca. Ponio sam se ruzno, i grubo, ali zasto mi nije rekla ranije? Zasto je krila kad zna koliko cu se obradovati?

Htio sam da je umirim, i nisam joj rekao svu istinu. I ja sam se bojao njene trudnoce i njenog straha. Sta ce joj donijeti taj drugi crvic, rastuci? Hoce li je darovati bolom i mukama! Hoce li je hraniti sumnjama i crnim slutnjama?

Zato je i uznemirena, zbog tajne zacinjavanja tog novog bica u njoj, zbog brige za njega i za sebe, zbog straha da se ne ponovi ono sto je jednom vec bilo, samo sad mozda teze nego prvi put. Ko zna koliko se mucila misleci o onome sto se ne moze domisliti, jer je skriveno i nepoznato, sama, i osjecajuci se

zaista usamljena. Prigovorila mi je, mozda i ne znajuci pravi uzrok, optuzujuci mene za svoje muke. S pravom, na zalost, jer bi ih moja njeznost, da nisam bio slijep, bar umanjila, ako ne i odstranila.

Ona je mislila na trudnocu, ja na Ranmza, a vikali smo, izbacujuci nakupljenu gorcinu. Ona nije kriva, sav grijeh je na meni.

Ali svejedno, sad je lijepo, kad je sve proslo, malo se stidim, mnogo je volim, oprostili smo jedno drugome teske rijeci, jer su smijesne, ugodno osjecamo toplinu tijela koja postaju sve bliza, zbog njene tajne i moga lakog kajanja, vrelina pekarske peci je samo nasa, pored prozora praminja snijeg, da nam bude ljepse, nismo vise tuzni ni nesrecni kao maloprije, iako je na njenom licu ostala tanana sjenka zabrinutosti.

14. Moc ljubavi

Pun dobre volje poslije tog objasnjenja, koje sam poceo salom, nastavio srdzdom a zavrσιο stidom, trudio sam se da Tijanu ne ostavljam samu. Potrebna joj je moja pomoc.

Trudna zena je drugo bice, samo sebi nepoznato, bice koje pocinje da sluti skrivene tajne. Sve sto je bilo potisnuto, budi se, izlazi iz zatvorenih skrovista duse, namece se, zahtijeva da bude uzeto u obzir. I djeluje, nesaznato a jako. Ona ne vlada mnoštvom novih nepoznatih osjecanja, ne potiskuju ih vise ni stid ni volja. Njena ljubomora je strah od ruznoce, njena naglost je potreba da se oslobodi unutrasnjeg pritiska, njena uznemirenost je znak uzburkanosti u njoj. Krv joj sad drukcije kola, zlijezde drukcije luce, organi se drukcije ponasaju, mozak se drukcije grci. A sve biva bez njenog uticaja. Prepustena je djelovanju jacem od svoga htijenja, i ne moze ga ni zaustaviti ni skrenuti. Zbog tajne u njoj, i svijet joj je tajna, a nesigurnost radja misao o smrti. - Ako umrem - govorila je, kao da kaze: ako nazebem.

- Ako umrem, kako ces ostati sam?
- Ako umrem, hoces li misliti na mene?
- Ako umrem, hoces li se ozeniti? Ozenio bi se, sigurno. Bol za zenom je kao udarac u lakat, bol je zestok ali kratak. Svi se zene.
- Ostavi se takvih razgovora, molim te - pokusavao sam da je umirim.
- Hoces li se ozeniti ako umrem?
- Necu se ozeniti - odgovarao sam, primoran, iako mi je smijesno.
- Zar si toliko nesrecan sa mnom da se vise ne bi zenio?
- Umro bih od tuge, toliko te volim.
- Ne, opekao si se jednom, ne bi i drugi put. A mozda i bi, ne bi ni mnogo proslo od moje smrti.
- A da li bi se ti udala ako ja umrem? - okretao sam na salu.
- Molim te, ne sali se time! (Lice joj je samrtno ozbiljno.)
- Zasto? Ista je mogucnost i za tebe i za mene. Ali, pusti to. Zasto da mislimo o onome sto ce biti kroz pedeset godina?
- Bice prije, mnogo prije. Predosjecam to. I bojim se.

Uzaludno je bilo govoriti razumno, njeni ozivjeli strahovi su jaci od razuma. Smirivao sam je njeznošcu, jedinim lijekom koji joj je mogao pomoci. Govorio sam najsmjersnije rijeci, tetosio je, cuvao od napora, radio i sto sam umio i sto nisam umio, pretvarajuci se u dadilju najboljih namjera i najnespretnijih pokreta. Ganuto je plakala zbog moje paznje, smijala se zbog moje nespretnosti, ali se polako smirivala, jer vise nije mislila da je napustena.

Izvodio sam je uvece u setnju, po danu nije htjela da izadje, bila je uvjerena kako se vec vidi da je unakazena trudnocom. Ucinilo mi se da je po mraku radije izlazila zato sto se mogla slobodno naslanjati na moju ruku, po danu bi se stidjela. Tako se osjecala sigurnija u mraku i u prostoru koji nije njen.

- Ti si najbolji covjek na svijetu - govorila je njezno, pokrenuta bogzna kakvim osjecanjem.
- Neki dan sam bio najgori.
- Sad si najbolji.

Mahmut mi je obazrivo rekao da grijesim. Tijana je divna zena, ali opet, ne treba pretjerivati ni u cemu. Ako je sad naviknem na toliku paznju, sta cu poslije? Sve bi se u zivotu moglo izdrzati za kratko, i da budes dobar, i hrabar, i pazljiv, ali zivot ne traje kratko, a nista ti ne moze postati tesko kao obaveza koju sam sebi nametnes u jednom casu slabosti ili odusevljenja. Stid te da odustanes, muka da istrajes, a nemas koga da psujes, jer si sam sebe natovario. A onda, davno je receno, sto bolest ne umori, to pokvari. Trudnoca nije bolest, ali ja svoju zenu mazim kao da je na samrti, boze oprosti. Osvetice mi se to, daj boze da on nema pravo, zajahace me zestoko, pa ce mi dusa na nos izaci. A zene vole da vladaju, iz ljubavi ili bez ljubavi, svejedno. Ne kazem, muz treba da bude dobar prema zeni, ako neces ti hoce drugi, a ako i nece, bolje je ljudski nego paski. Ali, malo strogosti nikad ne skodi. Kome to uspije, naravno. Jer, nekom ne uspije, i on govori onako, uopste, kako bi bilo bolje a ne kako jest. A koliko on vidi i zna, kod mene ce ovako ostati zauvijek, a to, bogami, nije lako izdrzati.

Kad sam rekao, radi opravdanja, da se Tijana ne osjeca dobro, predlozio je da dovede svoju zenu, pregledace Tijanu, i znacemo je li dobro ili nije. Dok je bila zdravija, pomagala je zenama pri porodjaju, pa i sad dodju po nju, mole, kume, lakse im s njom, a sve zna o tim stvarima, kao ljekar.

Pristali smo, ako ne bude koristi, nece biti ni stete, i Mahmut je doveo svoju zenu koju do sad nismo uspjeli da vidimo. Da li se stidio nas, nje, ili sebe izmedju zene, Tijane i mene, kad se sretnemo, ne znam. Mozda je zeni lagao da smo ugledniji i bogatiji nego sto jesmo. Ili je njegova zena toliko ružna i nemoguca, kao sto je govorio, pa se ustrucava da je pokaze, jer lakse podnose usi nego oci, ružno je manje neprijatno kad se o njemu prica nego kad se vidi. Ili se boji da ne vidimo kako ga zena prezire.

Ne znam sta je od toga istina, ali mi se zena odmah dopala. Jedva je hodala na zadeljalim nogama, jedva disala od zaduhe, jedva govorila od umora, ali je

govorila, veselo gledajući malim ocima, zaraslim u salo. Prvo je rekla da je često slusala od Mahmuta kako je Tijana lijepa i dobra, pa je mislila da je ružna i zla, jer on sve naopako vidi. I opet je naopako vidio, i pogriješio, jer Tijana nije lijepa već prelijepa. A sigurno je i dobra, nista na njoj nije siljato, nista pakosno, nista skriveno, a smijeh joj je zdrav i veseo, kako odavno nije čula, i voljela bi da je sretno svako jutro, da joj dan počne lijepo. Rekla bi, po njoj, da ni ja nisam rdjav, jer se žena prozli pored rdjava muza. A možda bi Tijana ostala ovakva i da sam ja rdjav, jer joj Tijanine oči kazu da je ona dobra radi sebe a ne radi drugih. Iako od muza mnogo zavisi, muž je sud, žena voda. A opet, muž koji želi sebi dobro, poslušat će ono što mu žena kaže. Muskarci su djeca, čak i kad ostarje. Žene su razboritije, znaju tačno šta je dobro za porodicu, nikad ne prenađe, triput razmisle, naročito ako imaju djecu. Jer samo žena zna s kakvom ih je mukom nosila, i uzdizala, muskarci misle da je to ženama zabava, i rijetko kad pomognu, često i odmognu, ali ne zato što su žli već što nisu pametni. Ali, šta možemo, rekla je, smijuci se veselo. Ludi su, i nasi su, neka gu nam živi kakvi su da su!

Mahmut je zmirkao kratkovidun ocima, i polako trljao čjevanice, ne gledajući ženu i njena dva zuba što su bjelāsala iz supljine usta.

Govori li to ona o njemu? Ako i govori, ničim ga nije uvrijedila, i ničeg ružnog nema u njenim vedrim riječima, čak ni skrivene žalbe.

Onda nam je rekla da izađemo malo na vazduh, izašli smo i čupkali na uskoj verandi, braneci se od vlažne hladnoće.

- Jesi li je čuo! Prica, prica! - rekao je Mahmut rastreseno.
- Prica, ali pametno.
- E vidio bih ja tebe kad bi tu pamet slusao od jutra do mraka.
- Nisi kod kuće bas od jutra do mraka.
- Dosta mi je i ovoliko koliko jesam.

Pa smo začutali, on misleći o svojim nepoznatim brigama, ja misleći o Tijani. Šta će reći Mahmutova žena?

Šta može reći, šta ona zna? Pomagala je mahalskim porodiljama, bajajući, prepustajući sve božijoj volji, pa su umirale ili ostajale, kako ih je sreća poslužila.

Šta me se tiče šta će reći!

- Dugo se zabavila - mahnuo sam glavom prema sobi, udarajući nogom o nogu.
- Nije dugo, već si ti zabrinut.
- Pa, zabrinut sam.
- Nemas zasto. Žene su ko macke. Kad nas je Mahmutova žena pozvala da udjemo, prvo sam pogledao u njeno lice. Kakav joj je izraz, vedar ili lažno utjesen? Vidio sam, blista od zadovoljstva. Onda je sve dobro, pomislio sam,

srecan. A ona je divna zena, i zasta zna svoj posao. Tijana se smijesila zbunjeno.

- Ne moze biti bolje - rekla je Mahmutova zena, ponosno, kao da je to njena zasluga, i kucnula prstom u drvo.

- Tijana se brine - htio sam da cujem jos koju rijec ohrabrenja.

- Svaka zena se brine. Ali ona nema zasto. Ti nemas zasto da se brines, srce moje, rodices, akobogda, ko od sale, vidim to odmah. A kako i da ne vidim? Koliko sam trudnica cuvala i pobabila, ni sama ne znam. A i ja sam cetvoro rodila, pa znam i po sebi.

- Cetvoro? - upitao sam zacudjen.

- Dvoje je zivo, dvoje je umrlo. Pogledao sam u Mahmuta. Zar nije govorio samo o kcerki?

Nije odgovorio on, vec njegova zena:

- Sin nam je u Mostaru, uci zlatarski zanat. Sad smo nas dvoje sami.

Pa se sjetila, i pogledala po nasoj siromasnoj sobi:

- Tijesno vam je ovdje djeco. Sta kazes, Mahmute, da predju kod nas?

- Steta im je da ovo ostavljaju zimi. Vidis kako grije pekara, ponekad i ja dodjem da se ogrijem.

- I za svadjanje nam je zgodnije, kad smo sami - nasalio sam se, kasno se sjetivsi da pogledam Tijanu. Srecom, i ona se smijala.

Nasmijala se i Mahmutova zena:

- Sto se tice svadje, necemo vam smetati. A ni vi nama. Svadjajte se slobodno, poslije je sladja ljubav. Dobro, vidjecemo na proljece. Ovdje bi vani s djetetom bilo nezgodno. Kako ste s parama?

- Dobro.

- Nije dobro, sigurno. Ako vam usfali, ti kcerko, dodji do mene, naci ce se stogod. Nesto saleti Mahmut, nesto ja, nikad nema mnogo, ali mnogo ne treba ni vama ni nama. A dodji mi i bez toga, da se ispricamo, nemoj da camis sama.

- Nisam sama. Ahmet je sa mnom.

- Onda ga istjeraj, muskarci ne treba da se vuku po kuci, a ti dodji!

Ostala mi je u vedrom sjecanju ta odlucna zena koja se nekako lako nosi sa zivotom. Sve je kod nje veselo i jednostavno. Stan vam ne valja? Predjite nama! Podijelicemo sto imamo! Hocete da se svadjate? Zasto se ne bi svadjali! Hocete da se volite? Zasto se ne bi voljeli! Poznavao sam ovakve zene, dolazile su mojoj majci, uvijek vedre, zanimljive, sigurne, najuravnotezenija stvorenja na svijetu. Te obicne mahalske zene su pronasle tajnu spokojstva, ne trazeci je. Sve ih raduje, nista ne iznenadjuje, ne zele nemoguće, dobre su dok im ne stanes na zulj, zubate ako ih povrijedis, ogovaraju ali ne zavide suvise, jezicave su ali ce pomoci svakome u nevolji, znaju da je zivot tezak ali ne placu zbog toga, i uvijek ce isceprkati ponesto sto je u njemu lijepo, a lijepo im je jednostavno, behar u basti, kahva na brdu, svadbeno veselje u mahali,

razgovori, dugi razgovori kad sve govore odjednom, uglas, najcesce pronalazeci u ljudima i stvarima ono sto je smijesno. Stedljive su, jer nisu bogate; znaju za uzivanja, jer nisu siromasne. One su kao tresnjin cvijet, razvise se samo ako nije ni suvise hladno ni suvise toplo. Ako su siromasne, onda su mracne, neugodno zle, proste, cangrizave. Ako su bogate, onda su hladne, odvojene od svega, uvijek u strahu od otvorene sale i otvorene radosti, nikad jednostavno vedre.

I Tijanu je zatravila. Boze, kako je dobra, govorila je odusevljeno, kako je vesela, kako je zadovoljna. Sreca da je Mahmut naisao na nju.

Tijana je drukcija. Suvise je rano osjetila bol, samocu, nesigurnost. I moja majka je bila drukcija, neprestano u mislima za nesigurnim ocem.

Da li sam slucajno naisao na Tijanu, ili sam nesvjesno isao za majcinom slikom? Nisam znao, namirisao sam, unutrasnjim culom osjetio, ono sto se ne moze izvana vidjeti. Vracao sam zeljeno djetinjstvo, izgleda.

Mahmutova zena je blagoslov bozji, ali ne znam da li bih bio zadovoljan da je Tijana kao ona. Mozda bi mi smetalo kad bi bila tako jednostavna. Mozda je Tijanina osjetljivost znak i bolest punije misli i zivljeg osjecanja. Bol i misao oduzimaju nam bezbrizan smijeh.

Ali, ne vjerujem da Mahmutova zena ne zna za bol i za misao. Izgleda da ima ljudi, mada su rijetki, kojima ni bol ni misao ne uniste vedrinu i jednostavnost. Cak ih ucine boljim. Ne znam kako to postizu, a volio bih da saznam.

Zacudio sam se sto je otvoreno upitala Tijanu da, li nam stogod nedostaje. Kad je Mahmut ljut, kad mu ona ne da za rakiju, on namjerno uzme ponesto od poznanika, sta bilo, da osramoti i sebe i nju, da joj napakosti, i da je prisili da odrijesi maramu s novcem koju krije u njedrima, jer bi on sve potrosio. Tijana je rekla da nam nista ne nedostaje niti ovdje ima sta uzeti. Mahmutova zena je povjerovala, ili se pravila da vjeruje, ali su njih dvije poslije toga postale nerazdvojne.

Jednog jutra Tijana je rekla da ide Mahmutovoj zeni, ostace sat-dva, i vratice se u podne, da spremi rucak.

Zacudio sam se, pomalo mi je i krivo. Eto, ja joj nisam dovoljan, i uzalud sam obecavao i sebi i njoj da je necu ostavljati samu. Ona ce ostaviti mene. Odvaja se, polako. Ali je ipak prevladala razumnija misao, da je tako bolje, prohodace, potrebno joj je, ispricace se, razvedriti, nesto ce raditi, i neće misliti na strah i smrt. Bice manje razloga za svadju.

A sta cu ja raditi? Zelio sam da budem ovako slobodan, a sad ne znam kuda cu, ni sta cu sa slobodom. Nemam volje da odem u kafanu, ljudi pricaju uvijek jedno te isto, ja cutim.

Da hodam ulicama, kao budala? Bilo bi smijesno, suvise zaludno.

Da idem na rijeku, da gledam vodu, nije mi ni palo na um. Zato sto pada snijeg, zato sto ne osjecam potrebu, zato sto ni od cega ne bjezim. Nisam vise prazan, ne znam kakav sam, ali prazan i pust nisam.

Pale su mi, na um knjige, one nisu covjek sav vec ono sto je u njemu najbolje, covjek odabranih trenutaka. S tim zivim covjekom koga nema, mozes razgovarati, mozes uzivati, a ne moras mu se ni zahvaliti. Mozes se s njim svadjati, a on nema mogucnosti da ti odgovori ista osim ono sto je vec napisao. Mozes se ponositi svojom pamecu, govoreci mu gluposti, strpljivo ce te saslusati. Mozes ga ostaviti i preci drugome, nece se naljutiti. Srdacno ce te docekati, ako mu se vratis, uvijek spreman da pocne razgovor s tobom.

Nisam otisao na taj razgovor, u biblioteku.

Sjetio sam se Mula Ibrahima, otici cu do njega, da vidim sta zna o Ramizu, da mu kazem kako kod Sehage nisam nista ucinio, da govorim sta bilo, od ovoga svijeta, ne o vjecnim otvarima, ne danas, ne mogu bez ljudi, a on mi je najblizi, kakav je da je. Pomagao mi je dok je smio, htio je da pomogne i kad nije smio, i nije kriv sto nije onakav kakvog bih ja zelio. I vise zalim sto nije drukciji nego sto se ljutim.

U radnji sam zatekao Sehagu Socu i Mula Ibrahima u razgovoru koji mi se ucinio zanimljiv.

Sehaga mi je mahnuo rukom, Mula Ibrahim ni to. Slusao je sta Sehaga govori, zamisljen i ozbiljan. Sehaga se prekinuo samo za trenutak, da me pogleda, malo nezadovoljan sto sam upao u ovo povjeravanje, rodjeno iz nekog saglasja medju njima, neke klime, neke potrebe, a sad se treba prilagodjavati trecem. Ali, izgleda, da mu je velika vojska rijeci postrojana iza cela, i mora da ih pusti, nestrpljive su, dosad je premalo rekao, i nastavice, zbog sebe, ne zbog Mula Ibrahima, ne zbog mene.

Trazio je samo razumijevanje, ili cutanje. Kod Mula Ibrahima ce naci oboje. Ja cu mirno cutati.

Covjek zeli moc (rekao je, gledajuci u Mula Ibrahima, koji je pazljivo slusao). Zato sto zivi, sto se krece, sto se sudara s ljudima. A zeli da nesto ostavi iza sebe, da nesto stvori, da ne bi samo bitisao, kao drvo. I izgleda mu da je nesto postigao, da je snazan i vazan, da moze mnogo. Ali bog ucini da odjednom progleda i vidi, ne ovim ocima, vec onim drugim, vidovitijim, da je samo zrnce pijeska u nesagledljivoj pustinji ovoga svijeta, sitan i nevazan koliko i mrav u mravinjaku. Da li mravi zeke moc? Zele li da budu snazniji i znacajni od drugih? Imaju li svojih briga, muka, nesаница, ocajanja? Ne znamo, i ne tice nas se, suvise su sitni za nas. Zar onda ne bi mogao da postoji neko veci i od nas, kome su beznacajne nase brige i nevolje? Mi ga ne vidimo, jer je neuhvatljiv za nasu misao, osjetimo ga samo kad nam se u necemu pokaze njegova volja. Ni, mrav ne vidi covjeka cijelog, zbog svoje velicine covjek i ne postoji za mrava, vidjece samo prst, ili grancicu, ako mu preprijecimo put,

osjetice potres ako rasturimo mravinjak. A covjek prema vasioni sitniji je nego mrav. I zasto bi postojao samo covjek i njegov nacin misljenja? Svijet je postojao i prije nas, postoji i mimo nas, postojace i bez nas. Hoce li svega nestati ako svi ljudi pomru? Nece. Sve ce ostati, i ono sto znamo i sto ne znamo, samo nas nece biti. Mnogo je tajni kojima se ne mozemo ni pribliziti, a kamoli ih razjasniti. A mozda je najveca tajna smrt, tajna i uzas. I kad ne mislimo na nju, ona misli na nas. Sacekuje nas na nekom cosku, uvijek nespremne, i sve sto je bilo, vise nije. Uzalud smo prošli ovim zemaljskim putem, uzalud se nadali, uzalud tugovali zbog gubitaka, uzalud se radovali zbog uspjeha, sve uzalud. Smrt cini besmislenim i zivot i ono sto se u zivotu stvara. A iza te strasne kobi, nepoznata tama. Znas kraj, a ne znas nista o njemu. Pomiriti se s njim ne mozes, a nista ne mozes izmijeniti. Po nasoj volji to se ne desava, jer bi malo ko htio da umre, vec po nekoj svemocnoj volji o kojoj nista ne znamo, osim da je neumoljiva i do kraja dosljedna, mozda je neki sveopsti duh, nimalo slican nasem, a nesaznatljiv, jer je van naseg iskustva. Ako ga ne mozemo saznati, ne znaci da ga nema. On ga ne zamislja po ljudskoj slici, vec kao nadnaravnu snagu, i nadnaravni um, koji hladno ravna vidljivim i nevidljivim svijetom. Uzaludno ga je moliti, uzaludno preklinjati, jer njegove mjere i razlozi nisu ljudski, a kakvi su, ne mozemo cak ni naslutiti. Eto, i sam kaze: on i njegov, jer ne znamo sta je, niti je nas jezik sposoban da izrazi ono sto nasa misao ne moze dokuciti. A ako je tako, a sigurno jest, nemoguće je zamisliti da taj svemirski duh igra nedostojnu igru s ljudima, pustajuci ih da protrce kroz zivot, dolazeci iz nicega i nepovratno odlazeci u nista. Bilo bi to besmisleno tracenje tolike snage. Mnogo je vjerovatnije, i logicnije, i manje uvredljivo, da je tijelo smrtno a dusa besmrtna, dusa je djelic sveopste svemirske energije, poklonjen nam, privremeno ustupljen, na rodjenju, koja ce zivjeti svojim nepoznatim zivotom i poslije smrti tijela, ili ce se useliti u novorodjence, da nastavi svoje vjecno kretanje. Ni kap vode se ne gubi, samo se mijenja, kako se moze izgubiti sve covjekovo? Mora biti da zivot postoji po nekom visem nacelu, a ne samo po besmislu, po zlu, po ludilu!

Slusao sam ne vjerujuci svojim usima. Pa to je konacan slom ovog na izgled snaznog covjeka! On vise ne vjeruje svojim ocima, ni svome razumu, ni svome iskustvu, ne vjeruje sebi ni ljudima, nema vise snage da se nosi s bolom koji ga grize. Je li to zbog sinovljeve smrti, i zbog nemoci sto nije mogao da ga spase od nesrece? Suvise mu izgleda surova, suvise besmislena ta smrt, i trazi joj razlog u volji izvan i iznad nase, a sebi utjehu u neizbjeznosti onoga sto se desilo. Suvise je ponosan da bi se priznao porazenim od ljudi. Neka to bude od bogova, od svemirskog duha, od ma cega neshvatljivog! I to je surovo, ali je u sklopu nekog desavanja koje ima svoje zakone i svoju svrhu koju ne mozemo otkriti. A ako je tijelo njegovog sina i mrtvo, dusa je neumrla, i ta zla pogibija je samo nevazan tren u vjecnom trajanju, pominjace je s podsmijehom kad se njihove duse sretnu!

Da smo sami, da je to samo meni govorio, ne znam sta bih mu rekao. Mozda bih, uzasnut, kleknuo pred njega, preklinjuci ga da samo sacuva razum. Ili bih, placuci, sagao glavu pred njegovom mukom. Veca je nego sto sam mislio.

Ali nije govorio meni, ja sam samo slucajno slusalac. Hoce li Mula Ibrahim stogod reci, ili ce ocutati. Jer, sta se moze reci na ovo ocajanje koje trazi utjehu izvan ljudske logike?

Dok je Sehaga otkrivao svoju krvavu muku, govoreci na izgled mirno, Mula Ibrahim je slusao oborene glave, kao da spava. Ali kad je poceo da govori, vidio sam da je pazljivo slusao. Ali me i on iznenadio. Prema onome sto sam znao, izgledalo je kao da su jedan drugome pozajmili svoja shvatanja, i Mula Ibrahim se sluzio rijecima koje sam mogao ocekivati od Sehage, a Sehaga rijecima koje su, po mome misljenju, mogle biti Mula Ibrahimove. Jedan, mocan, govorio je o nemoci ljudskoj; drugi, nemocan, govorio je o covjekovoj duznosti da ostane covjek! Sta je ovo? Jedan je blazio svoju nesrecu, trazeci joj visi smisao koji nece prihvatiti, drugi je odricao svoju slabost, hvaleci musku hrabrost, koju nece primijeniti!

Tuzno je to njihovo odricanje sebe.

Mula Ibrahim se slozio sa Sehagom, da ljudi zele moc, i to nije nista ružno. Kad toga ne bi bilo, povecala bi se bijeda ovoga svijeta. Pokorni, utuceni, pomireni sa svojom nevoljom, svacije su roblje. Nije ista svaka zelja za moci. Jedno je zelja da se vlada ljudima, da se oni pokore, da se izazove strah, da se natjeraju na djela koja nikad ne bi uciniли bez prisile; to je zahtjev za cutanjem, za poslusnoscu bez otpora, po pravu necije sile. Takva zelja za moci je nemoralna, ona ponizava i nasilnika i ugnjetenog. Jadan je onaj koji je to osjetio na sebi. (Govori li on to o sebi i o meni, on je ponizen tudjim nasiljem, ja sam ostecen njegovim ponizenjem? On zali, on se brani, on optuzuje!) Sasvim je drukcija zelja za moc koja se sastoji u pomaganju ljudima, koja pobjedjuje ljubavlju, koja podstice na sporazumijevanje. To je velika moc, kojoj bi se mogli nauciti svi ljudi, i koja bi zlo ucinila nemogucim. S takvom moci covjek nije zrno pijeska, nije nevazan. Ne moze da govori o tome postoji li neko vrhovno bice, mozda i postoji, ali je siguran da nase ljudske stvari niko nece urediti ako ih ne uredimo mi sami. Cekati spas i traziti utjehu u nekoj nadnaravnoj sila, sto ljudi uzaludno cine hiljadama godina, znaci, u stvari, priznati svoje beznadje, i ne uciniti nista da bude bolje medju ljudima. Svijet je postojao prije ljudi, postojace i poslije ljudi. Ali, sta se to nas tice? Neka o tome brinu bica koja ce tada ztvjeti. Mi svoju brigu ne mozemo prepustiti nikome, i moramo se uciti moci ljubavi, da od zivota ne stvorimo muciliste. Sto se tice duse, i on je mislio o tome, jer se tesko oteti strahu i nespokojstvu zbog kratkog zivota i zbog nestanka u nepoznatoj tami vjecnosti. I razmisljajuci, ucinilo mu se da postojeci red covjekovog rasta i razvitka nije pravedan. Covjek se radja kao nevino dijete, koje ne zna nista o sebi, o svijetu, o grijehu, o ponizenju, o prestizu, sve mu je novo i svjeze, sve mu je divno, jer mu je duhovni zivot nerazvijen. Poslije, ziveci, stice iskustvo, veoma dugo, veoma naporno, i cim potpuno sazri, javlja se misao o smrti. Umire slab, izmoren, ocajan, pritisnut mislima o krivicama koje je sebi natovario na vrat, nezadovoljan zbog onog sto je u zivotu ucinio, jer to najcesce nije zelio, nezadovoljan zbog onog sto nije ucinio, jer je to samo zelio a nije se usudio, izbezumljen zbog besmisla iza sebe i neprozirne tajne ispred sebe. Smrtno uplasen, bez oslonca koji bi mu mogla dati samouvjerenost da je zivio jedino

po odlukama svoje ciste savjesti, očajnički misli o vjечноj duši, o trajanju bez prestanka, o mogućnosti da negdje i nekad nadje ipak neki smisao. Tako završava neslavno, potpuno dotucen. A koliko bi bolje bilo da se radjamo kao starci, da polako postajemo sredovječni, postepeno zaboravljajući prvobitni strah od smrti, pa oslobođeni mladici, dovoljno lakomisleni da ni o čemu ne mislimo suviše ozbiljno, pa bezbrižna djeca, a da umiremo kao novorođjenčad, ne znajući ništa ni o čemu, čisti kao zametak. Kakva bi to divna i slobodna smrt bila! Ali kad ne može biti tako, spas je u osvajanju ljubavi i čovječnosti. Tako se lakše živi, i lakše umire. Ne tice ga se šta će s njim biti poslije smrti, hoće li duša istrunuti zajedno s tijelom, ali će se povući da se odmara i da uživa, besposlena, ili će, natrunjena i uprljana, biti poklonjena nekom novorođjenom djetetu, što bi bila velika nepravda prema čistom stvoru. Ali ga se tice, i veoma mu je stalo do toga, da poslije njegove smrti ostane među ljudima, ili makar kod jednog čovjeka, čisto ime i lijepa uspomena. Tako bi sigurno proizveo svoje kratko trajanje. Ta želja obavezuje čovjeka i za života, da ne čini zlo, a ponekad da učini i dobro. Misao o vjечноj duši ne obavezuje nikoga, jer se o tome brine neka viša sila, ima šta čovjek radio i ma kako živio, pa će se i duša okorjelog zločinca useliti u tijelo bezazlenog novorođjenčeta. Misao o čovječnosti je pravdnija i ljudskija. A kratak život mu ne smeta, samo ako je čist; ako je prljav, samo je više zla. Šta bi i sa dužim življenjem? Šta bi sa besmrtnošću? To je najveća nesreća koja bi ljude mogla zadesiti. Ahasver je najnesrećniji među svim ljudima. Zgrozi se kad pomisli na život bez svrsetka, bez konačnog smirenja, bez straha ali i bez radosti, bez ljubavi jer je besmislena u tom trajanju bez kraja. Upravo strah od smrti daje ljepotu svim stvarima, svemu što doživljavamo. Treba sve proživjeti, osvajajući radost čistog života i ljepotu ljubavi prema ljudima, u ovom kratkom preletu između dvije tajne.

- A gdje su ti ljudi? - upitao je Sehaga silovito. - Ovi s kojima živimo, gori su nego vukovi. Rastrgace te samo ako posrneš.

Mula Ibrahim je odmahivao glavom, ne slazuci se sa Sehagom.

- Nisu svi ljudi takvi. Zli su isprednjacili, suviše se vide i osjećaju, zato mislimo da su svi takvi. A nisu!

Onda je pogledao na ulicu. Dva njegova pomoćnika polako su setala ispred radnje, s tovarom snijega na glavi i ramenima.

Zbog Sehage ih je poslao iz radnje, zbog mene nije htio! Sve što učini, suprotno je onome što je govorio. Zasto je onda govorio? I on i Sehaga? Da li ljudi priznaju i cijene ono što im nedostaje? Da li varaju druge, ili sebe? Ili im je misao podijeljena na ono što se želi i ono što se mora?

Ovako kao što je govorio, Mula Ibrahim je sigurno želio i da živi, a onda se sve ispriječilo ispred njegove želje, i u duši je ostalo samo prazno sjecanje na sebe nekadasnjeg, s dobrim namjerama, sacuvano u riječima koje neće nikad postati djelo. Ali i ovo što je ostalo, lijepo je, iako rusevina. Ne znam cijele je misli iznosio, ali su mi se učinile vrednije od svega što sam ikad čuo, mada

sam s nelagodnom sumnjom mislio, kako kukavicluk i covjecnost mogu zivjeti u istom covjeku.

Izvinivsi se, Mula Ibrahim je izasao na ulicu, da porazgovara sa svojim pomocnicima, da ih jos za nako vrijeme odstrani od radnje.

Sehaga je gledao za njim zamisljeno.

- Nema pravo. Pametan je, ali nema pravo.
- Meni je sasvim blisko ovo sto je govorio.
- Zato sto nemas iskustva. Da znas zivot kao sto ga ja znam, da bolje poznajes ljude, ne bi tako govorio. Zasto on tako ne zivi?
- Bogzna sta ga je slomilo.
- Ti za svakog imas opravdanje.
- Kako ste poceli ovaj neobicni razgovor?
- Dosao sam zbog tebe, da te opet primi. Pa sam zaboravio. Ne znam zasto sam poceo ovaj razgovor. Slucajno. A mozda i nije slucajno. Nekad covjek osjeti potrebu da govori o onome sto ne zna.

Dosao je zbog mene, a u razgovoru su se od mene prilicno udaljili! Drago mi je sto je mislio o meni, ali bih volio da me nije zaboravio.

- Zar nije panetnije brinuti se o stvarima koje znamo?

Odmahnuo je cvrstom uskom glavom: dosta mu je onog sto zna, na glavu mu se popelo. Ali njegove hladne sive oci nisu odlucne kao njegov pokret. Zamisljeno su zagledane u svoj nenadoknadivi bol, ne odvaja se lako od svog iskustva i od zemlje. Zasto je onda onako govorio? Je li zelio da svoju nemoc, neoprostivu pred drugim ljudima, opravda voljom jacom od ljudske? Ali ako se ne moze pomiriti s ljudskom surovoscju, kako moze prihvatiti neku drugu surovost, nepoznatu? Zar samo zato sto je nepoznata i nedohvatna? Licio mi je na izgubljenog stradalnika, na teskog bolesnika koji je izgubio vjeru u ljekare, i trazi spas u gatanju. Navolja je sto ima suvise zdravog razuma, da bi povjerovao u cudo. A nece da prihvati lijek, o kojem je govorio Mula Ibrahim, da se pomiri s ljudima, da kao zakon prizna ljubav, ne mrznju. Cinilo mu se da je lakse za krivca priznati boga nego ljude, ali ce u njegovom silovitom srcu ostati mrznja i na boga i na ljude, i ostace bol za sinom, i bijesno cudjenje zbog neshvatljive sudbine.

Ne znam je li ocekivao da mu nesto kazem, ali sam bio suvise zbunjen da bih ista rekao. Neprestano otkrivam da nikako ne mogu da otkrijem ljude. Ono sto kazu, nije ono sto cine, da li je ono sto misle? Mozda to ni oni sami ne znaju. I sta bih mu mogao reci sto on ne zna, s cime se nije mucio u mnogim besanim nocima? Cutao sam i zbog njegovih ruku, stegnutih u grcevit splet prstiju. On ne razmislja, on se mucu.

Zalio sam ga i cudio se kako je njegova tuga ustrajna. Zar je vrijeme nije nimalo ublazilo? Ili je ucinio nesto nazao sinu za zivota, i sinovljeva smrt ga je

zauvijek onemogućila da ispravi krivicu. Ako je tako, onda je ovdje na zemlji saznao za pakao.

I dok sam cutao, razmisljajući da li je konačna nesreća ili neostvarena plemenitost što ljudi neprestano pitaju kako treba živjeti, u radnju je usao čovjek koji je živio, ne misleći o tome. Osman Vuk. Usao je s Mula Ibrahimom, nasmijan, stresajući kapom snijeg s ramena.

- Pada! - rekao je veselo, kao da to niko ne vidi, i kao da je to najljepša i najvažnija stvar na svijetu. I kao da je srećan što može nekome saopštiti radosnu vijest koju je donio, osmjehnuo se Sehagi:

- Jedva sam se sjetio da te ovdje potražim. Imam nešto da ti kažem.

- Kazi!

- Volio bih nasamu.

Sehaga je prenio pogled s njega na nas, namjeravao je da bude velikodusan i da pokaže kako pred nama nema tajni, ali je ta plemenita misao bila kratkotrajna. Opet je sav od ovoga svijeta.

- Oprostite! - rekao je, osmjehnuvši se, i izašao s Osmanom pred radnju.

Ustao sam, njihove tajne me se ne ticu, razgovor nastaviti nećemo, vrijeme je da podjem kući, sačekacu Tijanu, ako već nije došla.

Ali je Sehaga otvorio vrata i pozvao me napolje.

- Da čuješ ovo! Reci mu, Osmane.

Osman se nije začudio, sigurno su se tako dogovorili, i ispričao kako mu je maloprije došao Zajko, mejhandžija. Usao mu, veli, u mejhanu Avdija, sin Omera Skakavca, malo pijan, pa i tu popio, i počeo se hvaliti da zna ko je oteo Ramiza iz tvrđave. Srećom, u mejhani je bio samo Mujo Dusica, hamal, ulivao je u sebe rakiju od jutros, pa nije znao ni sam šta govori, a kamoli šta govore drugi. Zajko je dao Avdiji još pica, i sad spava u mejhani, Muju Dusicu je nekako izgurao, on je mislio da ga to žena izgoni iz kuće pa se nije bunio, momku je naredio da čuva Avdiju i da nikog u mejhanu ne pusta, a on je pozurio da kaže Osmanu.

- I eto - rekao je Sehaga mirno - ako mladić zaista stogod zna, moglo bi biti guzve. Trebalo bi javiti starom Omeru Skakavcu, a ne znamo koga da pošaljemo. Da Osman ide, nije zgodno, Zajko ne može, zbog mejhane a i ne tice ga se, a ne bi bilo pametno da uvlacimo druge ljude.

Uvrijedilo me što sa mnogim igraju zmurke. Rijesili su da to ja učinim, ali da tobože sam odlučim. A i priča mi je nepotpuna, nešto kriju od mene. Zasto je Zajko došao baš Osmanu? Ali svejedno, učinicu što očekuju, mislili bi da se bojim. Pokazacu im da se ne bojim.

A bojim se. Srce mi je zadrhtalo kad sam se odlucio. I mozda sam bas zato rekao:

- Otici cu ja.
 - Znas li gdje stanuju?
 - Znam. Na Bjelavama.
 - Dobro bi bilo da ides odmah.
 - Zasto je Zajko dosao bas Osmanu? - upitao sam iznenada, ni trenutak prije toga ne znajuci da cu to uciniti.
- Sehaga se nasmijao:

- Mislio sam da neces primijetiti tu prazninu u prici. Avdija je rekao da samo on i Osman Vuk znaju ko je izvrsio otmicu.

Nasmijao sam se i ja:

- Praznina je povelika. I sta da kazem?
- Neka odu po Avdiju. I neka ga urazume. Idi slobodno. Ne bih tebe slao da je opasno.
- Zar izgleda da sam se uplasio?

Igrao sam junaka, sto zaista nisam bio, ali me vise nije strah. Oni su pomogli Ramizu, ja cu pomoci njima. Nije mnogo, nije ni malo.

- Ne zuri, pravi se da setas - posavjetovao me Osman.

Da li cu na sokaku sresti serdar-Avdagu? Nije ga bilo, srecom. Cini mi se da mi tajna, koju nosim u mozgu, viri iz ociju, da je njena sjenka na mom licu, da je otkrivam polozajem tijela i drukcijim hodom.

Drzali su me na odstojanju, sve krijuci od mene, sad su otkrili nesto od tajne, jer sam im potreban.

A snijeg je padao predano, kao i sve sto se cini u pocetku, lijepio se za moja ramena, kiteci me bijelim krpicama, i hladeci moj nos i moje uzbudjenje.

Jesu li Sehaga i Osman sve svrsili preko drugih?

Neko je sigurno otisao do starog Omera Skakavca, predlozio mu da sa sinovima izvrsi otmicu, pogodio se za nagradu, poslije mu isplatio novac. Sad ja uklanjam moguće nezgodne posljedice.

Ali, ko je razgovarao s dizdarom?

Sa Skakavcima je lako, to je za njih posao kao i svaki drugi, mozda cak i jednostavniji od kradje konja u Posavini i Macvi, sto im je, izgleda, glavno zanimanje. Mogli su pristati ili ne pristati, i sve bi se svrsilo na tome. Oni ne vole ni duge ni kratke razgovore s vlasцу.

Ali ko se usudio da dizdaru pomene izdaju posla koji vrsi? Da je dizdar odbio, taj nepoznati ne bi dobro prosao. Sigurno bi se nasao u lagumu s Ramizom. Ma ko bio, morao ga je dobro poznavati, da ga ne uplasi opasnim prijedlogom. Je li to ucinio Osman, koji bi bio spreman i da ubije, ako ne bi uspio u pregovorima? Ili sam Sehaga, cije bi odricanje bilo jace od dizdareve tuzbe? Ili neko treci, koga nikako nisam mogao da zamislim, niti sam mu vidio slicnog medju poznatim ljudima. Taj bi morao imati osobine koje je tesko naci zajedno, cestitost, da mu mogu vjerovati kao sebi, mudrost, da zna prici dizdaru a da ga ne uplasi i ne odbije, neustrasivost, da se ne boji posljedica zbog moguceg neuspjeha. Ko je taj covjek?

Da su meni slucajno ponudili, odbio bih i pomisao da razgovaram s dizdarom. Ne bih se u to upustio ni po koju cijenu, cinilo bi mi se da potpisujem svoju smrtnu presudu.

Ovo smijem, zaista nije opasno, dolazim kao slucajni prolaznik, izmamio me prvi snijeg, izrucicu tudju poruku, kao da ne znam o cemu govorim, ne mogu biti sumnjiv ni po cemu, cak i kad bi se saznalo. Eto, svaki posao nadje covjeka po svojoj mjeri. Moja mjera je sitna, kao i posao koji vrsim. I vise mu ne treba.

Starog Omera Skakavca sam ugledao odmah, s ulice, vilama je skidao sijeno sa stoga, visok, mrsav, zilav, raskopcane kosulje, golih prsa, ogrnut kozuhom koji mu je smetao u poslu, pa ga je odmjerenim trzajima nabacivao na ramena.

Dva momka, sigurno sinovi, odnosili su sijeno u staju, iz koje se culo rzanje konja i nemirno udaranje konjskih kopita.

Starac me hladno pogledao ostrim crnim ocima kad sam mu prisao, ocima opasnim i nepovjerljivim, prijetecim kao vrh noza, ne bih volio da stanem pred njih kad planu, kad iz ovog zara, pod bijelom nastresicom gustih obrva, bukne pozar. I sve je na njemu na oprezu, kao i oci, zgrcene ruke kojima je obuhvatio vile, u sirok trokut rastavljene zilave noge, isturena koscata brada, stisnute usne.

Nije upitao zasto sam dosao, sta zelim, koga trazim, cekao je, a odredice se kad ja kazem svoje. Ako bude nevazno, znacajno, opasno, sve ce docekati jednako i ucinice ono sto mu je najkorisnije.

Zlokobno je to njegovo cutanje. Dok ne kazem, ja sam mu neprijatelj. Zato sam progovorio neupitan, istresavsi u jednom dahu, Zajkovu i Osmanovu poruku.

Stari Skakavac me saslušao s istom prijetecom mirnocom, samo mu se izmedju bijelih vjedja ukazao ostar usjek, i ljutito pozvao sinove.

Istrcali su iz staje, s vilama u rukama, i gledali u mene prijeteci.

- Uzmite konja, dovedite onu budalu iz Zajkine mejhane. Napio se, svasta prica.

Sinovi su se odmah okrenuli, ocevidno razocarani sto ja nisam krivac, i usli u staju, po konje, a starac je nastavio da izvlaci sijeno ispod snijega. Nije me ni pogledao, ni zahvalio, razgovor je završen, ja sam ucinio svoje, on svoje, i to je svrseno. Sad mogu da idem.

I otisao sam, promrmljavsi pozdrav, koji on nije ni cuo ni ocekivao, posao sam natraske, da mu bas odmah ne okrenem ledja, zbunjen starcevom cutljivoscu i neprijateljskim pogledom kojim me pocastio prije nego sto sam se okrenuo, uznemiren kao da sam bio u razbojnickoj spilji.

Odahnuo sam kad sam izasao na sokak.

Neka me bog spase susreta s ovim Skakavcima na usku putu u gustoj sumi. Ne bi bilo potrebno da izvuku nozeve, umro bih od straha, izboden njihovim strasnim ocima.

S kakvim se gadnim ljudima Osman morao udruziti, da bi spasao dobrog covjeka!

Zar bez nasilja nema ni dobra?

Aratos vas bilo, sanjacu vas kao strasila! Hvala bogu sto nemam nikakvih vaznih poslova, pa ne moram da se vidjam ni s ovim ni s drugim Skakavcima.

Neka mi samo pozivi moj jadni dobri Mahmut koga se ni macka ne boji.

15. Otac i sin

A ono sto se desilo tri dana nakon te posjete, uvjerilo me da svako treba da se drzi svoje staze, da ne skrece na tudju. Ne znam, doduse, koja je staza moja, ali znam koja nije.

Avdija Skakavac, najmladji Omerov sin, umro je iznenada, i danas mu je sahrana. Nije bolovao, bio je zdrav kao zdrijebe, zakovrnuo je naprecac, otrovan picem na koje nije navikao.

Otac i braca su ga sami otpremili, okupali, uvili u platno, i pozvali trojicu hodza da mu citaju molitve za dusu. Dan i noc je stari Omer preostojao nad mrtvim sinom sto je, pokriven bijelim carsafom, lezao opruzen na sredini sobe.

Osman me pozvao da zajedno odemo na dzenazu, pred Begovu dzamiju. On mi je i ispricao sve o Avdagi.

- Pa oni su ga ubili - rekao sam uzasnut, sjetivsi se ubilackog pogleda Omera Skakavca.

- Ne vjerujem. Možda je zaista umro od prekomjernog pica.

Ali način kako odbija moju sumnju nije uvjerljiv. Čini to reda radi, ne zalazuci se mnogo.

Ne, ubili su ga, sigurno, to i Osman zna, čak me svojim pričanjem sam naveo na tu misao. Sad govori ono što treba da se kaze.

Tukli su ga, da mu utjeraju pamet u glavu, a istjerali su mu dušu iz tijela, ne zeći to. Njihova divljina, strasna i bez Avdije, postala je još strasnija zbog Avdijine gluposti. A mladić je tesko pogriješio, prekršivši njihov zakon ćutanja, koji ih štiti kao zid, koji je njihova tvrdjava. Nisu voljeli da se hvale svojim djelima, nisu tražili priznanje za njih, nisu pustali glas o sebi. Avdija je progovorio, i doveo porodicu u opasnost. Htjeli su da ga urazume, da zapamti, da više nikad ne govori što nije za govorenje, da nauči, jednom zasvagda, da je sigurnost porodice svetinja. A kad su zaključili da su ga udarcima dovoljno urazumili, jer tu riječi ne pomazu, kad su se složili da mu je zasad dosta te tvrde pouke, a tesko je znati šta je za njih dosta, kad su ga pustili da se ispava, Avdija je zaspao zauvijek, izlijećen od nerazumnosti, poučen da nikad više ne progovori ništa, urazumljen da porodicu ne dovodi u opasnost.

Ubili su ga, a ja sam im odnio vijest o njegovoj krivici. Onda sam ja kriv za njegovu smrt!

Zaprepastila me ta misao, zabola mi se u srce kao nož, toliko obespokojavajuća, da sam odmah počeo strasno da se branim.

Nisam kriv!

Zar sam mogao znati da postoje takvi ljudi! Zar se zbog svoje sigurnosti može ubiti sin i brat? Mogao sam pomisliti da će ga izgrditi, da će mu zaprijetiti, da će ga udariti, ali ovo mi ni u najtežoj groznici ne bi moglo pasti na pamet. A onda, u svemu tome ja sam nevazan, otisao bi neko drugi da nisam ja, i sve bi bilo isto.

Nisam kriv!

Nisam kriv, ponavljao sam usplahireno, ništa nisam kriv. Ali sam neprestano mislio na mladića, koga su braca i otac, pijanog, tukli, gazili nogama, izbezumljeni u bijesu zbog neoprostive krivice. Ili su sačekali da se ujutro probudi, onda su ga izgrdili, on je možda rekao nešto što ih je ogorcilo, i počeli su da vrše svoju porodičnu pravdu.

Šta se desavalo u nekoj zatvorenoj sobi, u nekom mracnom podrumu, u njihovom mozgu, u njihovoj duši? Vjerovatno je ćtao, jer i on je Skakavac, i to ga je dotuklo, nije htio da se pokaje, moglo je izgledati da još prkosi. Možda je i prkosio, umiruci. Je li bio svjestan svakog udarca koji mu je grcio utrobu i raskidao žile, je li vidio zakrvavljene oči koje su ga pekle vatrom? Možda se zato nije pokorio ni zamolio za milost.

Bolesno sam zamisljao skrsenog mladica, koga je unutrašnje krvarenje davilo, kako posljednjim ostacima snage privlaci prebijenu ruku da bi zastitio glavu, nadajući se jos necemu. Ili se ne nadajući nicemu. Ili ne misleci nista. Ili misleci da je pravo sto cine s njime, i zato je cutao, to je njihova porodicka stvar, zato ne treba ni jauknuti, da niko ne bi cuo. Ovo se tice samo njih, i nikoga vise. I on, i otac, i braca, bili su u vlasti zakona jaceg i vaznijeg od njih.

A mozda je to i pobuna mladiceva protiv surovosti tog zakona? Sve je isto, u malim i velikim zajednicama.

Mucno mi je od tog zamisljanja, od mnoštva uzasnih slika, pokreta, uzasa, krvi koja se lijepi za poludjele pesnice, kostiju koje se necujno krse, silovitog disanja od napora i od muke, sve do potpune tisine kojoj je ime smrt. A jos mi je mucnije sto sam tim zamisljanjem otezavao osjecanje svoje krivice. Uzalud je moja uzburjana savjest vikala da bi se desilo i bez mene. Desilo se sa mnom, i vise to ne mogu izmijeniti ni zaboraviti.

Kakav je ovo zivot, kakav svijet, u kojem cinim zlo, i kad mislim najbolje!

A cinim zlo i kad nista ne cinim, ostavljajući i zlo i dobro na miru. Cinim zlo i kad govorim, jer ne kazem ono sto bi trebalo. Cinim zlo i kad cutim, jer zivim kao da me i nema. Cinim zlo zato sto zivim, jer ne znam kako da zivim.

Slucajno prisustvujem zivotu, i sve sto ucinim, nije moje.

Ubio sam covjeka zato sto sam se pomaknuo, zato sto sam rijec rekao. Ne poznajem ga, nikad ga vidio nisam, a znam, ja sam kriv sto ga nikad vidjeti necu. I ne pitam se o njemu, zasto je povrijedio zakon porodickne tvrdjave, je li mu dojadilo cutanje, je li zelio da pobjegne, je li zelio da kaze o sebi nesto lijepo, vazno, suvise je mlad, potrebno mu je ne samo djelo, vec i rijec o djelu, mozda samo rijec o ma cemu svome. Pitam se o sebi, zasto sam pristao da se umijesam u tudji zivot, ne misleci nista, u zelji da pokazem hrabrost koju nemam, i da budem donekle jednak s ljudima s kojima jednak nikada ne mogu biti, i pitam se, sta sam to rekao sto je toliko razgnjevilo starog Omera, je li mi izmakla neka ostra rijec, je li izgledalo da sam ogorcen zbog postupka mladiceva, je li bilo stogod uvredljivo u nekom mome pokretu? Ne, nista od svega toga nije bilo, bio sam smusen, pomalo uplasen, pomalo uvrijedjen sto me starac gleda kao neprijatelja, sto me jedva slusa, mislio sam na sebe, ne na ono sto govorim, ne na mladica o kome govorim. I to mu je bila presuda. Zato sto sam rekao svejedno kako. Zato sto sam dosao, svejedno zasto. Zato sto sam stao na tudju stazu.

Osman je nesto pricao, ne znam sta, smijuci se, kao i uvijek, dok smo isli prema dzamiji. Ja sam gledao u snjeznu prtinu i mislio o svojoj krivici. Snijeg nije vise cist i lijep, pretvorio se u ruznu lapavicu, primjecujem to usput, nesvjesno, iz ascinica se osjeca tezak miris masla od kojeg jedva disem, Osmanov smijeh mi lici na ruganje mojoj mucu.

- Molim te, prestani da se smijes!

Osman se iskreno zacudio:

- Sta ti je? Sta ti smeta moj smijeh?

Nisam odgovorio, ljut na sebe. Zar mi vec smeta i kad se ljudi smiju?

Zacudo, nije se naljutio. Upitao me veselo:

- Rdjavo si raspolozen, izgleda? Licis na kiseli krastavac.

- Mani me, zmija bi se otrovala kad bi me ujela.

- Vidim, samo ne znam zasto. Da se nisi posvadjao sa zenom?

- Ma kakvo svadjanje!

- Ili te boli stomak? Pojeo si nesto tesko, i sad te mucu.

- Nije ni stomak. Mislim na jadnog mladica kome idemo na dzenazu.

- Zasto bi na njega mislio, molim, te?

- Da nisam otisao starom Omeru Skakavcu, mozda bi mladac jos bio ziv.

- A to li je! E, znas, ne ljuti se, ali ti si zaista lud. Da nisi otisao ti, otisao bi drugi.

- Onda ja ne bih bio kriv.

- Zamisli ti, molim te, Sehaga mi, onda, kaze za tebe: - Nije on za taj posao. Zasto ne bi bio, velim ja. Mozemo i neko dijete poslati, a kamoli njega. A vidis ti, Sehaga je imao pravo. Zaista nisi nizasto!

- Kamo sreće da ste dijete poslali. Nista ne bih znao, i ne bi me grizlo kajanje.

Osman me gledao sazaljivo, kao maloumnika, kao razmazeno deriste, koje o zivotu nista ne zna. Prestao je da se smijesi, uhvatio me za ruku, okrenuo prema sebi, i rekao grubo:

- E sad ja tebi da kazem! Nista ne bi znao, velis? Jesi li bas sasvim siguran? Da nisi javio starom Omeru, javio bi drugi, i sve bi bilo isto, samo bi ti bio cist, sve bi znao, samo te ne bi mucila tvoja izmisljena krivica. Ali da nikog nismo nasli, ili da smo nasli krivog covjeka, koji bi se uplasio i otisao serdar-Avdagi umjesto Omeru Skakavcu, sta bi se onda desilo? Hajde, mucni malo tom svojom prepametnom glavom! Evo sta bi se desilo: ludi Avdija bi bio zatvoren i sigurno mrtav, kao i sad. Zatvorili bi i Osmana Vuka, koji se sad smije, a ne bi mu bilo do smijeha da se to dogodilo. Zatvorili bi mozda i Sehagu Socu, zato sto te poslusa, i spasao tvog prijatelja. Pa Skakavce, svu trojicu. Zatvorili bi, ne daj boze, i tebe, jer pod mukama covjek moze i da ne zna sta govori i koga pominje. I koliko je mrtvaca moglo biti? Prilicno, bogami, jer kad se nesreca zakotrlja, ne zaustavlja se lako. A zakotrlja se zbog sitnice, sto izaberes krivog covjeka za nevazan posao, recimo. Ovako, samo je jedan mrtav, nicijom krivicom, nicijom! Desilo se, kao da ga je voda odnijela, zagazio je malo dublje, i odnijelo ga. Je li ti sad malo bistrije?

Cutao sam. Gruba stvarnost moze da bude vrlo ubjedljiva.

- Eto, tako ja mislim - rekao je, i opet se nasmijao. - A ti svoje bezmudno preklapanje okaci o neku stvar. Hocemo li da udjemo? I ne budi ni tuzan ni veseo na dzenazi, vec onako, kao bajagi ozbiljan. Na mladica ne misli, tako mu je sudjeno, a ako ces pravo, bolje ovako nego drukcije. Za njega gore, za nas bolje.

- Kako da ne mislim?

- Lako. Misli na svoju lijepu zenu. Bas je lijepa!

- Opet ti!

- Zasto? Razgovaramo. A reci cu ti iskreno da nismo prijatelji, oteo bih ti je.

Namrstio sam se, kao da me ubo nozem.

- A ja cu tebi reci, jednom zauvijek: ne volim takve razgovore.

- Ni ja - nasmijao se Osman priguseno, jer su ljudi ulazili u dzamijsko dvoriste.

- Hocu samo da te navedem na druge misli, da zaboravis mladica. Bolje da mislis o zivoj zeni nego o mrtvom Avdiji.

Nista mu ne mozes, udari te i pomiluje, naljuti i smiri, sve u jednom trenu. On je vedri sotona, bez srca a blistavog uma, tacan i hladan kao sat. I bezdusan, kao sat.

Ispred dzamijskog dvorista stajao je barjaktar Muharem, i prosio, ne pruzajuci ruku, nista ne govoreci. Pipnuo sam se za dzep, ako sam znao da nemam nista, i zamolio Osmana da mi pozajmi nesto sitnog novca. Izvadio je, ne brojeci, punu saku.

- Daj barjaktaru.

Pruzio mu je, i Muharem je uzeo, ne zahvalivsi.

- Stari jazavac! - rekao je Osman veselo, kad smo usli.

Moze li ga ista dirnuti? Zar je neosjetljiv i na ovakvu nepravdu?

- O kome to govoris?

- O barjaktaru Muharemu.

- Zar ti nije zao covjeka ni kad je u nevolji. Nije on kriv.

- Pa jest, ostavili su starog junaka na ulici.

- Zar je to smijesno?

- I prisilili ga da pod starost prosi. Da ne umre od gladi.

- A zar nije tako?

- Pa, nije, brate, nije, sta se cudis? Nije. Sehaga mu svakog mjeseca daje vise nego sto mu treba.

Iznenadio sam se.

- Cuo sam da prosi iz inata, jer nije dobio sto je trazio, a za ovo nisam znao.

- Tacno, iz inata. A da je dobio, bio bi kao i drugi. Mozda i gori. Sad cuti, pocelo je.

Stali smo na kraj reda sto se stvori iza hodze i mrtvacu na kamenom postolju ispred dzamije. Dok je hodza izgovarao molitve, mislio sam o Osmanu.

Je li svijet kako ga on vidi, jednostavniji ili slozeniji nego svijet kako ga ja vidim? Izgleda da je slozeniji, jer on zna da svaka stvar ima lice i nalicje, privid i sustinu, koru i srciku. Za mene je barjaktareva prosnja njegova nesreca i nasa sramota, za Osmana je to starcev hir i sitnicava osveta. Ja sve vidim kao kob i nesporazum medju ljudima, cemu nema lijeka. On sve smjesti u ljudske okvire i ljudske mjere, ne dajuci prednost ni nevolji ni nasilju: nevolja je ono sto se mora, nasilje ono sto se moze. Kod njega se da i ne toliko mijesaju da ih jedva razlikujes, zlo i dobro su rod rodjeni i cesto idu pod ruku, kazna i krivica su moc i nemoc, zivot je zanimljivo rivaliste u kojem jedni padaju, drugi pobjedjuju, ne zato sto su gluplji ili pametniji, vec sto su jedni nespretni, drugi lukavi. Nespretne ne treba zaliti, bili bi surovi kao i oni drugi, samo kad bi ih slucaj ili sreca bacili nekome na ledja. Ne treba se uzbudjivati ni zbog cega, i najbolje se svemu smijati, i paziti da ne dodes pod zrvanj. Ako neces da budes odozgo, pricuvaj se da ne budes odozdo, i zivi kako ti je volja. On ne mrzi ljude, samo ih ne uzima ozbiljno, pomalo ih prezire, zivot provedu u svadjama i brigama, kao ludaci.

Ova povrсна filozofija, koja me odbijala i privlacila, cudno je spajala neobaveznost i veliko poznavanje ljudi. Kod mene su se, opet, nekako spojili osjetljivost za svaki cin, i veliko nepoznavanje ljudi. I mislio sam jednostavnije nego Osman, pored sve njegove površnosti. Kod mene su ne i da ljeto i zima, dobro i zlo su dvije razne strane svijeta, kazni ima vise nego krivica i nisu ni u kakvo uzrocnoj vezi, zivot je zalosno razbojiste u kojem su krvnici malobrojni, zrtve mnogobrojne, dizu se bezobzirni, padaju slabi, i sve je toliko zalosno da je najlakse plakati i ne misliti.

Moje misljenje je malodusno i slabacko, neprihvatljivo za covjeka koji djeluje: njegovo je surovo i sebicno, neprihvatljivo za covjeka koji misli. Sta je onda prihvatljivo? Ramizovo? Njegov stav mi je najblizi i najdalji, jer je najnesebicniji i najopasniji, ali o njemu sad necu da mislim.

U tom mucaljivom smusenom preturanju po sebi, precuo sam stare molitve koje znam, koje svako zna, a dobre su za svakog novog mrtvacu, jer je svaciji kraj isti, i ista je milost koja se trazi od boga. Ta uvijek ista ljudska sudbina i uvijek isto kukanje za oprastanje grijeha, i cini sprovode toliko zamornim. A kad se hodza okrenuo prema nama, i poceo da pita kakav je bio ovaj mrtvac, je li za zivota bio dobar i posten, i jeli zaslužio carstvo nebesko, ja sam se trgao. Pogledao sam starog Omera Skakavca; vidio sam ga sa strane, izbrazdano lice mu ja ostro i zategnuto, bijele vjedje nadnesene nad upale oci, kao krila neke bijele ptice. Sta sad misli dok mi odgovaramo da je mrtvac bio dobar i posten covjek? Je li mu se steglo srce, ili ni sad ne da tuzi da mu pridje? Digao je glavu, bori se sa sobom, ili prkosi bolu, a onda mu je glava padala, sve nize, bradom do prsa. Suza mu je kanula niz rijetke donje trepavice, i polako klizeci niz hrapavo lice, nestala u teskim brazdama. Gurnuo sam Osmana laktom, i glavom pokazao na Omera. Osman je samo trepnuo,

vidio je i on. A onda je opaki starac snaznim pokretom digao glavu, i ostao zagledan u dzamijski prozor, iznad zemlje, iznad kamena, iznad mrtvacu. Sam sa sobom. Zastidio se svojih suza, pred sobom, ili pred drugim ljudima. Hoce li ga savladati tuga i kajanje, kad padne noc koja nas izdvaja i usamljuje, i mrak koji nas suocava s nama samima? Ili ce se odbraniti mladicevom krivicom i svetinjom ugrozene porodice? Sad je stajao pred nama kao zrtva nemilosrdne sudbine, i ljudi su ga zalili, zalili su ubicu. A prava zrtva je lezala na kamenom postolju, pokrivena maslinastom cohom, nepomicna i cutljiva, rjecit prjekor samo ocu i braci. I eto, sve sam znao, i o ocu i o sinu, a zalio sam i jednog i drugog. Zrtve su obojica.

Kad sam prisao Omeru, da mu izjavim saucesce, kao i ostali, njegovo kameno lice se zgrcilo, a ruka u mojoj ostala nepomicna i hladna kao led. Prepoznao me i sjetio se onog dana dok mu je sin jos bio ziv. Bio sam crni glasnik i za njega i za mladica. Povukao sam ruku i pridrzao je, klonulu vrelu, uznemiren starcevom besmislenom mrznom.

- Mrzice i tebe i mene i sinove i cio svijet, samo da ne bi mislio na svoju krivicu
- sapnuo mi je Osman, kao da je osjetio o cemu mislim.

O svojoj krivici nisam dospio da mislim, bojao sam se da ce me muciti dok budem gledao mladicev pokriveni les. Zaturio sam je, zbog mladicevog oca, dok sam otkrivao tajne njegovog ledenog lica. A kad se razmisljanje o njemu rasplinulo, postajuci blijedo i umorno, kao slika u oku, kad se spuste očni kapci, u meni je pocelo da se javlja cudno osjecanje nelagodnosti. Nisam znao zasto. Zaboravljao sam je na trenutak, pa bi opet ozivjela, kao mutna sjenka, kao nejasna misao o necem neprijatnom. Nije o starcu, ni o mladicu. O cemu je onda, zbog cega? Znao sam, tako se javljaju stari pokopani strahovi, neke prastare slutnje, bivsa mucna predosjecanja, narocito ona iz rata, dok sam puzio kroz sumu, jedva smirujuci stravu srca sto je osjecalo blizinu tudjeg vojnika. Tragao sam za tim nemirima, lovio ih u sebi, i izvlacio, toboze mrtve, a onda ih opet nalazio u nekom krajicku misli, u sredistu nekog straha bez razloga. Ali sad nikako ne mogu da pronadjem tu neprepoznatu staru nelagodnost, a pominjao sam sve koje sam znao, zovuci ih milostivim zovom, kao sto fakir svirkom izvlaci zmiye iz rupe. Moj zov je ostajao bez odziva. Zmijaska prijatna je ostala, iako nisam znao kakva je.

A onda sam se okrenuo, iznenada, nizasto, i ocima se susreo sa serdar-Avdaginim pogledom.

Eto odakle izvire moja nelagodnost!

Mozda sam taj pogled vidio i nesto ranije, bez svijesti o njemu, ne zapamtivsi ga, mislima u necem vaznijem, a mozda i nisam, nego me, lijepeci se pogledom za moj potiljak, upozorio na sebe prije nego sto sam ga vidio. Naslutio sam ga, kao neprijateljskog vojnika.

Tako smo stajali, kao metak i cilj.

Poslije, kad sam prisao Omeru Skakavcu, vidio sam da Osman razgovara s Avdagom.

Upitao sam ga, kad smo se opet nasli:

- Sta si to govorio s Avdagom?
- Pitao sam ga, da li je poznavao Avdiju.

Pa on je lud! Ili oblijece kao nocni leptir oko svijece!

Rekao sam, opominjuci ga, i prekoravajuci:

- Poznavao sam jednog vojnika, postajao je strasno uznemiren cim pocne bitka. Jurio je u najveći okrsaj, samo da ne ceka. Poginuo je, uskoro.
- E, ja ti nisam taj tvoj usplahireni vojnik. Avdaga je mene zelio da upita isto, pa sam ga preduhitrio. Upitao je i on mene, poslije. Ti i ja poznajemo svakoga
- rekao sam mu. - Ti zbog svojih poslova, ja zbog svojih. Samo sto se moji poznanici ne kriju preda mnom.
- Cijelo vrijeme je gledao u mene.
- Gledao je svakog, to mu je posao. Bas te briga!

Zamolio sam ga da odemo do Mahmuta Neretljaka, sasvim je blizu, u Kujundziluku, da mu kaze dvije lijepije rijeci, jos nije zaboravio ni prebolio sto ga momci na Bajram nisu pustili u kucu.

- Budala je taj tvoj Mahmut. I sto se zakacio bas za mene?
- Jedina mu je zelja da mu prijatelj bude neki vazan covjek.
- I ja sam taj vazan covjek?
- Danima govori samo o tebi.

Osman je poceo da se smije, kao da je cuo najludju salu.

- E veca je budala nego sto sam mislio.

Pristao je ipak da se vidimo s Mahmutom, mada nije mogao da razumije moje razloge, i sigurno je mislio da sam malo caknut ili da nesto krijem. On ne zna sta je sazajenje, smatra da je uvredljivo i za onog ko ga pokazuje i za onog kome je namijenjeno. Napomenuo je da nema mnogo vremena, i da ne zna zasto gubi vrijeme na ludosti, ali, eto, reci ce te dvije glupave rijeci, samo radi mene, sigurno mi to zbog neceg treba, a onda ce za poslom, dosta je izgubio i ovako.

Mahmut je bio u ducanu. Vidjeli smo kako je jedan mladac izasao pa opet usao, neko ga je pozvao ili se necega sjetio.

Kad smo se priblizili, culi smo kako mladac, mrsav i visok, govori, drzeci se rukom za kvaku nezatvorenih vrata, kao da je htio samo jos to da kaze pa da ode. Ali kad smo culi sta govori, zastali smo, pogledali u odskrinuta vrata, pogledali jedan u drugoga, i nismo znali sta da radimo. Ja nisam znao, pa sam

mislio da ni Osman ne zna. Odmah mi je bio jasno, to je Mahmutov sin, zlatar iz Mostara, dosao je na razgovor s ocem. Ali kakav je to razgovor, gospode boze! Pa nije ni razgovor, vec bijesno rezanje, u koje je Mahmut ponekad plasljivo ubacivao poneku rijec.

- To mu je sin - sapnuo sam Osmanu nelagodno. - Hajdemo odavde.
- Cekaj, hocu da cujem!

Stao je sa strane, pored vrate, i slusao napregnuto, ruzno isceren, mrmrljajuci nesto nerazumljivo.

- Sramota je, velis, sto tako govorim? Sramota je ono sto ti radis cijelog zivota! Otkako znam za sebe, znam i za stid, zbog tebe. Danima sam placao zbog oca lopova, djetinjstvo si mi unistio. Kazem, otac si mi. Jesi, na zalost. Zato sam i pobjegao od kuce, zbog takvog oca, bio sam izgnanik, kao i ti, ni kriv ni duzan. I sada, kad hocu da otpocnem novi zivot, imam prava da trazim svoj dio.

- Evo ti radnja, eno ti kuca, dovedi zenu ovamo, zivjecemo zajedno.
- Skocio bih u Neretvu, a ne bih se vratio ovamo.
- Pricekaj dok ne nadjem novac.
- Necu da cekam, i neces naci novac. Prodaj ducan, prodaj kucu, sta ce vam onolika, uzmite manju.
- Zar pod starost, sine! Zar ne mozes cekati da umremo? Necemo dugo.
- Ne mogu cekati, novac mi treba.
- Jea li razgovarao s majkom?
- Razgovaracu ja s kadijom, sudski cu traziti svoj dio. A majku cu povesti sa sobom u Mostar.
- Njoj je dobro sa mnom.
- Nikome nije dobro s tobom.

Osman se krto nasmijao, iskezivsi zube, i poceo udarati nogama o prag, da otrese snijeg s cipela, da ga cuju.

Uhvatio sam ga za ruku, da ga sprijecim, otrgnuo se.

U ducanu je nastala tisina.

- Ne pominji da smo culi razgovor.

Usao je u radnju. Hoce li sve pokvariti? Mahmut je sasav, ali je ponosan. Cak je sakrio da ima sina! Precutao ga je, da ne bi otkrio svoju nevolju s njim.

- Smetamo li? - upitao je Osman, gledajuci u mladica.
- Ne smetate, taman posla!

Naravno da ne smetamo. Nikad mu pomoc nije dosla u bolje vrijeme.

A ipak je sarao ocima.

- Ko ti je ovo, Mahmute?
- Sin.
- Lijep ti sin.

Mahmut je gledao u nas zbunjeno, ne znajući da li smo čuli šta su on i sin govorili.

Pozurio sam da ga umirim, i da sklenem razgovor, jer je Osman bijesno udarao stegnutom pesnicom desne ruke o dlan lijeve, i lako se moglo desiti da mu vlastiti dlan ne bude dovoljan.

- Svratili smo da te vidimo.
- Hvala vam - promućao je Mahmut.
- I da ti kazem zbog Bajrama - dodao je Osman neprirodno ljubazno. - Zao mi je što se nismo vidjeli. Bas kazem Ahmetu, navalili poslovi, glavu ne mogu da podignem.
- Znam, rekao mi je.

Mladić se okrenuo ocu:

- Ja sad idem.

Sad idem, a srećemo se ili čuti uskoro!

Zazvučala je prijatnja!

I izašao, ne pogledavši nas. Nismo ostavili na njega bogzna kakav utisak, a možda nas je otpisao čim je čuo da smo Mahmutovi prijatelji. Zao mi je Mahmuta, ali nisam osudjivao mladića, jer njegova životna staza nije bila ravna.

Mahmut je pozurio da opravda njegovo nedolichno ponasanje:

- Zeni se, pa ne zna kud glavom udara. Bas razgovaramo maloprije, da prodam ovaj dućan, a on da kupi stogod u Mostaru.

O, muko roditeljska!

- Prodaj! - rekao je Osman odlučno.
- Ma ne znam, nije lako ni prodati. Kad prodajes, sve je jeftino, kad kupujes, sve je skupo. A nekako mi i zao, dodjem ovamo, sjednem, i cini mi se da nešto radim.

Osman se odjednom nečega sjetio:

- A zasto sjediš u ovom praznom dućanu, varas sam sebe da nešto radiš. Zasto nešto zaista ne radiš?
- Ostarilo se, moj Osmane. Sta bih ja mogao da radim?

- Znas li onu Sehaginu magaznu gdje drzimo zito? Da li bi mogao zapisati koliko vreca primis?
- Kako ne bih mogao!
- E, onda, nabavi mangalu, i dodji po kljuceve! Dedo odlazi, otvara svoju radnju.

Mahmut je progutao pljuvacku, pa mu je guka dugo silazila niz tanki vrat, pogledao u mene, da me pogledom upita je li to sala, posao prema Osmanu, pa stao, sasvim zbunjen.

Hoce li zakolutati ocima? Hoce li zamahati rukama? Hoce li pasti?

Ali ne! Mahmut se hrabro drzi. Uzbudjen je, ali se drzi!

I ja sam uzbudjen. Sta se to desilo s Osmanom?

- Ako se ne salis - rekao je Mahmut drhtavo, trudeci se da izgleda obicno - ako se zaista ne salis... Pa, pristajem, naravno. Kako ne bih pristao! Ako se ne salis... I ne znam kako da ti zahvalim!
- Sta imam da se salim, i sta imas da mi zahvaljujes. Ne postavljam te za muftiju. A ovaj ducan prodaj!
- Prodacu. Idem da kazem zeni. Prodacu. Odmah! A kuca? Da li da prodam i kucu? Gubio je glavu!
- Zasto bi kucu prodavao?
- Velika je, sta ce nam onolika? Kupio bih manju.
- A kad ti dodju sin i snaha? Bilo bi vam tijesno u maloj kuci.
- Pravo imas! Zaista bi bilo tijesno.

Isli smo, poslije, carsijom, cuteci. Osman je odmahivao glavom, kao da se jos cudi i ljuti.

Rekao sam mu ono sto sam mislio:

- Iznenadio si me. Mislio sam o tebi drukcije.
- Naljutio me onaj magarac.
- Bojao sam se da ga ne udaris.
- Umalo. Ili ga udariti, ili uciniti nesto glupo, druge nije bilo.
- Nisi ucinio nista glupo.
- E, nisam djavola! Vidjeces kakva ce tarapana nastati u magazni, Mahmut nije ni za kakav posao.
- Ne daj mu novac u ruke - rekao sam nerado, ali je posteno da mu to kazem, posteno i zbog Mahmuta.
- Zar ti tako o prijatelju?
- Bolje bi bilo da ne dodje u iskusenje. Prilika stvara lopova.

Osman se nasmijao. On se smijehom lijeci, izgleda.

- I lopov stvara piliku. Doci ce u iskusenje, naravno. I podleci ce. Novca nece imati, jer ja sve isplacujem. Ali ce odvaditi kilu-dvije iz svake vrece, i njemu

dosta. Tako je i Dedo radio i, eno, otvorio svoj ducan. I uradice svako, taman da sveca dovedes. E, pa, vrlo vazno. Svaki dobar trgovac uracuna kalo, uzimajuci u obzir tu ljudsku slabost. Bilo bi pametno kad bismo kalo uracunavali na sve u zivotu. Znas da tako mora biti, i ne ljutis se.

I tako, prvi put sam vidio da i Osman ima slabosti. I prvi put se prevario za Mahmuta.

Od magaze za zito Mahmut je stvorio svoje carstvo.

Okrecena, ociscena, prozracena, postala je ljepsa i svjetlija, a mala soba u kojoj je sjedio, pretvorila se u ugodno prebivaliste. Na sredini sobice je mangala puna zara, oko zida lijepa secija, pod je opran, zidovi bijeli, Mahmut veseo.

- Lijepo ti je ovdje - rekao sam ono sto je Mahmut sigurno volio da cuje.
- Nije bilo lijepo.
- Vjerujem.
- Kad sam prvi put dosao, smucilo mi se, prljavo, mracno, ružno, gadno ti da udjes a kamoli da ostanes. Gdje cu primati prijatelje? - mislim. Pa nagovorim Osmanagu, te majstori okrece, ja i zena ocisitimo i operemo, donesemo ove stvari od kuce, i eto, sad je ovako. Sigurno se cudis sto ce mi ovolika secija, i Osmanaga se cudio...
- Ko ti je taj Osmanaga?
- Osmanaga Vuk. Ova secija je za komsije, trgovce i zanatlije. Vec su jutros bili. Juce sam ja njih posjetio, i pozvao na naselje.
- To ti je prvo sto si uradio?
- Prvo sam ocistio, a onda ih pozivao. Takav je trgovacki red.
- Hoces li im davati savjete o poslovima?
- A ne! To se medju trgovcima ne radi. Osim ako te neko upita. A imam dosta i svoga posla.
- Ni rakiju ne osjecam.
- Ovdje ne pijem, nije red. Popijem kod kuce, ali malo, pa na spavanje. Na posao valja uraniti, a valja i okasniti.
- Cekaj, molim te! Da nisam zalutao? Da ne govorim s nekim ko je slican Mahmutu? Zar bas nista nije ostalo od starog Mahmuta?
- Dosao sam pameti, to je sva promjena. Na bolje, nadam se. A bilo bi vrijeme da se i ti smiris.

Sta se ovo desilo s Mahmutom? Dok je hodao besposlen, bio je svraka brbljivica, sad je pametna sova. Nekad je krsio sva pravila, kao nedorasli djecak, sad zna sta je carsijski red, kao svaki trgovcic. Sta je od njega ucinio Osman? Je li leptiru iscupao krila, i ostavio crva da puzi po zemlji? Bio je zanimljiv, sad je dosadan. Bio je socan, sad je sparusen. Bio je jedan jedini, sad je jedan od mnogih. Zar to znaci: opametiti se?

- Sanjas li jos da ces se obogatiti?

- Ne sanjam - odgovorio je pametno. - Zasto bih lagao sebi? Ovako je sigurnije, i bolje, i lakse. Posao nije tezak, o plati s Osmanagom jos nisam govorio...

- Ko ti je Osmanaga?

- Osmanaga Vuk, brate. O plati, velim, jos nismo govorili, ali ako bude kao Dedina, ne bojim se sirotinje pod starost. A nece biti manja, sigurno, vjerujem da ce biti i veca, Osmanaga zna kako je bilo prije mene a kako je sad. Jesi li vidio macke u magazii?

- Kakve macke?

- Donio sam cetiri macke iz komsiluka. Posla je malo vise, mijenjam im vodu, cistim sto unerede, ali je korisno. Love miseve.

- To ti je pametno! - rekao sam, ne krijuci da se rugan.

On je to primio sasvim ozbiljno:

- Pa i jest pametno. Vidim, miseva citava vojska, vrece izgrizene, zito pojedeno, steta, i kolika. Ovako racunam: neka ih je u magazii dvije stotine, a ima vise, za godinu ce ih biti dvije hiljade, za deset godina dvadeset hiljada.

- Pa sta su cekali dosad? Zasto ih ima, samo dvije stotine?

- Lani su sigurno bila samo dva misa, musko i zensko, a kote se strasno. I tako, bice ih dvije hiljade. E pa, neka jedan mis pojede samo dvadeset zrna na dan, dvjesta miseva dnevno pojede cetiri hiljade zrna, godisnje oko miliom i po zrna. Neka u svakoj oki ima dvije hiljade zrna, to je sedamsto pedeset oka. Ako jos toliko dodje komsijskih miseva na cast, a sigurno dodje i vise, koliko je to tovara zita? Tovara! Osmanaga je zinuo kad sam mu to izracunao.

- Ko ti je taj... a, znam! Nikako da se naviknem na tog Osmanagu.

A Osmanaga je sigurno zinuo kad je cuo koliko ce tovara zita Mahmut izvuci iz magaze, sve optuzujuci miseve!

Ni to nije istina! I ja sam zinuo kao i Osman, i iz istog razloga, jer Mahmut vise nije Mahmut. Nista nece odnijeti!

- Zatvorili smo sve rupe, donijeli macke, i sad ce tri tovara vise ostati u magazii.

Nebesa, otvorite se! Sam sebi je zatvarao odstupnicu!

- Jesi li tom svom Osmanagi iznacunao koliko ce macke unistiti miseva?

- Jesam. Neka svaka uhvati samo deset na dan, cetiri ce uloviti cetrdeset miseva.

- Godisnje toliko i toliko, u redu, i tako ce u ovoj borbi macaka i miseva pobijediti misevi, nadam se.

- Nece, jer, vidis...

- Vidim. Jesi li prodao ducan?

- Imam nekoliko musterija, cekam bolju cijenu. Na lijepu je mjestu.

Srce me zaboljelo od zalosti. Ovo vise nije moj Mahmut. Onaj moj bio je lazljivac-pjesnik, ovaj je sitni racundzija. Moj Mahmut je lovio oblake, ovaj lovi miseve. Moj Mahmut je bio sasav i drag, ovaj je dosadan i mrzak.

Kako se ovolika promjena mogla desiti za tako kratko vrijeme? Onda i nije bio sanjar o nemogucem, vec varalica koji je samo cekao priliku da postane ono sto jest.

Mozda nije pravo sto ovako mislim, jer je, nesrecnik, dobio ono o cemu je sanjao, malo manje, malo prizemnije, ali se smirio. Zasto sam ga zamisljao kao mastala koji i ne zeli nista da ostvari? Ovako je prirodnije. Ali je u zivotu jedan zanimljiv covjek manje, a to je nenadoknativ gubitak. Nije steta ako nestane jedan od jednakih, to list ljudski opada. Ali ako umre onaj ko se izdvojio svjezinom, ostaje zastrasujuca praznina. Sto je vise sivih ljudi u sivom zivotu, sve je sivlje, sve tuznije zivjeti.

Umro je pjesnik, svejedno kakav, rodio se jos jedan trgovac.

Mozda nije ni postojao, mozda sam ga izmislio, mozda sam ga izdvojio bez njegove zasluge i krivice. A opet sam ja izgubio najvise. Njegova vjecna ceznja o sreći, mozda i zamisljena, bila je san koji se nece nikad ostvariti, i zato lijepa. Njegova rasutost, njegova rasivenost, njegova vedra bespomocnost, njegova naivna laz, njegova nedosljednost, njegov strah i nesigurnost, njegovo smuseno brbljanje, sve je to bilo ljudsko. Ovo je suviseobicno. S ovim covjekom necu imati sta da razgovaram. I odvojicemo se, na njegovu radost. Ja, ovakav, njemu ovakvom, nisam vise potreban. Ni on meni.

I dok sam s nesto ogorcenja i mnogo tuge, sahranjivao jednog covjeka, koga vise nema, a s ovim ne mislim sklapati prijateljstvo, razmisljao sam kako da odem, da ne uvrijedim onog bivseg, jer me se ovaj ne tice.

Tada je u magazuu usao serdar Avdaga. Nije me ni obradovao ni razalostio, pomislio sam da cu lakse otici, bez ikakva objasnjenja.

Ali nisam otisao, izgledalo bi da bjezim.

Mahmut je ustao, stavio ruku na prsa i poklonio se, vise i usluznije nego kad je bio stari Mahmut, ali s mnogo vise dostojanstva. Nekad ga je sacekivao jadan i uplasen, nemajuci mogucnosti da misli o svome drzanju, sad je miran, siguran, zasticen, i zna sta je red.

Nesto mu je i rekao, nisam zapamtio rijeci, ali znam da je lijepo i skladno, drago mu je, pocascen je, tako nekako. I bas zato sam odlucio da ja ne ustanem, uvrijedjen Mahmutovim ponasanjem, njegovom zalosnom promjenom koja se, eto, vidi u svemu, ogorcen njegovom spoljasnjom poniznoscu i stvarnom sigurnoscu, najneprihvatljivijom mi od svega sto je Mahmut mogao izmisliti. Ne izmisliti, vec postati. Nista on vise nece izmisliti. A onda mi je palo na um da je ovakvo moje ponasanje neprikladno, i nije prkos Mahmutu vec Avdagi, a bez ikakva razloga i smisla, pa sam nesigurno ustao, i

opet sjeo, i opet ustao, i sjeo, kad je Mahmut doveo Avdagu do secije, kao nevjestu. Tako mi je pokvarilo raspoloženje i Mahmutovo i moje ponasanje, a moje smijesno ustajanje me uvjerilo da je u nevaznim stvarima najbolje uciniti ono sto i drugi cine, jer bi mogao uciniti ono sto niko ne cini.

Steta sto ne mogu da odem odmah, bilo bi nezgodno, izazovno, i mozda bih opet nekoliko puta polazio i odustajao, kao sto sam sjedao i ustajao. Najgore je sto covjek, zbog jedne sitne greske, pocne da ih nize, kao djerdan. Nista toliko ne mrzi usamljenost kao pogreska.

Najmanja je mogucnost da pogrijesim ako budem cutao.

Cutao je i serdar Avdaga.

Srecom, govorio je Mahmut. Pricao je isto sto i meni, cak istim rijecima, ne tice ga se sto ja slusam (ranije to nikad ne bi ucinio), o krecenju, o pranju, o stvarima, o misevima, o zrnima zita u jednoj oki, o steti, o mackama iz komsiluka, i o koristi od njih, sto je priznao i sam Osmanaga.

Jedva sam se uzdrzao da se ne nasmijem, kad je Avdaga upitao: koji to Osmanaga? Samo on nije pitao podsmjesljivo i gorko, kao ja, on zaista nije znao ko je Osmanaga, jer Osmana niko tako nije zvao.

Mahmutovo pricanje je bilo glupo i sitnicavo, kao i maloprije, mozda jos nepodnosljivije, jer sam slusao drugi put, a ovi zidovi ce ga slusati svaki dan, ja necu nikad vise. Ali je sada, i ovakvo kakvo je, ovo dosadno trabunjanje bar imalo nekog smisla, sluzilo necemu, ispunjavalo je mucnu tisinu koja bi nas mogla poklopiti.

Izbjegavao sam Avdagin pogled, toboze slusajuci Mahmutovu pricu. A kad bih ga pogledao, vidio sam da cuti i slusa. Cuti sigurnije nego sto slusa, pogled mu je prikovan za zar u mangali. Cutanje mu je tesko, teretno, mucno, puno zle volje i, zacudo, tuge. Tuge, zaista!

Odakle tuga u srcu i na licu ovog covjeka koji ni ubijenog brata nije pozalio, koji nikog svoga nema jer mu ne treba, kome je njegova sluzba i zena, i djeca, i ljubav, i sreca? A ipak, tuga i potistenost vire mu iz ociju, iz drzanja, iz svake crte lica, isti kao kod svakog drugog covjeka.

Ali, sto mu je muka na licu izgledala teza, glava mu je padala sve nize, i kad se cinilo da ce zaspati, odjednom je digao ruku usred Mahmutove price, i prekinuo ga, ne sacekavsi ni kraj recenice o mackama i misevima.

Mahmut je poslusno zacutao, ni zbunjen ni uplasen, i mirno cekao njegovu rijec.

Avdaga je upitao tiho:

- Zasto ti je Osman dao ovo mjesto?

- Zna da sam posten i vrijedan. Zato mi je dao ovo mjesto.
- A zasto nije njega uzeo? - pokazao je na mene. - Ne voli da radi, kao ni ti, ali je posteniji od tebe.
- Nije red da mi to pominjes, Avdaga. Svakome se svasta desavalo u mladosti, a i platio sam, i previse. Sto me ne sudis po onome kakav sam bio i kakav sam sad?
- Za ovo poslije ne znam. Ne zna ni Osman. Za ono prije znam. Zna i Osman. Zasto ti je onda dao mjesto? A nisi ni trgovac.
- Znas sta, Avdaga - rekao je Mahmut, kao svaki covjek od ugleda kome su udarali na ponos. - Kako bi bilo da pitas Osmanagu a ne mene. On ce najbolje znati.
- Mozda cu pitati i njega. Sad pitam tebe. Zasto ti je dao ovo mjesto?
- Pravo da ti kazem, tvoje pitanje je uvredljivo.
- Ne znam je li uvredljivo, ali je potrebno.

Pa su zacutali.

Mahmut je poceo da trlja svoju bolesnu nogu, strah i uvrijedjenost ga uvijek na nju podsjetje.

Avdaga je tuznim mrtvim ocima gledao u Mahmuta, sigurno zaleci sto mu glava nije od stakla, ili sto je ne moze razbiti, da bi u Mahmutovu mozgu nasao odgovor na pitanje koje ga je i dovelo ovamo.

Ni jedan ni drugi nisu, izgleda, znali nista. Mahmut je uvjeren da ga je poslužila sreća, jedan covjek je konacno otkrio njegovu trgovacku sposobnost, i zato mu dao mjesto. Svaka druga pretpostavka, ma kakva da je, a ne moze ni da se nasluti, za njega je uvreda. Avdaga je, opet, mislio, da je samo lud covjek mogao iz cista mira uzeti Mahmuta u sluzbu. Osman nije lud; onda mora da postoji neki razlog za taj nerazumni postupak. Koji razlog? Je li ga necim zaduzio, je li mu ovo plata za neku uslugu? Mahmutova usluga je uvijek sumnjiva, Avdaga to dobro zna, u tom slucaju ucinjeno je nesto ruzno, i vrijedilo bi znati sta je to.

Da li on uvijek trazi ovako naslijepo?

Dugo je cutao; i to je nacin da uznemiri covjeka.

Mahmut je drhtavim prstima sve jace gnjecio bolesnu nogu, ucutkan Avdaginim cutanjem o nejasnoj sumnji, nemiran zbog Avdaginog teskog pogleda, uplasen zbog Avdagine upornosti kojoj nije znao razlog. Mozda je pomislio: zar prepreke vec na prvom koraku, zar ce pokusati da stanu na put mojoj sreći? Tako ojadjen, poceo mi je licitti na starog Mahmuta.

Moglo bi biti i zanimljivo da nije mucno.

Avdagino cutanje ispunjava zrtvu strahom zbog onoga sto ne kaze i ne otkriva, ostavljajuci joj dovoljno vremena da misli o mogucim krivicama, i da klone. A mozda je to i stedljiva paljba, zbog malog broja metaka. Ako postoji samo

sumnja, napad ne može dugo trajati. Vrtjeli bi se u sumanutom krugu istih pitanja i istih odgovora, i sumnja ne bi postala sigurnija.

Ali Avdaga još nije bespomoćan: počeo je da kruži oko žrtve, suzavajući krug. Upitao je:

- Jesi li poznavao dizdara?
- Kojeg dizdara? - upitao je Mahmut, nemoćno lukav.
- Dizdara.
- A, dizdara!
- Jest, dizdara.
- Poznavao sam ga.
- Dobro?
- Samo iz vidjenja.
- Jesi li često s njim razgovarao?
- Nikad, a ne često. U životu s njim nisam progovorio ni riječ.
- Sjeti se!
- Znam dobro.
- Da li bi se mogao zakleti?
- Mogao bih.
- A kad si bio zatvoren u tvrđavi?
- A, to! Ne znam, možda me pitao za ime.
- I za krivicu.
- Zaboravio sam.
- Jesi li zaboravio još stogod?
- Ne znam na šta misliš.
- Kad si posljednji put govorio s njim?
- Kazem ti, onda, u tvrđavi.
- Ne kazem ti, već ja. A sad, uskoro?
- Poslije onog, nikad više, djece mi moje.
- Vidio sam koliko vrijedi tvoja zakletva.
- Upitaj dizdara, i on će potvrditi.

Opet je našlo ćutanje, kao oblak.

Mahmut je grčevito odbijao da je razgovarao s dizdarom, kao da je to samo po sebi sumnjivo. Tako bi odricao da je setao pored rijeke, da je jeo sarmu za ručak, da ima pet umjesto četiri macke, samo kad bi ga Avdaga o tome pitao, jer ko zna šta sve može biti sumnjivo i opasno.

A meni je tek tada postalo jasno. Avdaga vrsi istragu zbog otmice, i misli da je Mahmut razgovarao s dizdarom! Za tu uslugu Osman mu je dao posao.

Zao mi je Mahmuta, znam da nije umijesan ništa, a ne mogu mu pomoći. Kako da kazem Avdagi: Osman Vuk nije znao za Mahmuta, sreli su se tek u noći kad je otmica izvršena.

Zasto mu je dao posao, ne znam. I mene i Mahmuta je iznenadio, možda i sebe, tim trenutkom slabosti, koji se neće skoro ponoviti.

Avdaga ne može razumjeti ljudsku nedosljednost ni neočekivanu odluku, on vidi samo uzrok i posljedicu, uslugu i nagradu. On misli: neko je nagovorio dizdara da pusti otmicare u tvrdjavu; poslije toga je Osman Vuk dao ovo mjesto nesposobnom Mahmutu. Zasto? Zato što je Mahmut nagovorio dizdara. Po Avdaginoj logici, to je toliko jasno, da je siguran dokaz čak i Mahmutovo zbunjeno odricanje.

A tuzan je zato što mu ne može dokazati krivicu. Potreban je dokaz, suviše je posten da bi čovjeka kaznio bez dokaza, potreban je svjedok, potrebno je priznanje, a gdje su? Nema ih, još nema, al više neće pustiti Mahmuta, do njegova ili svoga pada. Slijedice ga kao što gladni kurjak slijedi starog jelena, posrtace obojica bjezeci i goneci, disace isprekidano od straha i od sladostrasca, možda će zrtva klonuti, možda će pristati da strada, samo da se oslobodi umora.

A ni zbog cega, zbog sumnje koja je krivo spojila neke činjenice. A ja slusam, cutim, ne smijem da kazem: ostavi čovjeka na miru, ne zna čak ni šta ga pitas, i zato će postati još sumnjiviji.

I kad bih rekao, bilo bi uzaludno. Avdaga je bolesnik svoga poziva, to mu je jedina strast, on živi zato da goni i hvata ljude, kao što drugi živi da ih tjese i lijeci. Samo što Avdaga u svom poslu česce dozivljava radost uspjeha.

Ali, zasto sumnja na Osmana? Da li mu ja pozajmljujem svoje znanje o Osmanu, a on o njemu i ne misli? A možda i misli: ako je Mahmutu dao ovo mjesto, nešto je platio. On sumnja na cio svijet, sa sumnjom živi, sumnju sanja, i ne uvijek bez razloga. Zla djela se desavaju svaki dan. Ako krivac nije uhvacen, svi ljudi su moguci krivci. On dobro zna da ni za jednog živog čovjeka niko neće svjedociti da neće uciniti zlo. Avdaga traga, Avdaga sumnja, to je njegova kob, duznost i zadovoljstvo, i nije mu lako, jer je najčesce mrak oko zlocina, i pravi krivac prolazi pored njega, gleda mu u oci, mirno obavlja svoj posao, smije se, možda čak sjedi s njim, on samo sluti, mirise, osjeca, možda se priblizava i ponovo udaljava, siguran pa nesiguran, sirecan kad nadje tnađ, ooajan kad ga izgubi, i samo bi ga amrt mogla natjerati da prekine traganje. Jer zna, ako odustane, ako se umori, ako ne uhvati i kazni krivca, zlocin će zavladatai svijetom, tama će pasti na zemlju, doci će sudnji dan.

Kod Mahmuta je nasao na tanusnu nit, ali se ipak cvrsto uhvatio za nju. Najzalosnije je što je Mahmutova sreća razlog Avdagine sumnje. I Osmanova plemenitost, za koju se i sam kaje. Neki ljudi su zaista baksuzi. Toliki su uspjeli u zivotu, bez pameti, bez sposobnosti, i bez postenja, i niko se ne čudi. A zalosini Mahmut, samo što je usao u svoju mračnu magazdu, punu miseva i brabonjaka, misleci da se oslobodio straha od gladne starosti, odmah je postao sumnjiv. Uvijek je bio jad i nesreća, kako sad da se smiri! Nije ga Osman doveo zbog lijepih ociju.

I zaista, zasto mu je Osman dao ovo mjesto? Ruzno je što ovo pitam, ali zaista, zasto? Obradovao me kad je to ucinio, ali zasto?

Sta znam zasto! Ja sam zamolio Osmana da ga one veceri povede u mejhanu, ja sam ga zamolio da mu kaze nekoliko lijepih rijeci, ja sam kriv sto smo culi svadju zbog koje se Osman naljutio. Sve to znam, pa ipak, zasto? Zar samo zato sto je sin bio drzak prema ocu? Osman ne moze dirnuti ni mnogo teza stvar od jedne obicne svadje.

Eto, kako je tudja sumnja zarazna, podriva te i kad znas da je covjek prav.

Ako je prav.

A sta onda ako nije, ako je iskusni lovac Avdaga na pravom tragu?

Ta misao me porazila.

Nemoguće, znam da nije tako!

Ali se misao vise nije mogla zaustaviti, i protiv moje volje je prelazila granicu koju joj je postavljala moja dobra volja, uvlaceci me cijelog u ponor stvorene mogucnosti.

Ako je tako, onda je sve lako sklopiti, i sve je jasno.

Osman je poslao Mahmuta da razgovara sa dizdarom, on mu je najpogodniji, jer Mahmutu niko nista ne bi vjerovao ako bi i izdao, Mahmut je poslije uporno navaljivao da se vidi s Osmanom, da bi naplatio svoju uslugu. Osman ga je odbijao, da ne bi sve postalo sumnjivo, a Mahmutov jadan polozej pred sinom posluzio je Osmanu kao dobar izgovor da mu da obecanu nagradu.

Sve se slaze. Samo se ne slaze sto sam ja ispao budala, ali to se njih ne tice. Vjesto su se pretvarali, krijuci sve, a ja sam im sluzio kao spona i zaklon.

Sve se slaze. Tacno onako kako bi Osman mogao zamisliti. Ljudi su za njega samo sredstvo, zasto bih ja bio izuzetak?

Ali Mahmut? Kako je Mahmut mogao toliko da se pretvara? Mislio sam da znam sve o njemu, vjerovao sam da je svakakav i nikakav, ali da nista skriveno u njemu ostati ne moze. Skrivao je, toboze, svoje bezvrijedne tajne, cutao o njima dan ili sat, a onda je sve iznosio na dlanu, oslobadjajuci ih se olaksano, kao da je skidao teret sa sebe. Bio je za mene nesredjeno matoro dijete s golubijom dusom, i zato mi drag. Ali ako je igrao ovu ruznu igru, onda je smrdljivi matori lupez koga moram sto prije zaboraviti. Raskinuo sam s jednim Mahmutom, ovim sadasnjim. Hocu li raskinuti i s onim nekadasnjim, nepostojecim?

Pogledao sam u njega, mracan od sumnje. Pogledao je i on mene, iznemiren, kao da je naslutio moje misli, i kao da se branio kajanjem. Izgleda bespomocan, kao i nekada, i ponovo sam zazalio za mojim, Mahmutom, ali

ovome nisam oprostio. Svakome cu priznati pravo da me prevari, osim prijatelju.

Avdaga je cutao, dzarajuci masicama po zeravici sto se gasila. Sta ceka, zasto ne ode? A mozda nece ni otici, ni on ni Mahmut, sjedice obojica kraj mangale, ohladice se kao zeravica, cuteci, umrijece, cuteci. Tuzilac ce ostati bez dokaza, optuzeni bez kazne.

Ali je polumrtvi Avdaga, jos ziv, na zalost, ispravio svoja jaka ramena, i pogledao u mene.

Je li na mene dosao red?

Glas mu je tih, umoran, tuzan. Ja sam razdrazen i gorak. Nismo za razgovor ni ti ni ja, sta hoces od mene?

Ali on vrsi duznost, i ne zna sta je umor. Upitao me:

- Zasto Osman nije tebi dao magazuz?
- Sta bih ja s magazom?
- Ti trazis nesto bolje?
- Ja ne trazim nista.
- Od cega zivis?
- Kradem, otimam, ubijam, kako kad.
- Vidio sam te na dzenazi Avdije Skakavca.
- I ja sam vidio tebe.
- Zasto si bio?
- Nisam znao da je zabranjeno.
- O cemu si razgovarao sa starim Omerom Skakavcem u njegovoj avliji?

Sreca da sam na ovo mislilo ranije, Osman mi je to pomenuo.

- Cuo sam da ima dobrog duhana, trazio sam da mi proda.
- Jesi li kupio?
- Nisam. Nije imao.
- Poslije su njegovi sinovi s konjem otisli po Avdiju.
- To ne znam.

Sjetio sam se Osmanova savjeta, da je ponekad dobro pucati prvi. Upitao sam:

- Od cega je umro mladic? Kazu da je bio zdrav.

Pogledao me, zivlje i pazljivije nego sad, i ja sam se pokajao sto sam istrcao. Mozda nije pametan, ali ne da od sebe praviti budalu. Nije mi odgovorio, i to je najgori odgovor, kao da je rekao: ti mene pitas!

Posjedio je jos malo, zagledan u mangalu, a onda se polako digao i, ne zureci, izasao iz sobe.

Mahmut ga je ispratio, bez volje i bez sigurnosti, i vratio se zabrinut. Odmah mi se obratio, cim je zartvorio vrata:

- Zasto me ono pitao o dizdaru?
- I mene je pitao o Omeru Skakavcu.
- Ali, zasto?
- Mozda ce nam sutra reci.
- Mislis da ce doci i sutra?
- Sigurno.
- O, brate, kako gleda, kako cuti! Strah te uhvati.
- Zasto bi te hvatao strah ako nisi kriv?
- Kako kriv, pobogu, sta to govoris? I za sto kriv?

Ustao sam i pozdravio se, da podjem. Nisam vise mogao da ostanem s njim. Duboko me zaboljela njegova moguca izdaja.

Uplasio ga je moj odlazak, a mozda i moja hladnoca. Opet je licio na starog Mahmuta, ali mu moja pozlijedjenost nije dala da se digne iz mrtvih.

- Ostani jos malo - molio je.
- Moram da idem.

Ostavio sam ga samog, s misevima, s mackama, sa strahom, na ulici sam pomislio kako nije trebalo da to ucinin, ali se nisam, vratio.

16. Nadgrobnii natpis

Sutradan, kad sam u podne dosao kuci, Tijana je rekla da me Mahmut trazio.

Objasnio sam joj zasto me trazi, opet se osjeca sam, trgovcima ne moze govoriti o svom strahu, nesto je, izgleda, petljao s Osmanom, pa serdar Avdaga sumnja.

Nagovjestavao sam izdaleka, da se ne uplasi, ali ona jedva da je cula, kao da su joj dosadile gluposti koje cine muskarci. Imala je precih poslova nego sto su nasa podmetanja i nase lazi. Pokazala mi je maramu koju joj je poklonila Mahmutova zena Pasa, radjenu tankom iglom na svili, sa sitnim lancicama zutog i plavog cvijeca u sredini i na rubovima. Zar to nije ljepse od nasih petljava?

Medju njima se stvorilo lijepo prijateljstvo, pa i vise od prijateljstva. Postale su potrebne jedna drugoj. Ako Tijana ne bi otisla na Vratnik, Pasa bi dosla njoj, i odmah bi se razvezao razgovor, nastavljaio se od juce, da bi se proizio sutra. Najvise su govorile o djetetu koje je Tijana nosila, spremale se da rade djeciju opremu, nagadjale da li ce biti musko ili zensko, pominjale bezbroj imena, iz pjesama, iz istorije, iz zivota, da bi za taj dan izabrale jedno, obicno najgore, kao sto ce uciniti i kad se dijete rodi, pa ce to nemoguće ime novi covjek vuci

za sobom, kao teret ili porugu, kroz cio zivot. Pasa je izivljavala svoje nescrpno materinstvo (malo joj je svoje djece, zalila je sto nije rodila desetoro), a Tijana je u tim radosnim brigama zaturila strah i crne slutnje, ozbiljno zabavljena sitnicama, zacudjeno obuzeta osjecanjem sreće i ponosa.

Mene je pomalo zaboravila, potisnula me u stranu, nisam vise vazan kao ranije. Svu njenu paznju zaokupljao je taj zivi a nerodjeni stvor, zivlji od mene, znacajni od svega na svijetu. Ma sta govorila, znao sam da misli na njega. Kad je pitala, ima li izgleda da cu se zaposliti, bilo je to zbog njega. Ako se sjecala oca, to vise nije bila ona teska tuga koja me plasila, vec zaljenje sto djed nece vidjeti unuce. Ni nasa soba vise nije valjala, zbog njega, moracemo na proljece potraziti nesto bolje, bez zohara, bez vreline, bez tjeskobe. Sve sto je cinila, govorila, mislila, imalo je jedan povod i jedan razlog. Vec je voljela taj plod, to buduće dijete, nerazumno je pitala i mene da li ga volim, i morao sam reci da ga volim, da me ne bi smatrala cudovistem, jer ne bi shvatila da majka voli i misao o djetetu, a da ce otac zavoljeti zivo stvorenje, mozda tek od njegovog prvog osmijeha. Ja nisam znao nista o njemu, bio mi je stran i dalek; ona ga je neprestano osjecala kao dio sebe. Ja sam o njemu mislio kao o brizi, zbog nje, i zbog zivota koji ce se promijenila; ona je o njemu mislila kao o smislu svega, i bilo joj je prirodno da se zivot prilagodi njemu i njegovoj sreći. Ja sam bio uznemiren, sa strepnjom sam mislio sta bi bilo s njom kad bi pobacila, kao prvi put, ona je mirna, sve u njoj i oko nje je sredjeno, nista nije nahero u svijetu, nista nije prazno ni besmisleno. Njeno dijete u njoj u sve je unijelo red i smisao.

Gledao sam kako u poslu oko rucka zastane, iznenjadjena, siroko otvorenih ociju, blazeno osmjehnuta, i polako sjeda na seciju, uspravljena, sabrana, svecana, i rukom pazljivo dotice okruglinu trbuha.

- Mice se - kaze presrecna. - Osjetila sam nozicu.

Nikakva radosna vijest, nikakav poklon, nikakvo bogatstvo ne bi joj moglo pricinuti takvu sreću, kao taj tihi udar zivog stvorenja u njoj. Cekace da se ponovi, kao blazenstvo, sanjace ga, kao ljubav.

Dirnut tim njenim zanosom koji ne shvacam sasvim, prisao sam joj, spreman da budem svecan kao i ona, uzeo je za ruku, rekao da je volim. Lako je stisnula moje prste, zahvalna sto sam joj prisao zbog njega, sto je volim zbog njega, sto postojimo zbog njega. Sirokogrudo primam tu njenu nepravdu, potiskujuci nezadovoljstvo sto sam postao sporedan, guseci u sebi zalost sto sam je izgubio, nadajuci se da ce mi je vratiti njegovo rodjenje.

Zao mi je sto vise ne razgovaramo o svemu, sto joj ne pricam ono sto mi se desi i sto osjecam, bilo da je radost ili strah ili srdzba. Sad to nosim sam, za nju je beznacajno, slusa bez zanimanja i bez paznje, odgovara bez volje i bez ucesca. Ostavlja me samog s mojim mislima, a mozda je uvjerena da osjecam sto i ona.

Trazio me i serdar Avdaga, srecan sam sto me nije nasao. Ne nasavsi mene, sigurno se naslonio na ledja Mahmutu, izludjujuci ga, kao i juce.

Oni su trazili mene, ja sam trazio Osmana Vuka. Nije ga bilo, momci su znali samo da je nekud otisao na konju, i nista vise. Ni Sehaga nije bio kod kuce, sigurno su na nekom poslu. Osman je pominjao otkup vune, ili je Sehaga u lovu, jer je sav posao prepustio Osmanu.

Osmana sam nasao tek treci dan, i ispricao mu kako serdar Avdaga ispituje mene i Mahmuta. Odmahnuo je rukom, ne pridajuci tome nikakav znacaj, a nasmijao se kad sam rekao da na Mahmuta sumnja zbog dizdara.

- Kakav Mahmut! Ko bi se na Mahmuta oslonio u takvom poslu!
- A ko je?
- Otkud ja znam!
- Kako znas da nije Mahmut?
- Nije za takve poslove, cini mi se. Moze da sjedi u magazi i da mjeri zito. I bolji je nego sto sam mislio. Znas li da je nabavio macke, zbog miseva? Smijesan je, ali je za ovaj posao dobar.

Skrenuo je razgovor, nece da govori o svojim poslovinia, cak to i ne krije, ostavlja me po strani od svega, mozda i za moje dobro. Sto ne znam, ne mogu ni kazati nikome.

Rekao sam da mi se ucinilo kako su on i Mahmut sve sakrili od mene. A sve mi je otkrio serdar Avdaga. Uplasio me koliko zna. Zato vec tri dana trazim njega, Osmana, da mu to kazem.

Nije bio ovdje, kaze. Zbog otkupa vune, i zbog Sehage. Trazio ga je, opet ga nema. Prije nekoliko noci, pred zoru, otisao je na konju, i niko ne zna gdje je. Hanuma je izludjela od straha, po cijelu noc ne spava, ceka hoce li aga doci. Jadnica, ili tuguje zbog sina, ili strahuje zbog muza. A i on se boji, snijeg je, noci hladne, a kako Sehaga u picu nista ne zna (zato i pije da ne zna), moglo bi se svasta dogoditi. A bilo mu je sumnjivo, trazio mu je racun o poslovima i spisak svih potrazivanja, iako mu je obracun podnio prije dva mjeseca, a onda je poslao po Mula Ibrahima, izgleda da je mijenjao testamenat. Zato je Osman pazio na njega, kao strazar, ali eto, umakao mu je dok je spavao.

- I sta ces sad?
- Nista. Cekacu.

A bilo mu je sumnjivo jos zbog neceg. Dan prije nego sto je pobjegao, dolazio mu je Dzemal Zafranija, molio da mu Sehaga pomogne, i njemu i kadiji. Kadija je trebalo da postane muftija, a Zafranija naib. Desila se, medjutim, ta nevolja s Ramizovom otmicom, i neprijatelji za to okrivljuju njih dvojicu, i ucinice sve da ih ometu. Ali ako bi Sehaga, koga oni veoma cijene, rekao samo jednu rijec, valija bi ga poslusao. I kadija i on bili bi mu zahvalni do groba, i znali bi kako da vrate ucinjenu dobrotu. Jesu li na nesto pucali, jesu li nesto nagovjestavali, Osman ne zna, ali Sehagu je, izgleda, bas to razbjesnjelo. Docekao ga je na

noz, sasvim neuobicajeno, jer se cuva da ne uvrijedi covjeka bez potrebe, i rekao da Zafranija trazi pomoc, a u stvari trazi da im on ne stane na put. Zasto da lazujedan drugome? Nece im pomoci, sprijece njihovo unapredjenje, samo ako bude mogao, jer ne smatra da su zasluili i ovo mjesto na kojem sjede, a kamoli vise. Neka miruju i cuvaju to sto imaju, jer pametniji i posteniji od njih hodaju bez posla, ili gledaju u njih dvojicu sa strahom. I neka pripaze sta rade, ljudi se zale na njih, a sirotinjska suza je teska. Zasto da im pomogne? Cime su to zasluili?

Osmanu je cudno sto je Sehaga tako rekao, mogao je obehati pa ne uciniti, i sve bi ispalo na isto, ali je Sehaga vec bio zapao u svoju muku, i u Zafraniji je vidio onog nepoznatog i bezimenog sudiju sto je njegovog sina osudio na smrt, ili ce osuditi nekog drugog, i nije mogao da se uzdrzi, nije mogao da ne istrese mrznju i tugu. Zafranija je izasao blijed, drzeci se rukom za zid. A Sehaga je otisao valiji, da sprijece to unapredjenje koje ga se ne tice. Da se sa Zafranijom susreo u nekom sretnijem casu, kad nije otrovan mrznjom, mozda bi sve bilo isto, ali uljudnije. Ali Sehaga vise ne vlada sobom, i sve je teze sto je stariji, mucu ga misao da iza njega nece ostati nista, cak ni ime. I eto, sad smo u otvorenom ratu, svejedno je, doduse, da li je otvoreni ili skriveni, ali se valja pricuvati, jer ni oni nisu andjeli, i vratice udarac, samo ako mogu.

- I ti se pricuvaj - rekao je smijuci se - jer si na ovoj strani.
- Jesu li zato poslali Avdagu da me ispituje?
- Avdaga je od njih najgluplji i najposteniji. Cestit je kao divlji vepar, napada ne misleci zlo. Mozda su ga i poslali. Traze dokaze, bez sigurnih dokaza ne smiju na Sehagu. A gdje ce ih naci?
- Hoce li Skakavci reci?
- Ako su oni umijesani, nece nista reci. Nemas razloga za strah.
- Nemam ni razloga ni straha.
- Hvala bogu. Strah je najgora izdajica.

Cudan je covjek Osman, mirno govori o svemu, sve vidi ali se ne plasi, cak kao da uziva u ovoj guzvi. Izaziva postovanje svojom smisljenoscju i hladnocom. Kao da je oklopljen Sehaginom moci, svojim nebojanjem, nadmocnim preziranjem ljudi, drskim lukavstvom, bezobzirnocju, spremnocju da ucini ali da cuti, jer ga zanima djelo a ne glas o njemu. Vjeran je Sehagi, izgleda, zato sto postuje njegovu snagu, zato sto mu je potrebna njegova zastita, zato sto radi sta hoce. A mozda su po necemu slicni, godinama su zajedno, nista ne kriju jedan od drugoga, niti mogu sakriti, toliko se poznaju, jednako su nemilosrdni, jednako opasni, jednako daleki od ljudi, mada svaki na svoj nacin, Sehaga s vrelom mrznjom, Osman s hladnim prezrenjem.

Rastavsi se s Osmanom, i razmisljajuci o njemu, kasno sam primijetio serdar Avdagu, i nisam rnogao promijeniti pravac. Nasao je valjda slucajno, ili je cekao nekog drugog, a mozda je znao gdje sam bio, ali ma zbog cega da ga je djavo doveo bas ovamo, nismo se mogli mimoci bez rijeci. Neprijateljstvo obavezuje kao i prijateljstvo. Gledao je u mene kao covjek s kojim me veze tajna, ili kao dobar poznanik koji ocekuje da stanem i pocnem razgovor,

svejedno o cemu. Mozda je po mome drzanju ili po kiselom licu vidio da nisam bas srecan sto smo se sreli, i da bih mogao proci ako me ne zaustavi.

Upitao je mrtvo, kao da ga se ne tice:

- Gdje si to bio?
- Setam.
- Bio si s Osmanom Vukom.
- Zasto pitas kad znas?
- Jesi li mu rekao o cemu smo razgovarali?
- Rekao sam.
- I sta kaze? Sigurno se smijao. On se uvijek smije.
- Smije se i cudi sta to trazis od mene.
- Onda zna od koga treba da trazim.
- Pitao sam ga: sta to serdar Avdaga hoce? Ne zna.
- I sta ste jos govorili?
- O Sehagi. Opet je otisao od kuce.
- Sta se tebe tice Sehaga?

Strpljiv je i uporan, kao pas barak, koji ne pusta ono sto uhvati zubima, pa makar mu celjust razbili. Zar ce ovako skljojcati oko moga grla dok jedan od nas ne klone? Kruzi oko mene, kao zvijer, nesigurna u svoj skok, ali cim bi osjetio da nece promasiti, slomio bi mi kicmu.

Zna da smo ja i Mahmut najslabije tacke u lancu, i tu grize. Nece nas pustiti.

Led mi se uhvatio oko srca, zbog te lijepe buducnosti, a mozak se pretvorio u teretnu pihciju, bez ijedne misli, ma kakve, ma o cemu. Potrajalo je to samo trenutak, dug i mucan, gotovo sam zaboravio disati zbog nespokojstva i uzasa, u mislima sam se poceo osvrutati oko sebe, slijepo i prestravljeno, spreman na bijeg, kud bilo, samo da se spasem od ovog casa i od ove strepnje.

Ali kako je naisla praznina u mozgu, kako sam osjetio strah u srcu, nenadno i bezrazložno, tako se u meni javila srdzba, kao navala krvi nakon naglog zastoja, kao stid zbog ponizavajuceg straha. A kad je srdzba izbila, bio sam svjestan da mi nije korisna, ali suvise vreo da bih je zaustavio. Naljutio sam se i na sebe, zbog malodusnosti. Sta on moze znati o meni? Ako zaista nesto zna, zasto ne trazi, na pravom mjestu? Glodje konop gdje je najtanji, lomi mene nezasticenog.

Nasavsi tako oslonac ljutini i uvrijedjenosti, ucinio sam je sigurnom i iskrenom.

- Pitas, sta me se tice Sehaga - zarezao sam pakosno, sa zeljom da unizim i sebe i njega. - Znas li koliko sam vremena bez posla? Obigravam oko Sehage, gledam mu pokorno u oko, govorim ljubazne rijeci, samo da mi nadje kakvo mjesto, kakvo bilo, samo da ne jedem sebi utrobu sto su me svi odbacili kao pseto! Eto zasto me se tice Sehaga! Cudo je sto nisam otisao u hajduke, Beciru Toski. Sta hoces od mene? Lako se titrati sa sirotinjom, Avdaga!
- Zasto se ljutis? - upitao je mirno. - Sta sam ti rekao?

- Zato se i ljutim. Obilazis oko mene, nesto pipkas, nesto trazis. Sto, brate, ne kazes otvoreno, to i to. Reci cu sve sto znam.
- O cemu si razgovarao sa starim Omerom Skakavcem?
- Htio sam da kupim duhan, rekao sam ti. Ako ne vjerujes meni, zasto njega ne pitas?
- Pitao sam. - On kaze isto.
- Eto vidis! Sta onda hoces?
- To i jest sumnjivo, sto govorite isto. Eto ti sad! Nasmijao sam se od muke:
- Oprosti, Avdaga, sto ti ovo kazem, stariji si od mene, ali, brate, bas si cudan! Ono sto je svakome dokaz, tebi je razlog za sumnju.
- Meni je sve razlog za sumnju. I sto se toliko ljutis - dodao je razlozno. - Ko nema nista na dusi, odgovara mirno, a ko je kriv, on se ljuti, zato sto je uznemiren.
- Ali, za sto sam kriv?

Nije zurio s odgovorom, cutao je i gledao me onim svojim teskim pogledom, sazaljivo, uvrijedjeno, tuzno, ni sam ne znam kako, kao da sve vidi u meni, i krivo mu je, i zao, sto necu da priznam. E pa, i necu, mislio sam. Izdrzacu, stisnucu zube, sacekacu da prodjes mimo mene kao svaka nepogoda.

Ali ako ne prodje?

Kad me se nagledao, kao da me je zeljan, poceo je opet da glodje.

- Kazes, lako se titrati sa sirotinjom. A s kim se to nije lako titrati?
- Ja znam svoju muku, drugi me se ne ticu.
- Imaju li ti drugi ime?
- Avdaga, ponovo ti kazem: ne znam sta hoces. A to sto govoris, lici mi na bakanje. Kao da me zelis ucarati.

Jos jednom me pocastio svojim umilnim pogledom, ptice bi se pred njim ukocile i obamrle, kao pred zmijom, i polako posao niz sokak.

Srecom, jer mi je vec bilo mucno, kao da me uhvatio za grlo, pa mi je nestalo vazduha.

Sjetio sam se price, nena mi je pricala, davno, o karandjolozu, crnom demonu, koji o Bozicu sacekuje ljude na mracim raskrscima, i popne im se na ledja, smrdljiv i tezak. Covjek ga nosi i posrce pod tezinom, zagusen smradom, obamro od straha, a karandjoloz ga pita: jesam li tezak? Covjek stenje i kaze ono sto misli: tezak si. Karandjoloz postane jos tezi. Ujutro nadju covjeka mrtva. Ali ko odgovori: nisi tezak, spasce se, jer karandjoloza odmah nestane, i covjek je slobodan. Zbog te rijeci hrabrosti, zbog rijeci prkosa. Docnije sam mislio da je to prica o zivotu: ako se tuzimo kako nam je tesko, klonucemo; ako kazemo zivotu: izdrzacu, neces me slomiti, muka postaje laksa.

Mene je na nekom zivotnom raskrscu presreo karandjoloz Avdaga, i popeo mi se na ledja. Dah mi se krati od njegove tezine, kao da planinu nosim na sebi. Necu reci da mi je tesko, ali nisam rekao ni da mi je lako. Jos cemo se nositi, i

necu ga se osloboditi sve dok ne osjetim slobodu u sebi. Jos je ne osjecam, koci me strah.

Cak i kad zaboravim razlog, strah je u meni, i nemir. - Sta je to? - pitam se. - Zasto? - pitam se. I onda iz tame ispliva Avdagina slika, kao objasnjenje.

A kako je Mahmutu? Ako ne zna nista, izludjece zbog Avdagine sumnje. Ako zna, kako ce izdrzati da ne kaze? Priznace, da bi skratio mucenje, skocice u ponor, da ne bi poludio. A mozda je zaista nevin u svemu ovome. Zar bi se Osman drzao onako mirno da Mahmut ista zna? Mahmut je prodrta vreca, i sve bi iz njega ispalo zacas, a Osman odmahuje rukom. Onda ga serdar Avdaga przi na vatri ni kriva ni duzna. Otici cu do njega, sigurno je usamljen i nesrecan, a ja sam se ponio kao deriste. Pa cak i da je sve krio od mene, nije trebalo da ga ostavljam samog kad mu je najteze.

Ali magaza je zakljucana, nekud je otisao, bjezeci od svog straha i od Avdage, ostavivsi nenahranjene macke da ganjaju neunistivu vojsku miseva. Kratko mu je trajala trgovacka radost.

Njegov komsija, bakalin, obavijestio me da je Mahmut u Zajkinoj mejhani, nesto ga boli stomak, pa je otisao da popije rakiju travaricu.

Zaista sam ga nasao u Zajkinoj mejhani, sjedio je u jednom uglu, sam, podnimljen na mrsavu ruku, stanjen, porusen, prava slika nesrece.

Kad sam stao pred njega, podigao je pogled, i lice mu se odjednom ozarilo.

- Oh, hvala bogu! - rekao je olaksano.

I ustao, uhvatio me za ruku, kao da bih mogao pobjeci, ponudio da sjednem s njim, i neprestano me gledao, dodirivao mi rame, lakat, pes rukava, da bolje osjeti moju blizinu.

- Trazio sam te. Bio sam i kod kuce.

Glas mu je tih i nemocan, kao da je prelezao tesku bolest.

- Kad te covjek vidi tako ojadjena, zakleo bi se da ti je nesto tesko na dusi.

- Tesko i pretesko. Cini mi se da cu precrknuti.

- Rekose mi da te boli stomak, i da si otisao na travaricu, tako sam te i nasao.

Porucio je dvije case rakije, za sebe i za mene, i popio obadvije.

- Neka si dosao, zbog tebe sam i ostavio poruku, znao sam da ces me potraziti. A stomak me zaista boli. Onaj mi je opet dolazio.

- Zato te boli stomak?

- Zato!

Onaj, to je Avdaga. Ni ime mu ne valja pomenuti, kao necastivom.

- I meni je dolazio.
- Kako ono prvi put dodje u magazju, dobih proliv kao da sam se tatule najeo. Pa malo primirim kahvom i nanom, al kako na njega pomislim, samo mi nesto uzburlja u crijevima, a iz mene ko cesma.
- Od straha.
- Jest, od straha. I kazem sebi, e necu da mislim na njega! Pocnem misliti o poslovima, o nevoljama koje su me pratile, o drugim ljudima. Al koga god zamislim, a ono njegove oci, njegovo lice, njegov glas. A u stomaku opet kljuc. I samo mi ova travarica pomaze.
- Zato sto zaboravis.
- Zaboravim i ne zaboravim, ali mi lakse. Sjedim ovdje, pravo da ti kazem, pobjegao sam od njega iz magaze, i mislim: pa dobro, sta sam ja to bogu skrivio da me ovako mucu? Kriv sam za one bakrenjace, i mozda za jos poneku sitnicu, al sta se to boga tice? I nije valjda bog toliko sitan da me kinji iz pasjaluka. Nego, takva mi sudbina, grebena. Al sto, opet, da samo moja bude grebena? Nije pravo. Nikome zlo nisam ucinio, pa sto onda? Godinama sam u snu snio ovo sto mi je sad slucajno palo saka, i nisam se ni na miris u magazju navikao, a ono nevolja. Eto, ti reci, zasto?

Glas mu je placljiv, tuga teska. Svasta je dozivljavao, i ,sam sam svjedok, ali ni pola ovog jada nije bilo u njemu. Zivio je neozbiljno, spreman na varku, ispunjen nadanjem, a sad mu je sve crno pred ocuma. Sreca mu je iznenada pala pred noge, samo zato da bi vidio kako nije ni on za nju ni ona za njega.

- Sta hoce Avdaga od tebe? - upitao sam, da vidim sta ce reci.
- Da znam sta hoce, lakse bi mi bilo. Ovako me udavi bas zato sto ne znam.
- Jesi li ucinio stogod, sta bilo, sto bi on zelio da zna?
- Mislim neprestano, glava mi puce od razmisljanja. Dzaba, nista nema. Al vidim, on nesto sumnja. On sumnju ne moze dokazati, zato i ne kaze sta je, ja je ne mogu odbiti, jer ne znam kakva je.
- Sta te se tice! I ostace na sumnji.
- Nece, moj Ahmete, nece, na zalost. Vidim, nesto je krupno, ne bi toliko vremena gubio oko sitnica, a nad nekim se mora stap prelomiti. A nad kim ce nego nada mnom? Ako ne mogu naci pravog, posluzice ko bilo, Moci ce posluziti Mahmut. Mene niko nece uzeti u zastitu, niko se nece cak ni zacuditi, niko nece ni pozaliti. Posluzicu kao kurban, vidim ja to. Neko je rodjen za sreću, neko za belaj. Ja sam ti kurban.

Iz uskih ocnih otvora pocele su da kaplju suze, strah i rakija su ga sasvim razmekkali.

- Ne luduj! - rekao sam ostro. - Nisi kriv, i ne mogu ti nista. Kakav kurban, kakav djavo! Ti mislis da Avdaga samo u tebe sumnja. On sumnja u svakoga.

Pomoglo je, izgleda, bas zato sto ga nisam zalio.

- Mislis? - upitao je s nadom.

- Ne mislim, već znam. Ali ako ti budeš ovako pio i cmizdrio, postaćes zaista sumnjiv.

- Misliš?

- Sigurno. Idi u magazu, radi svoj posao. Ako ti opet dodje, upitaj ga lijepo: šta tražiš? I navikni se na njega. Ja tako radim. On pita jedno te isto, ti odgovaraj jedno te isto! Dosadice mu kad-tad.

- Misliš?

Već treći put pita tako, ne protivurjedi, zeli da bude kao što ja kažem, traži da ga ubjedjujem. Ne voli tugu, a ovaj trenutak slabosti je kratkotrajno sazajenje nad sobom, i neće u njemu ostati dugo. Već gleda vedrije, već izgleda sigurnije, već govori ludje. Kao da mu pogled u prijateljske oči daje snagu, makar i lažnu. Za njega je stvarna, i dobrodošla. Pomislio sam da bi ovaj sasavi čovjek uginuo živci sam, bez prijatelja, ili bez ljudi za koje misli da su mu prijatelji. Uspravila ga je moja prazna riječ zato što odgovara njegovoj lakomislenosti, i zato što je prijateljska.

- Imas pravo - rekao je bodro. - Kad mi dodje, upitacu ga: šta to njuskas? Skim mi se s vrata!

A onda je valjda vidio Avdaguinu sliku u mislima, i bodrost mu se sparusila:

- A možda i neće reći. Ti smijes, ja ne smijem.

- Pravo da kažem, ne smijem ni ja uvijek. Ali u ljutini čovjek ponnisli: e vala, radi šta hoćeš, jednom se mre!

Nije mu se svidjela takva hrabrost bez izlaza ni takav ludacki prkos bez smisla.

- Ma to i jest ono, moj Ahmetu, što se jednom mre. Da je dvared, tired, pa da i ne pozalis jednu smrt. A ovako, treba biti junak, ili budala, pa se ne bojati. Ne ponosim se suviše što nisam budala, a ne mogu biti junak i da hocu, petlja mi slaba... Eto, samo što se sjetih... Čekaj, sad ću ja...

I odjuri u nuznik.

Nasmijao sam se njegovoj nevolji. Neugodna je, sigurno, ali nekako suviše smijesna. O svome strahu govori kao dijete, sasvim otvoreno i neposredno, bez ikakva dostojanstva. Strah je ruzan kad ga vidimo kod drugog.

Necu tako! Rekao sam, prilično neiskreno, da bih njega ohrabrio: jednom se mre. Ali sad zaista mislim tako. Nije to hrabrost, već stid od sebe ponizenog. Strah je najgora izdajica, rekao je Osman. A meni se čini da je strah najveća sramota ovog svijeta, i najveće ponizenje čovjekovo. Izmahnut je nad njim, kao bic, uperen u grlo, kao nož. Čovjek je opkoljen strahom, kao plamenom, potopljen njime, kao vodom. Plasi ga sudbina, plasi ga sutrasnji dan, plasi ga vladajući zakon, plasi ga moćniji čovjek, i on nije ono što bi htio biti, već ono što mora da bude. Umiljava se sudbini, moli se sutrasnjem danu, poslušno ponavlja zakon, ponizno se smijesi mrskom moćnom čovjeku, pomiren da bude nakazna tvorevina sacinjena od straha i pristajanja.

Ako je ponekad tuzan, to je zato sto se sjeca sebe zeljenog, sebe sanjanog, kakav bi mogao biti da nije ovo sto jest. I da svijet nije ovakav kakav jest.

Necu tako!

Kazem: ne bojim te se, sudbino! Ne bojim te se, sutrasnji dane! Ne bojim te se, mocni covjece! Ali to kazem u sebi, i kazem strepeci. Upola slobodan, udvojen. Jedan se usamljuje, jer ne moze da pristane, drugi cuti, jer ne zeli da strada.

Onda sam i ja kukavica, kao i Mahmut. Samo na drugi nacin.

Sloboda je u ljudskom cinu, a ne stizem do njega.

Moje snage su slabe, malo sta bih mogao da ucinim. Ne znam ni sta bi trebalo da ucinim, da ne budem ni nekorisna zrtva ni cutljivi nezadovoljnik. Zla je mnogo, a moja ruka kratko doseze.

Zasto onda mislim o tom cinu svoje slobode, kad je neostvarljiv?

Treba li da kazem i da vise ne progovorim?

Treba li nesto da ucinim, pa da vise nikad nista ne ucinim?

Treba li da cutim, zadovoljan sto sam ziv?

Pa ako bih i pristao na zrtvu, a ne znam za sto, kako mogu biti siguran da ne bih naskodio nekome?

Pokrenuo sam se da spasem Ramiza, unistio sam Avdiju.

Treba li onda da ostanem nepokretan, i da ostavim svijet da ide svojim tokom, svakako nista izmijeniti ne mogu?

Svi razlozi govore da je to najbolje, samo mi jedan ne da mira: razlog savjesti. Ne znam odakle mi, ne znam sta ce mi, smeta mi da zivim, a ne mogu da ga se otresem.

Ostavi me, kazem toj nezvanoj savjesti, sta ces mi nemocnom! A ona cuci u nekom kutu mene, ponakad pospana, ponekad budna, ali me ne napusta. Smijesna si, kazem, tako nekorisna. Ti si moj suvisak. Ne radujem se sto te imam, ne osjecam zadovoljstvo sto si se nastanila u meni, ti nisi moja plemenitost vec moje ostecenje. Zasto nisi nasla nekog mocnog, snaznog, neustrasivog a postenog? Ako takvog nema, sta sam ja kriv? Sklonila si se u mene, kao siroce, i cutis, kao siroce, nista ne trazis, ninasto me ne nagovaras, sve ostavljas mojoj odluci, i dobro je dok te zaboravljam, ali osjetim stid cim te se sjetim. Ne znam zasto, nicim me nisi zaduzila. Ne znam ni sta si, prisustvo koje nema oblika, cutljiva opomena koja se ne poziva na razlog, nevidljivi

putokaz prema nevidljivom pravcu: moje srce mora da ga pronadje. Kako da ga pronadje, i kako da ne klone, ako ga i pronadje? Ti si razumna, ne tice te se tudje tesko iskustvo, prezires opasnost, vucis na opasne staze, i ne smatras to podvigom vec duznoscu. A kome sam ja to duzan? I zasto bas ja? Pronadji nekog pogodnijeg, sa mnom uzalud gubis vrijeme.

A ona cuci, cuti, ceka svoj cas. Cas moga odusevljenja, ili moje ludosti. Mogla bi da ga ne doceka, sve je manje izgleda da ce ga docekati.

Kad je Mahmut izasao iz nuznika, prekinuvsi moj razgovor sa savjescu, i zatražio jos jednu travaricu, da smiri grceve u stomaku, rece da je tamo, da oprostim, razmisljao o meni, i da je zakljucio da imam pravo. Ne vrijedi se, vala, ni bojati. Nije lako ne bojati se, ali ne vrijedi. Prodje covjeku zivot u strahu, pa kao da nije ni zivio. Sta ce mu onda i zivot? Al opet, ne vrijedi se ni istrcevati, a najbolje bi bilo da razgovaram sa Sehagom, da nam nekako skine Avdagu s vrata.

Odgovorio sam, da je izabrao zgodno mjesto gdje ce razmisljati o meni, i nije uzalud gubio vrijeme, dobro je smislio to sa Sehagom, samo je steta sto Sehage nema, ali cemo sacekati. Ako Avdaga htjedne da saceka. Cast hrabrosti, ali je bolje bez nje. Dobro je ne strepjeti ni pred kim, ako se moze, a jos bolje ako se ne mora. Junastvo traje tren, strah cijelog zivota, i pametnije je brinuti se za cio zivot nego za tren. Najbolje se bojati unaprijed, da se ne bi ubojao unazad.

Pricao sam sta bilo, ne brinuci se o smislu, jer je svejedno, a Mahmut me slusao zadivljeno bas zato sto sam govorio nejasno, i smiren posao u radnju. A onda se sjetio da mi kaze da me trazio Mula Ibrahim. A rekao mi je i da je uhapsena zena kod koje je stanovao Ramiz. Po tome sam vidio da mu je vlasitite muka postala laksa, pa je stigao da pomisli i na mene.

Vijest o nepoznatoj zeni me porazila. I za njenu nesrecu sam ja kriv!

Sad sam imao dva razloga da odem do Mula Ibrahima, jedan, sto me trazio, drugi, sto bih i ja njega potrazio.

Htio sam da ga upitam, mozemo li stogod uciniti za zatvorenu zenu. Nisam ni znao da postoji, a uvalio sam je u nevolju. Mozda bi je zatvorili i da Ramiz nije pobjegao, ali je ta pretpostavka suvise nesigurna da bi me oslobodila osjecanja krivice. Nije pretjerano velika ni teska: kao da se na brdu odronio kamen pod mojom nogom, i udario nekog u podnozju. Nisam svjesno ni posredno kriv, nisam ni znao ni vidio udarenog, ali sam pokrenuo kamen. I evo, pokusavam da pomognem. A docnije cu misliti o cudnom poretku u svijetu u kojem cesto, cineci dobro, ucinis i zlo. A vrijedi li dobro ako ne moze proci bez zla?

Ne mislim na cilj vec na covjeka, zato mi je svaki korak nesiguran.

Znam, Mula Ibrahim ce odbiti i razgovor o zeni, ali ja cu biti uporan. Makar i zato da se uvjerim, ponovo, kako ni posteni ljudi nemaju mnogo volje da

pomognu drugome. Ponekad je korisno znati da ima i gorih od nas. Moja savjest ce odbiti to opravdanje, kao necasno, upozorice me da svako odgovara sam pred sobom, ali bi mogla biti kakva-takva utjeha, makar i trenutna.

Mula Ibrahima sam zatekao u radnji, i rekao mu da sam dosao zbog zene. Rekao sam to sapatom, kako drugi ne bi culi da molim za nju, a zelio sam da kazem glasno, zbog njega, da i drugi cuju kako odbija da pomogne.

Odbio je i pomoc i razgovor, cutke, odricno masuci glavom, odmahujuci rukom.

Nisam se obradovao sto sam pogodio. Zar joj zaista niko nece pomoci?

Rekao sam da je grehota, niko se za nju nece zauzeti, moja rijec nigdje ne vrijedi, a on bi mogao nesto uciniti, zna kadiju, zna Zafraniju, zna sve ljude na sudu i policiji, neka je puste, zar je ona pitala Ramiza sta misli i sta radi kad mu je dala sobu, dosta joj je njenih muka, muz joj lezi bolesan, komsiluk ga obilazi radi sevapa, ali ljudska milost je kratkotrajna, neizdrzljiva, i jadnik ce ostati sam i bespomocan, a i ona je bolesna, sta hoce od nje?

Mula Ibrahim je samo odmahivao glavom i rukom, a ja sam navaljivao kao osa, sve upornije sto sam bio sigurniji da nece nista uciniti. Znao sam unaprijed, mada bih volio da sam se prevario.

A uzalud sam ga mucio. Nista ne smije, od straha. Sigurno bi rado pomogao nesrecnoj zeni, dobar je covjek, ali se boji da ne izazove neciju sumnju. Ko se to jos zauzima za zatvorene ljude? I moliti za njih je opasno. Je li to nepovjerenje u sud? Neslaganje s mjerama koje on preduzima? Ili se iza toga krije neka veza s optuzenom? A mogli bi pomisliti i da je poznavao Ramiza. E, tu bi vec svaka plemenitost uplaseno uzmaknula. Zeni ne bi pomogao, sebi bi mnogo odmogao.

Napokon je rekao, da ce je sigurno pustiti ako nije kriva, a ako je kriva, uzalud je govoriti. To je opravdanje, staro koliko i svijet, da se ne umijesa, iako zna da je nestinito. Laz je da pustaju svakoga ko nije kriv, i on to dobro zna, ali pominje nacelo nepostojece pravde, da bi mirne savjesti mogao ostati po strani. A pred onim sto se moze desiti, svakako je nemocan.

Tako smo i on i ja rekli sto smo htjeli, sto smo mogli, sto smo smjeli, i sve je ostalo kako je i bilo. Malo smo se poigrali sa savjescu, mada mi je zao zene, a onda je Mula Ibrahim rekao da me trazio radi posla. Rodjaci ubijenog imama iz Zupce podizu nisan na pokojnikovom grobu, i traze ko ce im sastaviti nadgrobni natpis, a oni ce urezati u kamen. Pa se on sjetio mene, sigurno cu to dobro uraditi, a nije ni badava, za smrt seljaci dobro placaju, kao i za tuzbe.

Zahvalio sam mu, misleci kako smo, umjesto zadusnih stvari koje se ne mogu rijesiti, zacas svrsili korisne poslove od kojih se zivi. U tome se ljudi jos jedino mogu sporazumjeti.

Kad sam rekao Tijani da cu sutra u Zupcu, slegla je ramenima i nasmijala se:

- Nisam znala da ce mi muz sastavljati natpise na nisanima.
- Nudili su mi da budem, muftija, pa sam odbio.
- Dobro si ucinio. Kakva bih ja bila muftinica!

Rano sutradan posao sam u Zupcu. Koracao sam polako, opijen blistavim snijegom pod suncem, i vidikom sto se otvarao na visinama, zaboravljajuci na umor nogu nenaviknutih na dugo hodanje, oslobodjen jucerasnjih briga u tisini sirokog prostora i mocnih brda. Tijesno nam je, guramo se u zagusljivim gradovima, mrzimo se, smetamo jedni drugima, a ovdje miruje nekadasnji svijet, cist i netaknut, prastari zakon zaboravljene ljepote i nadmocnog mira uvlaci se u kolanje krvi. Odavde, sve izgleda sitno i nevažno dole u nizini, u donjem svijetu. Juce sam isao drugom nesrecniku, da bih se oslobodio misli o zatvorenoj zeni, a vratio sam se gorak, nisam uspio da prevarim sam sebe. Danas sam je gotovo sasvim zaboravio. Pa ako i nisam zaboravio, sve mi izgleda lakse.

U Zupci su me primili srdacno, Mula Ibrahim ih je obavijestio da cu doci. Brat imamov me nahranio, napojio, htio da mi pokaze gdje cu spavati, i veoma se zacudio kad sam rekao da necu prenociti i da cu posao odmah završiti. Bio je malo i razocaran, jer nije volio brzinu ni u cemu, a pogotovu u onome sto se radi za vjecnost. Umirio sam ga rekavši da sam kod kuce sve smislio, da sam se posavjetovao s Mula Ibrahimom i drugim ucenim ljudima, i tako u glavi nosim nekoliko natpisa, pa cemo izabrati najbolji.

Htio sam da mu cijela stvar izgleda ozbiljnija, ako bi mu se ucinilo da sam premlad i nedovoljno ozbiljan za taj posao. Gotovog natpisa nisam imao, ni jednog jedinog, u glavi mi je bilo bezbroj rijeci, svakakvih, ali ne znam koje bi mrtvom imamov pristajale. Zapravo, pokojniku je svejedno, pristace na sve sto napisem, ali treba zadovoljiti njegove rodjake, njihovu sujetu, mozda i bol, a to nije lako. Najmanje cu pogrijesiti ako o pokojniku kazem sve najljepse, ali ne znam sta rodbina misli da je najljepse i sta zeli da ostane zapisano.

Upitao sam, da ne bih odlucivao sam. Ali mi je imamov brat, tvrd seljak, cija je rijec spora a misao skrivena, prilično otezao posao.

- Je li volio ljude? - poceo sam od najsigurnijeg.

Zbunio me odgovorom koji nisam ocekivao:

- Neke volio, neke mrzio. Ko i svako.
- Da li je znao sta ga ceka kad se suprotstavio carskoj naredbi?
- Ma jok! Da je znao, ne bi se mijesao. Ko je mogao pomisliti da i za to ide glava! Ma jok, kako znao! Dogovorili smo se, ako pritisnu, dacemo.
- Ali je sigurno bio hrabar covjek.
- Pa i nije. Svega se plasio.
- Zasto je onda bio protiv ratne pomoci?
- Kako zasto? Svako je protiv ratne pomoci, mi rat ne zelimo, a nema se odakle ni dati. On je samo rekao sto svi misle.

- Onda je bio dobar covjek.
- Lako je biti dobar covjek. Tesko je ostati ziv.
- Je li mrzio vlast?
- Boze sacuvaj! Zasto bi mrzio vlast?
- A ti?
- Sta ja?
- Mrzis li vlast? Ubila ti je brata.
- Odvalila se stijena i ubila covjeka. Mrzis li stijenu?
- To su ljudi, nije stijena.
- Nisu ljudi, vec vlast.
- Hocemo li napisati da nisan podize brat, ili porodica?
- Zasto bi to pisao? A ko bi drugi podigao?
- Sta cu onda napisati?
- E, to ne znam.

Zbunjen, bez ikakvog pravca, bez sigurnosti koju sam osjecao ranije, pisao sam i precrtavao, dok nije, osim godine rodjenja i smrti, ostala jedna jedina recenica:

»Bio je dobar covjek, umro je nevin.«

Ni to mu se nije svidjalo. Imam je bio dobar covjek, to je tacno, ali zasto treba reci da je umro nevin? Svako umire nevin, pod krivicom je samo dok zivi.

Pa smo se jedva slozili da ostane ovako:

»Bio je dobar covjek, umro je bez krivice. Neka mu Alah da vjecno blazenstvo.«

Za ovo posljednje nismo znali ni sta znaci ni cemu sluzi, ali je zvuvalo svecano i lijepo, i njemu se dopalo.

Zahvalio mi je, platio posteno, i spremio sam se da podjem kuci. Ali on je htio nesto da mi kaze, primijetio sam to i ranije, ali bi uvijek odustao, pa sam mislio da nece ni reci. Ovi ljudi mnogo vise precute nego sto kazu. Rekao je, ipak:

- Poznajes li Halila Kovacevica?
- Ne znam da sam ikad cuo to ime.
- Njegov brat sluzi kod Sehage Soce. Cuva mu kucu.
- Vidio sam ga, cini mi se. Visok, kostunjav covjek.
- Halil je molio da svratim do njega. Blizu je, treca kuca od moje.
- Zasto da svratim?
- Neki covjek je pitao za tebe.
- Koji covjek?
- Ne znam.

Pomislio sam da se izgubljeni Sehaga sakrio u ovom brdskom selu, i seljaci zele da ga povedem, da ga se rijese. Sest dana je proslo kako je pobjegao od kuce.

Halila Kovacevica sam odmah poznao, licio je na Sehaginog momka, kao da su iz jednog jajeta rodjeni.

- Ja sam Ahmet Sabo. Zasto si me zvao?
- Nisam te zvao, govorili smo o tebi. Htio sam da te vidim.
- Sigurno imas neki razlog kad si htio da me vidis

Pogledao je u mene, pogledao u kucu, ucinilo mi se da oklijeva, a nesto se bio odlucio pa odustao, jos uvijek nesiguran.

- Neki narocit razlog nemam - rekao je smijeseci se oporo, nenaviknuto. - Nego onako.
- Imamov brat mi rece da je neki covjek pitao za mene.
- Koji covjek?
- Odakle bih ja znao!
- A, jest, pitao je, onako usput.
- Sta je htio?
- Sta je htio? Ne znam sta je htio.

Odustao je, izgleda. Nece reci.

- Dobro - kazem mu. - Eto, vidjeli smo se, nagledali, narazgovarali. A sad idem, da zaranije stignem do grada.
- Jest, zimski je dan, rano se smrkava. Posao sam putem, niz brdo.
- Da te malo ispratim? - upitao je.

I krenuo za mnom.

- Nesto si htio da mi kazes, pa si odustao - rekao sam otvoreno.

Halil se nasmijao.

- Pa jest, htio sam, al mi se ucinilo da nije vazno.
- Mozda je i vazno.
- Nije.
- Ko je pitao za mene? Da nije Sehaga?
- Koji Sehaga? Odakle Sehaga?
- Nego ko je?
- Ko je? Pa, ne znam. Ne znam ni ko je ni sta je, navratio slucajno, danas, i valjda te vidio. Pa kaze: je li ono Ahmet Sabo?
- Mlad, crnomanjast, mrsav?
- Tako nekako.
- Da nije Ramiz?
- Ne znam. Mozda je i Ramiz.
- Je li taj rekao da me dovedes njemu?

- Ko? Taj mladac? Nije rekao da te dovedem, otisao je odmah nekud dalje.
- Kuda je otisao?
- Bogami, nisam gledao.
- Pa, dobro, ako ga vidis, pozdravi ga.
- Ne vjerujem da cu ga vidjeti.
- Znas, Halile, drugi put razmisli sta ces reci prije nego sto covjeka zovnes. A sad cu sam, a ti se vrati.
- A dole, u gradu, kako je? Mislim, onako.
- Onako, cunjaju, ispituju, traze Ramiza, eto kako je.
- A zasto ga traze?
- Ne znam zasto ga traze, ali bi bilo dobro da ga ne nadju.

Ustao je na brezuljku, osvijetljen suncem izvana, taman iznutra, a ja sam pozurio prema gradu uvijenom u sivu izmaglicu.

Izmucio me ovaj nesrecnik, zeledi da mi kaze a zeledi i da sakrije. A onda je htio da dozna od mene sta je bilo, da dozna a da sebe ne izda. Sigurno se Ramiz skriva u njegovoj kuci, vidio me kad sam usao u selo, mozda je i znao da cu doci, i rekao mu da me dovede. Mozda je odbijao, pa pristao, cekao me pred kucom, razmisljajuci, i kad je sve izracunao, predomislio se, govorio izokola, dopustio da prepoznam Ramiza, ali se od svega ogradio i sve sveo na slucajan susret: odnekle je dosao, nesto pitao, nekud otisao. Ramiz je sigurno zelio da se vidi sa mnom, Halil je zakljucio da je bolje ovako. Bolje je i sigurnije i za njega i za Ramiza. Obecao je Ramizu da ce me dovesti, stajao sam pred kucom, da nas Ramiz mozda vidi, i sad ce mu ispricati kakvu bilo laz, da sam zurio u grad, da sam se uplasio, da nisam htio da dodjem, i bice zadovoljan svojom ujdurmom. Ima pravo. Sakrio je Ramiza u svojoj kuci, zbog Sehage, zbog svoga brata, mozda i zbog novca koji je dobio, i dosta mu je straha sto je odbjegli buntovnik u njegovoj kuci. Samo bi jos trebalo da pocne pricati o njemu svakome ko nadje!

Ostacu kriv pred Ramizom, bice mu zao na mene.

A onda sam se sjetio Mula Ibrahima. Zasto me poslao u Zupcu? Da li i on zna gdje je Raaniz, pa me okrenuo u tom pravcu, nista ne govoreci? Ili mu je sam Ramiz po nekome porucio da dodjem, bogzna zasto? Uzalud bih ga pitao, Mula Ibrahim bi odmahivao glavom i rukama, odricao bi, cudeci se kako mogu i da pitam, on nista ne zna, niti zeli da zna.

Oprezni Halil je pokidao sve konce, i po jedan dio tajne ostao je u mnogim ljudima.

Da li sam zelio da vidim Ramiza? Ne znam, mozda bih se opteretio novom opasnoscu i novom strepnjom da kogod ne docuje za taj susret. Vidio sam to i ranije, jedan korak a bezbroj posljedica.

A ipak mi je bilo zao sto se nismo vidjeli. Imao bih da mu postavim mnogo pitanja o ljudima i o zivotu. Znam sta bi mi odgovorio, ali bih mozda i

povjеровao njegovoj dobroj volji i цvrstoj nadi. Potrebno mi je da povjerujem. Volio bih da zivim s laznom nadom nego sa sigurnim beznadjem.

A u gradu me Mahmut docekao s ruznom vijescu. Bio je u kuci zatvorene zene, da obidje bolesnog muza, i da mu odnese nesto hrane. I nasao na zalost: zena je umrla, u zatvoru. Ko zna od cega, od straha, od bolesti, od mucenja.

Ruzna vijest, besmislена smrt.

Nisam se sjetio da se upitam, odakle Mahmutu toliko hrabrosti da ode u prokazenu kucu. I zar je tolika njegova potreba da pomaze jadnijima od sebe?

17. Vjecni tragac

O tajni je Osman Vuk sigurno znao sve, Sehaga koliko je htio, serdar Avdaga koliko se domislio. A domislio se, na zalost, mnogo, kao da mu je sam djavo isaptao.

Nisam ni sanjao da ce mi Ramiz biti ista vise od nekog drugog covjeka o koga se u zivotu ocesem, koga zapazim i zaturim, bio je i nema ga, kao prijatelj koga smo rado susretali a onda se mirno razisli, kao zena koju smo voljeli, a onda joj i ime zaboravili. (Ne kazem ovo za sebe, ni o prijatelju ni o zeni, nisam ih mnogo poznavao, to sam cuo od Osmana, i zapamtio, iznenadjen njegovom vedrom bezocnoscu.) A vezao sam se za Ramizovu sudbinu toliko da ni o cemu drugom nisam mogao misliti.

Na to me prisilio serdar Avdaga.

Vrijeme je prolazilo, a on otmicu nije zaboravljao. U pocetku sam mislio da su tu njegovu revnost podsticale starjesine, ali sam se prevario. Oni su imali toliko nevolja sa Sehagom (vratio se sa svog neobicnog stranstvovanja, nikome ne govoreci gdje je bio, dosao je bez novca, bez konja, bez curka, prljav, mrsav, cutljiv, ne pominjuci ni da je negdje bio), toliko im je jada zadao, toliko su se uplasili njegove mrznje, da su, misleci na svoje glave, sigurno zaboravili i studenta Ramiza i serdar-Avdagu. Sve zbog Sehagine zelje, saopstene valiji, da ih djavo odnese. Ne znam da li je bas tako receno, ili kao molba u ime naroda, u ime koga se cini i zlo i dobro, da se stane na put njihovoj tiraniji, tek, culo se da ce kadija biti premjesiten u siromasni zvonicki kadiluk, a Dzemal Zafranija u srebrenicki, i ostace tamo dugo, jedan kao olinjali kadija, drugi kao ostarjeli pisar, ako ih ne izbavi srećni slucaj, da valija bude smaknut ili smijenjen. Takav islucaj nije rijedak ni neobican, ali zasad nije bilo izgleda da ce se skoro desiti, i njima su visile noge, kao u objesenika, hodali su gradom zeleni od srdzbe i jada, pisali zalbe u Carigrad, na molbu i prijetnju hvatali ljude da salju predstavke visim vlastima, da ih ostave u Sarajevu, jer boljih sluzbenika i narodnih prijatelja (kao da se to moze sastaviti) niti je bilo niti ce ikad biti, trazili zastitnike i saveznike, a sve uzalud. Odgovori iz Carigrada nisu stizali jer niko nije mislio da im pomogne, saveznike i zastitnike nisu nasli jer ih nisu trazili kad su bili jaki vec kad su poletjeli niza

stranu, i tako su se pekli na vreloj vatri Sehagine mrznje i ledili na mrazu sveopste ravnodusnosti, nadajuci se u ono sto je nemogucno, da se mrznja i ravnodusnost pretvore u naklonost, i cekajuci ono sto je neizbjezno, da sagnu glavu i krenu u gluhi mrak malog mjesta, kao u progonstvo.

Sehaga ih je potopio kao macice, bez narocitog razloga koji bi se bas njih ticao, zbog ruznih stvari sto ih je o njima cuo, zbog njihove uobrazenosti i zakasnjele snishodljivosti, a sigurno najvise zbog mrznje na sve cinovnike. To su za njega najgori ljudi na svijetu, najstetniji, najpokvareniji. Oni podrzavaju svaku vlast, oni i jesu vlast, oni siju strah, bez milosti, bez ikakvog obzira, hladni kao led, ostri kao noz, kao psi vjerni svakoj drzavi, kao kurve nevjerni svakom pojedincu, najmanje ljudi od svih ljudi. Dok njih bude, nema sreće na svijetu, jer ce unistiti sve sto je isitinita ljudska vrijednost.

Oni su osjetili Sehaginu mrznju i neprijateljstvo, ne jednom, ali uvijek napreskok, zaboravljao ih je na dugo vrijeme i iznenada se sjecao da postoje, kad bi se, izgleda, sjetio svoje muke, i svetio se namilosrdno ma kome od njih, svi su mu krivi, i svi isti, kao zmijske. Sad su slucajno na redu kadija i njegov prvi pisar, i nista ih ne moze spasti. Svi su znali da su njih dvojica zrtvovani, cim je Sehaga pomenuo njihovo ime.

Valija ga je poslusaao, zato sto Sehaga nije pominjao vraćanje duga, ostavljajuci ga kao zalog svoga uticaja, i zato sto se za sudbinu svojih cinovnika, osim iz svoje najblize okoline, nije mnogo brinuo. Sta ga se ticu jedan kadija i jedan pisar, koji su mu postali smetnja? Naci ce takvih na stotine, malo boljih ili malo gorih, svejedno, a Sehaga je jedan.

Kadija i Zafranija se nisu nicim izdvajali izmedju ostalih, obiljezila ih je samo njihova nesreća sto ih se Sehaga sjetio u nekom svom mracnom casu. Sjetio i upro prstom u njih. Mozda slucajno, kao sto grom udara u neko stablo za pedalj vise od drugih. A mozda su i oni pogrijesili sto na tu mogucnost, uvijek zivu, uvijek opasnu, kao vulkan, nisu pomislili ranije, i nisu pokusali da nekom lijepom rijecju ili nekim lijepim cinom skrenu sa sebe Sehagin pogled, da bi se strasni covjek, u casu bjesomucnog praznjenja, sjetio nekog od njihovih prijatelja a ne njih. Poklonili bi tu njegovu nezeljenu paznju i ocu rodjenom, samo da njih mimoidje. Ali eto, moc im je oduzela pamet i zaslijepila ih osjecajem nepovredivosti, a Sehaga je bio daleki oblacak na nebu. Bilo je vec kasno kad su primijetili da je to crna oblacina koja nosi oluju. Branili su se, brani se i utopljenik, udarajuci rukama po vodi sto ga vuče na dno. To sto su pisali na sve strane, moleci pomoc i milost, otkrivajuci cak i razlog Sehaginog uticaja, kobnog po najbolje ljude (mislili su time na valiju, ali nisu mislili da je najbolji), samo je pogorsavalo njihov polozej. Svi ugrozeni cinovnici pisu pisma, trazeci pravdu koju zaboravljaju kad je dijele. Sumnjivi vec zbog toga sto trazue milost, jos vise grijese sto sebe predstavljaju andjelima a druge sotonama, jer svako zna da nisu andjeli, a te sotone su obicno vazni ljudi koje nije pametno tako nazivati dok ne pocnu da posrcu. Tada se vec mogu nazvati i vampirima. Prije nikako. Sad oni posrcu, i na njih pada poruga. To je vrijeme nezasticenosti, samoce, nemoćne mrznje. Sve sto ucine, pogresno je, i mutna voda ih odnese u zaborav. I opet se nista ne mijenja, na njihovo mjesto dolaze

drugi sivi ljudi, i jedva ce iko primijetiti da to nisu oni raniji, ali ako nekim cudom ustanu iz mrtvih, postaju surova cudovista. U ljudskom rodu gorih nema.

Sada su na klizavici, ova dvojica, zabavljeni sami sobom, zaprepasteni i uvrijedjeni nesrecom koja ih je zadesila. I nije cudo sto ne mogu misliti ni na sto drugo.

Ali je mislio serdar Avdaga. Bez naredjenja, bez koristi, iz unutrasnje potrebe, kao naucnik, kao umjetnik, kao istrazivac, zbog same stvari, zbog osjecanja duznosti, zbog neceg sto je tesko razumno objasniti. Imanje mu je propadalo, a on je nesebicno ganjao vjestice. Nije to bila upornost izazvama nekim teskim dozivljajem, nekom nesrecom, nekom mrznom koja bi imala korijen u njegovom zivotu, zato je tesko razumljiva. Ako ce neko dobiti pohvalu za ono sto ucini, on nece. Ako ce neko dobiti nagradu, on nece. Ako ce neko dobiti unapredjenje, on nece. Nagrada mu je prezir i strah drugih ljudi. Nagrada mu je njegovo cisto zadovoljstvo sto posteno cini ono sto mora. On ne mrzi ljude koje goni, ne zna tacno ni u cemu je njihova krivica. Pa sam mislio, kakva je to steta sto su glupi ljudi obicno vrlo uporni. Da je s tom upornoscu kopao zemlju, za godinu dana bi skinuo polovinu trebevickog brijega, da ne zaklanja Sarajevo od sunca, pa bi ga ljudi pamtili po dobru, ali on je vecom dobrotom smatrao hvatanje krivaca ciju krivicu nije mogao da shvati, ali je znao da su krivi zakonu. Bio je fanaticki vjernik utvrdjenog reda, ciji smisao nije ispitivao, kao sto religiozni vjernici ne ispituju boziji smisao.

U ime svoje vjere, vrijedno je lovio ljude.

Narocito se okomio na mene i Mahmuta.

Svaki dan je u Mahmutovoj magazi, cuti, gleda, ili pita, uvijek isto, Mahmut se procjepio, pozutio, smrsao, pod ocima mu se objesile kesice, gleda izbezumljeno, ruke mu drscu, noge ga bole, proliv nikako ne prestaje, pa svaki cas trci iz magaze, ostavljajuci Avdagu usred recenice, i vraca se klonuo, poslusno sjeda, pred serdara, i ceka da se mucenje nastavi. Primio je to kao sudbinu, kao kaznu za mnoge grijeha, mada je ispastanje pretesko.

Ali za neke svoje grijeha ispastao je i Avdaga. Ako ubije Mahmuta sumnjom, koju Mahmut odbija, i njega ce ubiti ta ista sumnja koju ne moze da istjera nacistac.

Ostavio je, izgleda, svaki drugi posao, i zaboravio sve druge krivce, pa bi pravi lopovi samo mogli pozeljati jos koju takvu otmicu, njuskao je jedino za Mahmutovim tragom. I za mojim. Ili se meni tako cinilo, da smo mu samo mi ostali, jer mi je postao pretezak. Neumorno je kruzio istom stazom, razgovarao s istim ljudima, postavljao ista pitanja, nadajuci se da ce u jednom casu sreće, kad zvijezde dodju u povoljan položaj, kad bog prosvijetli nekog od nas, uhvatiti za pravu petlju, od koje ce sve lako isparati. Trazio je pravi dokaz.

Posto bi obisao tvrdjavu, razgovarao bi s bivsim dizdarom, pa sa Skakavcima, pa s Mahmutom, pa sa mnom.

Nije mi uvijek prilazio. Dosao bi u kafanu, i sjeo prema meni, uvijek sam, uvijek cutljiv, uvijek pogruzen, gledajući me neprestano, kao da ce na meni otkriti nesto sto mu je potrebno. Ili bih ga najednom osjetio iza sebe, po danu, po mraku, kao svoju sjenku, kao zaljubljenika, tuznog zbog neuzvracene ljubavi. Neki put bih stao, da ga sacekam, smetalo mi je to pracenje na istom odstojanju, kao da vucem teg za sobom, vise sam volio razgovor, makar i mucan. Ali bi i on zastao, mirno sacekao da krenem, i opet polazio za mnom. Pred mojom dvorisnom kapijom bi stao, poslije bih cuo kako polako koraca ispred kuce, onda bi otisao.

Ponekad mi je prilazio, da cutimo ili razgovaramo. Ali nikad nije progovarao nijednu drugu rijec osim o otmici. Postalo mi je obicno sto me prati i ispituje, ali se nikako nisam mogao naviknuti na iste rijeci, ista pitanja, isti izraz lica. To je bolest, mislio sam, to je opsjednutost, to je ludilo, on ni o cemu drugom ne misli, on o tome sanja. Kao sto ja sanjam njega i njegov tuzni teski pogled. Mozda je to njegov nacin na koji iznurava zrtve, ali tim nije stekao nikakvu prednost, jer me uvijek zatice spremna. Ali mi nije lako.

Mijenjao sam vrijeme izlaska i staze kretanja, ali ga nisam mogao izbjeći. Nanjusio bi me, kao da sam ostavljao vonj za sobom, i sreo bi me na ulici, ili cekao u zasjedi, pitajući sumorno:

- Zasto si bio kod Omera Skakavca? O cemu ste razgovarali?

Moj je odgovor uvijek isti, kao i njegovo pitanje, a on se nije ljutio. Zadržao bi pogled na meni, kao da se cudi sto tako tvrdoglavo odgovaram jedno te isto, ili bi oborio oci, kao da se stidi sto lazem. I otisao bi bez pozdrava.

Postao sam njegova potreba, a on moja navika, i bio sam uznemiren ako ga ne bih vidio cio jedan dan. Gdje se to izgubila moja sjenka? Da nije izmislio nesto novo? Njegova ludjacka upornost nije bezopasna, ali sam navikao na nju, a umirivalo me i ponavljanje istih rijeci i postupaka, dosad bez ikakvih posljedica. Medju nama se cak stvorio cudan odnos trpeljivosti, nisam mrzio ni ja njega ni on mene. Istina, desavalo se da osjetim tezak nemir zbog toga sto me stalno drzi na oku, u stomaku kao da mi je gorjela glavnja, srce se zaustavljalo od crnog predosjecanja.

A grad se okrenuo oko mene kad mi je otkrio da sve zna o meni i o Skakavcima.

Zar mu je neko rekao?

Odgovorio sam, da to prvi put cujem, i da mi je cudno kako neko moze izmisliti tolike lazi, ali sam poslije zaprepasteno mislio kako se umalo nisam odao, strahom, nespremnom rijecju, neocekivanom klonuloscju i zamorom, kad se, valjda, odustaje od borbe. Ali to je samo naknadno iskrenuto sjecanje, ponovo

preživljeni strah zbog potpunog iznenadjenja, trenutno gubljenje daha, zato sto je promijenio ustaljeni nacin.

Prilagodio sam se odmah, ne pristajuci da se predam.

Ali, koliko on zaista zna?

Dugo me drzao u nedoumici, a onda me jednog jutra sreo na ulici i pozvao da podjem s njim. Isli smo carsijom cuteci, nijednu rijec nismo progovorili, on zato sto nije htio, ja zato sto nisam smio. Plasilo me njegovo cutanje, a bojao sam se da ce osjetiti moj strah ako upitam kuda me vodi, i zasto, ili ako pocnem razgovor ma o cemu. Obespokojio me taj njegov novi potez, iza kojeg se krila nepoznata namjera.

Ledio sam se od pomisli da me vodi u tvrđjavu, odlaknulo mi je kad me uveo u svoju sobu.

Bio sam tu i ranije, sva je licila na njega, teska, cutljiva, odbojna, opasna, samo mi je sad izgledala tvrda i hladnija.

Sjeo je prema meni, i dugo gledao u sklopljene prste. A onda je, bez uvoda i suvisnih rijeci, ne gledajuci me, rekao da sve zna, i krivo mu je na mene sto necu da priznam. Ucestvovao sam u zlocinu, i on bi me predao sudu, ali bi cijenio moje postenje i iskrenost. (Pomislio sam, kako je bolje da me ne cijeni, nego da me preda sudu.)

Kad sam upitao kakav je taj moj zlocin, o kojem ja sam ne znam nista, prijekorno je odmahnuo glavom, i ispricao mi sve o otmici, od pocetka do kraja.

Noge su mi se odsjikle, stomak mi se zgrcio kao u Mahmuta.

Rekao je:

Osman Vuk, sam ili sa znanjem Sehaginim, ali prije sa Sehaganim znanjem nego sam, smislio je kako ce oteti Ramiza. Ne zna zasto su to ucini, mozda zato sto misle kao i Ramiz, ili zato da napakoste vlastima, ali to nije vazno, niti se njega tice. Najmili su starog Omera i njegova tri sina, sigurno za dobre pare, da izvedu Ramiza. Mahmuta su poslali dizdaru, s novcem, da pusti Skakavce u tvrđjavu. Skakavci su usli lijepo, kroz otključanu kapiju, pretukli strazare, i na konjima odveli Ramiza u nepoznatom pravcu. Zasad nepoznatom, jer ce se Ramiz sam otkriti, on ne moze da miruje. Poslije otmice, Omerov najmladji sin je zasjeo u Zajkinoj mejhani, napio se i poceo da prica o svemu. Hvalio se kako on, i jos neko, znaju ko je oteo Ramiza. Hamal Mujo Dusica se ne sjeca tacno koga je mladac pomenuo, a kad su ga upitali da nije Osman Vuk, rekao je da bi moglo biti. Zajko je javio Osmanu, i Osman je mene poslao starom Skakavcu, da mu kazem za sina. Dvojica mladjih Skakavaca otisla su s konjem odmah po brata, i odnijeli ga kuci. Ne zna sta se medju njima desavalo, zna samo da su ga ubili, svi smo mu bili na dzenazi.

Ne vjerujući svojim usima, slusao sam istinitu pricu o otmici. Ponegdje je ostala neka nevažna praznina, ali smo svi smješteni na prava mjesta.

Eto sto je on sklopio, sastavljajući dio po dio!

- Je li tako? - upitao je gotovo vedro.
- Ne znam - odgovorio sam, osjećajući kako mi huji u glavi. - Mogu samo za sebe da kazem: nije tako! Sto puta sam ti rekao da nista ne znam.
- I sto puta si slagao.
- Znas, Avdaga, mene se ne tice, ali mi tvoja prica izgleda vrlo sumnjiva. Hamal se ne sjeca, niko nista ne zna, svjedoka nema nizasto, a ti govoris kao da si sve vidio.
- Dvadeset godina sam u ovom poslu. Poznajem ljude, i znam sta ko moze da ucini.
- Pa dobro, Avdaga - rekao sam srdito - zasto nas ne predas sudu kad sve znas?

Visoko je podigao guste obrve, opet tmuran.

- Znam sve, a jos vam ne mogu nista. Nemam pravih dokaza. Skakavci ne govore. Mujo Dusica se ne sjeca. Mahmut zanijemi kad mu pomenem dizdara. Ti krijes. A ni kadija sad nece na Sehagu, jos se nada da ga nece otjerati iz Sarajeva. A je li pravo da zlocin ostane nekaznjen?
- Je li ti poznato sta je ucio Ramiz?
- Poznato mi je da je govorio protiv vlasti i da je bio zatvoren. Drugo me se ne tice. I znam ko ga je izvukao iz tvrdjave. To je zlocin. A ako se zlocin ne bi kaznjavao, propao bi svijet. Nista nemam protiv vas, vec protiv onog sto ste ucinili. I naci cu dokaze. A onda ti necu pomoci. Nisi ni ti meni. Rekao bih kadiji da nisi nista znao, i da si im poslužio kao coravi glasnik. Ovako necu.
- Uradi kako ti savjest kaze. Ali ja ne mogu lagati.
- Hocu da ti kazem: uskoro cu imati dokaze. Jedan od sinova Omera Skakavca pomalo vec progovara. A ako kadija pristane da ih zatvorimo, svu trojicu, pa Mahmuta, a i tebe, sve cemo za cas saznati. A pristace, to bi pomoglo i njemu.
- Jednom sam ti vec rekao, lako je udariti po sirotinji, Avdaga.
- Ako ta sirotinja progovori kako treba, a progovorice, nadam se, niko nece ostati nekaznjen. Niko! Znam na sto mislis, i ne bojim se nicijeg imena ni položaja. Meni je vazna samo pravda.
- Da ne ucinis nepravdu, trazeci pravdu!

Nije odgovorio, samo je mahnuo rukom, da idem.

Otisao sam, kao na drvenim nogama, udarajući o kamenje neravne kaldrme. Porazila me njegova otvorenost. Zar je toliko siguran, da mu lukavstvo i oprez nisu potrebni? Dosao je do istine, doci ce i do pravde. Svoje pravde. Opasan je zato sto je tvrdoglav, i sto je uvjeren da spasava svijet. Uporan tragac koji iznurava i sebe i druge, surov ali nimalo nizak, ogranicene pameti ali jake volje, posten na svoj nacin, bez licemjerja, nekoristoljubiv, cist u svojoj nesuvisloj odanosti, i uzasan bas zato sto je takav. On ne zna cemu sluzi, ali

sluzi casno. On ne zna zasto kaznjava, ali kaznjava zestoko. Mozda se navikao na jedan zakon, ali bi jedva primijetio kad bi se uspostavio drugi. Rodjen je davno, predavno, i radja se ponovo u svakom vremenu, vjecan. I strast mu je ista, kroz stoljeca, da lovi neposlusne, a ako ti neposlusni dodju na vlast, da goni druge neposlusne. I pitao sam se, zbog njega, da li je covjek posten ili neposten, ako se casnim sredstvima sluzi za ruzne ciljeve. I da li je posten ili neposten, iako se necasnim sredstvima sluzi da ostvari casne ciljeve?

O svemu tome sam mislio poslije, a tada sam osjecao samo strah, i vrlo odredjen i vrlo neodredjen. Ako Avdaga nadje sto trazi, a naci ce sigurno, moja koza nece vrijediti ni koliko ovcija. Ali iznad te neposredne opasnosti, i oko nje, kao magla i tama, opkoljavala me nesagledljiva prijetnja. Kao da su stotine sjenki i stotine ociju oko mene, nr mozes ih ni izbjeći ni podnijeti, krug je sve uzi, njihova blizina sve teza, okrećem se bespomoćno, izlaza ne vidim, ni spasa. A sve te bezbrojne oc i sjerake su Avdagine, ustostrucio se, postao vojska aveti. I mucnije mi je to osjecanje bespomoćnosti nego ono sto znam, o cemu mogu da mislim. O toj kobi se ne misli, ona se nosi kao tezina, kao bolest.

Doziviljavao sam tu paniku duše i ranije, u ratu, u mraku, na ravnom polju, u gustoj sumi, nisam vidio nijednog covjeka, nisam cuo niciji glas, ali je opasnost svuda oko mene, ni oblik joj ne mozes odrediti, ni blizinu, ni namjeru, zato je jos strasnija. Strepnju pred nepoznatom slutnjom razum ne moze ublaziti, nemocan pred njom, kao oko u potpunoj tami.

I ko zna dokle bih gazio u glib kukavičluka, da se nisam zgadio nad sobom, i pljunuo na tu bapsku nemoc. Neka ide do djavola taj izmastani strah! Covjek sam, nisam mrtva meta koja ceka pogodak, nesrecu ne mogu sacekati na koljenima. Ni zbog sebe, stidio bih se, ni zbog drugih koji vjeruju u mene, razocarali bi se.

Ucinio sam malo, ali sam ucinio svjesno. Zar da uprljam i to malo?

Necu da drhtim, necu da se bojim!

I zar sve mora biti najgore?

Avdaga sve zna a nista ne preduzima (mislio sam mirnije), i navodi me da priznam, kako bih mu olaksao posao. E pa, necu priznati, niko nece priznati, i Avdaga ce do smrti ici za mnom, i sve tise ponavljati svoje pitanje. On ce umrijeti od muke, a ne ja na mukama.

Ili ce Sehaga uciniti nesto da ga zaustavi i onemoguci. Sjetice ga se kad mu se mrznja nakupi u srcu kao otrov u poskoku, i tako ce tudja osveta pokopati i serdara i nasu krivicu.

Vracajuci opasnost na zemlju, medju ljude, gledao sam je hrabrije. Nije beznacajna, ali je sagledljiva, znao sam dokle doseze i cime mi prijeti, ali se vise nisam osjecao izgubljen.

Avdaga se bori da me unisti, ja cu se boriti da sacuvam citavu kozu. Ne vrijedi mnogo, ali je jedina koju imam, i dobro mi sluzi, a njemu ne bi posluzila nizasto. On meni priprema propast, ja njemu zelim samo neuspjeh, i s obzirom na snage, moju nikakvu i njegovu svakakvu, dobro ce biti ako on nista ne dobije a ja nista ne izgubim. Kockamo se nepravedno, ja na sve, on ninasto, za njega je neuspjeh samo poraz, za mene kraj. E pa, bolje da on podnese poraz nego da ja dozivim kraj. Do mog zivota mi je prilicno stalo, do njegova uspjeha ni najmanje.

S olaksanjem koje mi je donijela zelja da sacuvam glavu, i odluka da ne cekam mirno noz iza vrata, posao sam da potrazim Osanana Vuka. Na njega sam pomislio cim sam se rijesio na odbranu. Ako iko moze zaustaviti Avdagu, to je on.

Nasao sam ga u Mahmutovoj magazii, punoj vune, koju ranije nisam vidio. Nadgledao je kako momci uvezuju bale sargijom.

Mahmut se gegao po magazii, prstom povezuci vezove od kanapa, bez ikakve potrebe, ali se ocito trudio da pred Osmanom pokaze strucnost i dobru volju. Imao je, doduse, vise dobre volje nego strucnosti, pa je Osman ponovo sve provjeravao, naredjujuci da se bolje pricvrsti.

- Vuna je za Venedik - obavijestio me Mahmut, sa zaljenjem u glasu, cini mi se. - Idu Osman i Sehaga.
- Zasto nisi zamolio da i ti podjes? - upitao sam, znajuci da je zalostan.

Slegnuo je ramenima: ko bi njega poveo!

I otisao da cima kanap na balama.

- Gdje si dosad, da pomognes? - nasmijao se Osman.
- Htio bih da razgovaram s tobom.
- Dok ovo svrsimo.
- Volio bih odmah.
- I ja bih volio mnogo stosta.

Ali je posao prema Mahmutovoj sobici. Krenuo, sam za njim, i zatvorio vrata.

- Je li prica duga?
- Kako god hoces.
- Onda, skrati! Posao ceka.
- Razgovarao sam s Avdagom.
- Ma sta mi kazes! Zar tek danas!

I sad se segaci. Uozbiljice se kad mu kazem.

- Avdaga sve zna. Zaprepastio sam se...

U sobu je usao Mahmut, gledajući nas ponizno, otrovan radozljivošću. Godinu dana života bi dao da čuje o čemu razgovaramo.

- Treba li vam stogod? Hoćete li kahvu?
- Ne treba ništa - grubo ga je odbio Osman. - Imamo neki razgovor.

Mahmut je izasao ojadjen, zbog tog razgovora je i usao.

Ispricao sam šta je Avdaga rekao o otmici, ne propustivši ništa. Slušao je, ne prekidajući me, ali s nekom podrugljivom pažnjom koja me iznenadila. Mislio sam da će biti mnogo zabrinutiji.

Čak se i glasno nasmijao, sasvim neočekivano, kad sam završio.

- Šta kaže? Mahmut je razgovarao s dizdarom! Mnogo ti on zna, pogodio je kao prstom u balegu!
- Nego ko je?
- Kokalo!
- Zasto sve krijes od mene? Valjda se ne bojiš da ću nekome reći?
- Ne bojim se, brate, nisi lud da kažeš. Sa dizdarom je razgovarao Muharem bajraktar. Je li ti sad lakše?
- Odakle bas on?
- Mrzi ih, sve. A sa dizdarom se dobro poznaje, bili su zajedno na vojni, jedan star, drugi mlad. Sad su obojica stari...

Muharem bajraktar! A jadni Mahmut se procijedio od proliva, ni kriv ni dužan!

- A za ostale? Je li pogriješio za ostale?
- Za tebe nije.
- Avdaga je opasan. I postaje sve opasniji.
- Znam.
- Pa šta da radimo?
- Uzdacemo se u boga.
- Ako nam je to jedino uzdanje, tesko nama.

Osman se nasmijao, prijateljski me udarivši po koljenu:

- Ni djavo nije crn kao što se priča.

I veseo, nimalo zabrinut, otisao da nadgleda kako momci vezuju vunu u bale.

Izlazeci, vidio sam kako Mahmut razgovara s Osmanom, i zalosno gleda za mnom, jer ne može da me upita o čemu smo razgovarali. Ne podnosi tajnu, ni svoju ni tuđu, a najviše ga je izmucila ova u koju je nedužan upao, ne znajući i kakva je.

Ali, šta bih mogao da mu kažem? Da nije kriv, i da je Avdaga pogriješio? To on sam najbolje zna, ali mu mnogo ne pomaze. A da mu otkrijem kako ispasta zbog bajraktara Muharema, ni na um mi ne pada. Ne bi bio ponosan što su ga

zamijenili s junackim bajraktarem, a mogao bi pozeljati da se rijesi proliva i da skine s vrata serdara Avdagu, otkrivsi mu pravo ime.

Ne znam, mozda bi i bilo pravo da, se oslobodi nepravednog tereta, a mozda i ne bi. A eto, od moje odluke zavisi da li ce biti kriv Mahmut ili bajraktar. Ako kazem, skinuo bih s Mahmuta muku pod kojom vec kleca, ali bih upropastio drugog nesrecnog covjeka. Sta je bolje? Ili, sta je gore? Ako otkrijem Mahmutu istinu, a on je ne zadrzi za sebe, serdar Avdaga bi objerucke prihvatio dokaz za kojim odavno traga, i poceo bi da odmotava klupko. Bajraktar bi umro u mukama, ili bi priznao. Bogzna koliko bi ljudi stradalo. A ovako, Mahmut je vezan sa svima nama, nepravedno, doduse, ali je opasnost manja. Neka ostane kako je sad! Mahmut nista ne zna i ne moze nista otkriti. Sve drugo bilo bi gore.

Ali se nisam smirio poslije te odluke. Ma koliko da je mudro to sto sam rijesio, nije pravo. Ostavio sam na mukama neduzna covjeka, i time ga mozda osudio. Tjesio sam se da cu reci istinu o njemu, ako se sve otkrije, i tako ga spasiti makar u posljednjem casu, ali osjecanje krivice prema prijatelju nije nestalo.

Tesko je odlucivati o sudbini ljudi. Nesposoban sam za to krojenje pravde, u kojem se uvijek krije makar malo nepravde, ma za koga. Nikad nisam zelio da presudjujem medju ljudima, jer u tome pravde nema.

A eto, prisiljen sam da presudim, i osjecam se kao gubav. Kriv i pred sobom i pred drugima.

A zbunilo me i Osmanovo ponasanje, kad je cuo da Avdaga sve zna. Bezbrizno se nasmijao, i sve prepustio bozljivoj milosti. Lako je njemu da se pouzda u boziju milost, u koju ne vjeruje kao ni ja, kad je zasticen Sehaginim širokim ledjima. Da li onda nas ostale prepusta nasoj tankoj sreći? Ne mogu vjerovati u toliku bezobzirnost, mada se od njega svasta moze ocekivati. Ali ne vjerujem ni da je toliko lakomisljen, jer ne bi bilo lako ni njemu ni Sehagi kad bi se otkrila cijela istina.

Zasto je onda onako neozbiljno primio moju pricu? Pogotovu sto i sam zna da Avdaga postaje sve opasniji.

Prozivio sam tri teska dana, nista ne govoreci Tijani. Kao i svi ostali, i ja sam se pretvorio u opsadjenu i zatvorenu tvrđjavu, tmurnu i nijemu. Sta bih mogao da joj kazem? Samo bih je nepotrebno uznemirio. Ne bi mi pomoglo da uzdisemo zajedno. Neka bar ona bude postedjena.

Pred njom sam se, doduse, trudio da izgledam veseo i bezbrizan, kao i obicno. Nisam uspio da ja prevarim, kao i obicno. Da li zato sto je briga grcila moje lice u smijehu, ili sto sam nevjest da se pretvaram, tek, ona je primijetila da nisam kakav sam uvijek.

- Sta ti je? - upitala me zabrinuto.
- Sta bi bilo? Nije mi nista.

Prvi put je primila to odbijanje, ali je uvece bila odlucnija:

- Zasto mi ne kazes sta ti je? Nesto krijes od mene.
- Nista ne krijem. Sta bih imao da krijem?
- Da se nisi zaljubio u drugu? I neces da mi kazes, iz sazaljenja?

Da li zene sve objasnjavaju ljubavlju?

Nasmijao sam se od muke. Toj mojoj ljubavi ime je serdar Avdaga!

- Ma kakvo zaljubljanje, zeno! Mani me!
- Ako ti se desilo, reci slobodno. Volim da znam nego da sumnjam. Ne bih se ni cudila, poruznjela sam, vidim sama.
- Proljepsala si se a ne poruznjela. I nikad te nisam toliko volio.

Rekao sam to uzbudjeno, jer je istina. Ona mi je jedini zaklon, ali je i ona ugrozena sa mnom. Sta bi se s njom desilo ako mene zatvore?

Smirila se, povjerovala.

- Pa sta ti je onda? Nesto jest, sigurno.
- Krivo mi je sto ne mogu da nadjem posao. Besposlicim, kao posljednja baraba. Dokle cemo izdrzati ovako?

Prihvatila je objasnjenje, vedro, koreci me zbog malodusnosti i tjeseci me da cu sigurno naci posao. Zasad ne treba da se brinem, s novcem koji imamo i koji ona propusta kroz najgusce sito, mozemo zivjeti i godinu dana, ako treba. Tanko, ali zivjeti. Mladi smo, zdravi smo, sta nam treba vise! Neka nije nesto drugo, a to joj je najmanja briga.

Sigurno joj to nije najmanja briga, ali je hrabro potisnula nespokojstvo, zbog mene, da me utjesi i umiri, ne zmajuci da to nije moja najveca briga. Nije lijecila pravu ranu, ali me dirnula njena privrzenost. Ljekovita je sama po sebi, i lijepa, i draga, kao ljubav.

I tada, kad vise nisam morao, rekao sam sve o Avdagi.

Zamislila se malo, ali je te veceri odlucila da bude hrabra do kraja. Umanjila je svoju krivicu kad je naisla opasnost; uvecala bi je kao zaslugu kad bi se za nju davale nagrade.

Olako me odbranila:

- Ne znas ni sta se zapravo desilo. Kako mozes biti kriv?

Razlog nije narocito uvjerljiv, ali mi je pomogao da zaspim mirnije.

A onda se sve rijesilo dogadjajem koji niko nije mogao ocekivati.

Treci dan poslije onog mucnog razgovora, serdar Avdaga je iza jaciye ubijen kod Darive. Pricalo se da ga je sacekao razbojnik Becir Toska, kad se Avdaga vracao od dizdara kroz mracnu klisuru, i ubio iz puske.

Doznao sam ujutro, od pekarskih radnika i, zaboravivsi i hljeb da kupim, pozurio do Mahmuta.

Docekao me uzbudjeno veseo, gotovo slomljen od sreće.

- Istina je, istina! - ushiceno je odgovorio na moje pitanje. - Jutros idem ovamo, i mislim, hoce li serdar i danas doci, kad Abaz, stolar, preda me: - Jesi li cuo, veli, da je serdar Avdaga ubijen? Mene nesto presjece, hocu da upitam, da kazem sta bilo, da se zacudim, a ne mogu, samo krkljam. A Abaz prica: ubijen je kod Darive, iz puske, ubio ga je, kazu, Becir Toska, i onda se mirno vratio u planinu. Dizdar je cuo konjski kas bas u to doba. Tako Abaz, a ja slusam, dolazim sebi, hocu da se nasmijem, hocu da ga zagrlim, nisam se toliko obradovao ni kad mi se sin rodio. Pa pozurim u magazuu, zatvorim se i pocnem hodati izmedju vreca zita i bala vune. Smijem se, govorim: - Nema ga vise! Samo to: - Nema ga vise! Kao da sam pobenavio od sreće. Pa se sjetim, kleknem ovdje na seciju i zahvalim bogu: - O, boze milostivi, hvala ti sto dokusuri onog necovjeka! Odavno mi nisi pao na um, oprostite za to ali ti nisi na kraj srca, kao neki neljudi, vidio si koliko me krvnik mucu, i priskocio si mi u pomoc bas kad je trebalo. Dosta si se i skanjivao! A da si zakasinio samo malo, ne bi mi vise nicija pomoc bila potrebna, pa ni tvoja. Dzaba je, ima pravde na svijetu, moj Ahmete!

- Cujem u pekari, i ne mogu sebi da dodjem.

- Bas sam mislio da dodjem tebi, na mustuluk, a ti na vrata. E pa, neka je srecno!

- A odakle Becir Toska tako blizu grada? I to bas kad naidje serdar Avdaga!

- Ne tice me se, niti je vazno. Vazno je, najvaznije od svega na svijetu, da vise necu gledati u vrata i umirati kad neko uhvati za kvaku. Sad neka ulazi ko hoce! Ulazite, ljudi! Danas sam se ponovo rodio!

Dok sam smuseno mislio kako je cudan ovaj svijet u kojem jedan covjek likuje zbog smrti drugoga, oslobodjen njome, u radnju je usao Osman Vuk. Izgledao je ozbiljan.

- Jeste li culi za serdara Avdagu? - upitao nas je obojicu.

- Jesmo, hvala bogu! - odgovorio je Mahmut radosno.

- Nije lijepo da se radujes tudjoj simrti - prekorio ga je Osman. - Ma kakav da je bio za zivota, sad je mrtav, i treba samo reci: rahmet mu dusi!

- Radujem se sto mogu reci: rahmet mu dusi! Maloprije Ahmet pita: ko ga ubi? A ja velim: bozija milost. Dotuzio je i bogu i ljudima.

- Kazu da ga je ubio Becir Toska. Kako da Becir naidje bas u to vrijeme?

Osman me pogledao kratko, oci su mu sive i hladne. Rekao je kao da izgovara prijetnju a ne rijeci pokornosti:

- Bog je tako htio. Ili Avdagina nesreca.

I tada, u tom trenutku, bio sam siguran da je on ubio Avdagu. Dogle sam se pitao, tada sam sigurno znao. Zbog rijeci koje su obicne, ali nisu njegove, zbog prijetece opomene koju sam osjetio u njegovu glasu, zbog hladnog bljeska suzenih zjenica, zbog misli koja se u meni javila bez truna sumnje. Kao da su se susrele dvije zrake iz mog i njegovog mozga, ukrstivsi se kad smo mislili o jednom. Medju nama vise nije bilo tajne.

I odmah poslije toga, rekao je Mahmutu da ce danas doci jos nekoliko tovara vune, i da treba pripremiti sargiju i konope.

Gledao sam za njim, da vidim kako izgleda ubica u miru (u ratu smo ih nazivali junacima). I ne vidim nista osobito: lijep, miran, obican, poslovan, zauzet brigama od danas, juce ga se ne tice. Ne znam kako mu je u dusi, ali ne bih rekao da je uznemiren, ili da misli o ubijenom. Ako i misli, zadovoljan je: svrsio je vazan posao, otklonio ozbiljnu smetnju, nad glavom mu vise ne visi opasnost.

Kad bi se udruzilo deset ovakvih bezobzirnih ljudi, zavlada bi svijetom. Ogromna vecina su slabici, kao ja. Sta bismo im mogli?

Mahmut je izgledao surov, a nije. Neposredan je kao dijete, gotovo je igrao od sreće koju mu je donijela tudja nesreca, i zahvaljuje zaboravljenom bogu sto ga je oslobodio bijede, od koje on sam nije znao da se odbrani. Osman vise vjeruje u svoju vjestinu nego u boziju milost, ne ceka bespomoćno da mu slucaj pomogne, surovo sijece uzlove koji se pletu oko njega, i mirno koraca dalje.

Nije ubio sam, ali je djelo njegovo. Ko zna koliko je posrednika izmedju njega i smrti koju je pozelio. Izmedju njegove namjere, koja je odredila tu smrt, i onog posljednjeg, koji je potegao obarac, stoji citav lanac skrivenih ljudi. Taj posljednji mozda nije nikad ni cuo za Osmana. Ali, bez Osmana, Avdaga bi jos bio ziv. Osman je njegova crna sudbina.

Kad sam posao, doviknuo mi je:

- Sehaga te trazi. Rekao je da odmah dodes.

Izasao sam na ulicu, i koracao oborene glave, zaobilazeci ljude, da ne bih cuo pricu o mrtvom Avdagi. Volio bih i da ne mislim o njemu, a mislim, neprestano.

Vise se nece pojaviti na kraju ulice, visok, usukan, teska pogleda koji sve vidi, nikad me vise nece presresti da me upita sta sam razgovarao sa starim Omerom Skakavcem, necu se buditi sumoran zbog dana koji ce mi donijeti susret s njim.

A ne osjecam radost, mislim: jesam li ga ja ubio?

Zelio sam da se oslobodim straha i opasnosti, ali nisam zelio njegovu smrt.

Plaseci se docnijeg kajanja, nemilosrdno sam ispitivao sam sebe: da nisam ipak, u dnu svijesti, očekivao upravo ovakav izlaz? Jer, kakav bi drukciji mogao da bude? Je li ga Osman mogao ubijediti, potplatiti, uplasiti? Nije, sigurno. Avdaga bi sve odbacio s prezirom. Sta je onda ostalo bezobzirnom Osmanu Vuku? Da se uzda u sreću i boziju milost, kao što se rugao, smisljajući ubistvo? Ne, to nije Osmanovo. Nasao je rjesenje u onome što je učinio, drugog nije bilo. Ni za Osmana ni za Avdagu. Da je Avdaga bio pametniji, uplasio bi se; da je bio neposteniji, primio bi novac; da je bio lakomisleniji, digao bi ruke. Ali je bio ono što je bio, i mogla ga je omesti samo smrt. A smrt je mogao smisliti samo Osman.

I sve sam to znao, poznavao sam ih obojicu. Sta sam onda htio, sta sam mislio?

Prevrćem po sebi, posrcem, rovim, tražim tu skrivenu namjeru, i ne nalazim je, siguran da je nije bilo. Drugog rjesenja nije moglo biti, sad to vidim, ali nisam pomislio na njega ni jednog trenutka, Morao sam pomisliti, a nisam.

Zar može čovjek tako potpuno uspavati svoju savjest? Zar može prekinuti misao, kao konac, i zabraniti sebi razmišljanje o posljedicama, ne zeleći da zna za njih? Eto, izgleda da može. Nagon nas brani potpunim zaboravom, da bi nas spasio od mucenja zbog odgovornosti. Sve sam predao u tuđe ruke, Osmanove, da on sam riješi, bez mene, bez mog ucesca!

Ako je tako, a drugog objašnjenja nema, onda je čovjek prilično prljav stvor, čak i kad nije svjestan svojih postupaka. Jer, neće da ih bude svjestan!

Ali je lukavi nagon ipak postigao svoje: malo sam kiseo i tezak, ali se ne osjećam odgovoran. Ne mogu biti odgovoran za ono što nije moja svjesna odluka i misao. Čak sam pomislio da se sve moglo desiti i bez mene, (koji već put tako!), jer je Osman znao sve o Avdagi. Bilo bi nevjerovatno da je čekao na moje upozorenje, i tek onda se odlucio.

Tako je moja pristrasna misao, moj uporni branilac, tražila nova olaksanja za moju savjest. A savjest je prihvatila odbranu, doduse sa sjenkom lake sumnje i sa nešto nelagodnosti, postenja radi, ali na dobrom putu da se sasvim smiri.

Kad sam Tijani ispricao o Avdaginoj smrti, rekla je ozlojedjeno:

- Kako su ljudi glupi! Cine zlo, da im se zlo vrati.
- Nekad je govorila: - Kako su ljudi nesrećni.

Sad vjeruje da svako zlo mora biti kažnjeno. Ne može i ne želi misliti drukcije kad stvara svoju porodičnu zajednicu.

I tako, jedna smrt, a toliko misljenja o njoj. I nikome nije važna ta smrt, već ono što misli.

Sehaga Soco me poziva da podjem s njim na put u Venedik. Zato sto mlad covjek treba da vidi svijeta, zato da on ne bi bio sam, zato sto bi htio da me primi u sluzbu. Ako ne zelim sluzbu, mada je vrijeme da se necega prihvatim, nece mi skoditi ovo putovanje, lakse cu poslije zivjeti u ovoj cami. Ostavice mi novac za Tijanu, a ona moze zivjeti u nasem sadasnjem stanu, ili moze preci u njegovu kucu. Misli da bi to bilo najbolje. Imace svoju sobu, imace poslugu, ni o cemu nece brinuti, porazgovarace s njegovom zenom, kad hoce i ako hoce. Njih dvije ce se lako sloziti, o Tijani je cuo sve najbolje (od koga li je cuo? od Osmana?), a i njegova zena je dobra, kao da nije od ovoga svijeta. Ako zaplace, zbog sina (nikako da ga zaboravi, s njim razgovara, kao da je ziv), neka je Tijana utjesi ili ostavi, nece joj zamjeriti ni na cemu. A njemu ce biti lakse kad zna da je neko poznat s njom. Ako se Tijani dopadne, mogli bismo i ostati ovdje, i djetetu bi bilo bolje, avlija je siroka, kuca velika, a ima i druga, manja, u dvoristu, mozemo i tamo stanovati. Necemo smetati ni njemu ni zeni, a ni oni nama, nada se. Nece smetati ni dijete; kad se rodi, neka kmeci, neka se dere, bolje nego da je pusta kuca.

Pomenuo je sina samo kao zeninu zalost, ali sam znao da ga ni on ne zaboravlja. I mene vodi umjesto njega, nekako nas je povezao, bili smo na istom ratistu, istih smo godina, rodjeni smo u istom mjesecu, ucinili smo istu ludost samo s drukcijim posljedicama, pokusao je da stisa svoju tugu mrznom, sad pokusava da je ublazi brigom o drugima. Nece uspjeti, bojim se, mozda ce mu cak njegova nesreca postati teza zbog nase srece, ali on trazi lijeka, kao beznadni bolesnik koji nema sta da izgubi.

Necu dopustiti da me zanirzi kad se razocara, kad vidi da lijek ne pomaze, na vrijeme cu se sam ukloniti, ali sad nisam mogao da odbijem.

Dirnula me njegova tuga koju krije a ne moze da sakrije, i trazenje smirenja koje ne moze da nadje. Ni sad ga nece naci. Ja ne mogu biti neko drugi, ni ono sto on nosi u sjecanju, i sjenka mrtvog sina bice mu uvijek milija i ljepša od mene zivog. Ali cu mu biti olaksanje, makar i za kratko vrijeme. A i to je dobitak.

Pa, neka bude, poci cu na taj put nade. Ja cu biti samo prisutan, on ce izmisljati sve ostalo. Sve sto mu bude trebalo.

18. Smrt u Venediku

Da li je trebalo da podjem na ovaj daleki put? Posao sam olako, bez zelje i potrebe, zbog drugoga. A mozda ce mi i koristiti da vidim taj cudni franacki svijet. Kazem: mozda, jer ne vjerujem. Osim trgovaca, putuju samo uznemireni ljudi koji ne mogu da ostanu sami sa sobom, jure za novim slikama nepoznatog svijeta, koje nude svojim ocima, ali im dusa ostaje prazna.

Sta cu tamo vidjeti, sreću ili rugobu? Sreće ne mogu prenijeti ni komadic, a tudja rugoba me nece utjesiti zbog one u kojoj zivim. Pa ipak, mozda.

Ali sto sam se vise udaljavao od Sarajeva, i od Bosne, obuzimala me sve veca malodusnost i gotovo strah. Narocito pred vece, i nocu. Nije postojao vidljiv razlog, nisam se plasio niceg odredjenog, a nesigurnost je neprestano rasla. Kao da se sve u meni ispremetalo, kao da sam obolio od neke nepoznate bolesti koja se ne javlja bolom vec strepnjom. Osjecao sam prazninu u dusi, i tugu, sve je tudje, kraj tuzan, ljudi hladni, nebo daleko, svijet nesiguran, misao usplahirena.

Ono sto vidim, nije moje, sve je zatvoreno nedodirljivo.

Sve sam nespokojniji.

Sjecam se dobro kako sam u jednom takvom casu krajnje nesigurnosti tesko dozivljavao i najobicnije stvari. Prilazili smo obali, bosanski snijeg je ostao dva dana iza nas, surov ali sada mi drag kad ga je daljina istopila, sivi kamenjar je izazivao na povracanje, i tada sam na brdu ugledao primorsku kucu, kamenom plocom pokrivenu, jedno dvoriste ogradjeno suhozidinom, i crnu priliku stare zene isturene prema oblacnom nebu; vikala je nesto nekome, koga nisam vidio, sama u beznadnom prostranstvu krsa. U drugoj prilici pomislio bih da dovikuje komsiju, ili nekog od ukucana, zbog stoke, zbog cega bilo. Ali tada, to je bila slika ocaja. Gledao sam pogruzen, nemocam da se oduprem navali zebnje i uzasa: posljednji covjek, sam na svijetu, sve ostalo se pretvorilo u kanien, vice u nebo svoju zalost.

Sta cu ovdje? pitao sam se panicno. Sta ce iko igdje?

Poslije je moja tuga bila obicnija. Kad su se s obale vratili nasi naoruzani pratoci, zavidio sam im, misleci da su najsjrecniji ljudi na svijetu, jer se vracaju u Sarajevo, od kojeg sam se ja sve vise udaljavao. I sve sam nesigurniji, kao da sam cupao korijen koji me drzao za jedno mjesto. Vise nisam nigdje.

S mucnom ceznjom sam mislio na Tijanu, boli me daljina izmedju nas, boli me prazno vrijeme bez nje. Bio sam sam i izgubljen dok je nisam nasao, sretna zvijezda me dovela do nje. Bio sam ugasen, dala mi je zivot, milosrdnije nego djetetu koje je nosila. Bio sam poljuljan ratom i zivotom, dala mi je sigurnost, ali ogranicenu, samo kad sam uz nju. Ona je zemlja koja me hrani sokovima, ona je vazduh koji udisem, ona je suncana strana moga zivota.

Zasto sam se odvojio od nje?

Mislio sam na sasavog Mahmuta koji je zaplakao ispracajuci me, mozda zato sto on ne ide u Venedik, a mozda i zato sto se necemo dugo vidjeti; i na mrtvog serdara Avdagu, koji nije dozvoljavao da mi bude prazno i dosadno; i na dobrog uplasenog Mula Ibrahima, koji se radovao ovom putu, ne znajuci kako ce mi biti tezak; mislio sam i na svoju ruznu sobu koja mi je sad izgledala najljepse mjesto na svijetu, mislio sam na svoj sirotinjski sokak s naherenim tarabama, mislio sam na sve sto je moje, svakakvo a drago.

Mislio i tugovao.

Srecom, boljela su me ledja i debelo meso od jahanja, utroba mi se dizala od ljuljanja broda, plasili su me visoki talasi i nepregledno more, pa su me muke tijela milosrdno spasavale od muka duse.

Sehaga je hrabriji i vedriji od mene. Naviknut je na ove sumnjive ljepote putovanja, a i narav mu je drukcija. Ja ne znam sta me od mene ocekuje, a on sebe drzi na uzdi i cini samo ono sto mu ponos zahtijeva, osim kad ga tuga savlada. Ne znam, doduse, da li mu je u dusi isto sto i na licu, ali njegov ljubazni smijesak i mirni sivi pogled otkrivaju mi novog Sehagu, kao da ga je ovo putovanje preobrazilo. Ozivio je, zanima ga sve sto vidi, uctivo i vedro se obraca ljudima, ne tuzi se ni na smjestaj ni na hranu, cudno ozaren, kao da nesto posebno ocekuje od ovog puta.

Mene susrece s lijepim smijeskoma bliskog covjeka, ne govori o ruznim stvarima, ne pominje svoju mrznju, ne krije se suvise, govori o sinu i o svojoj tuzi zbog njega, skrto i uzdrzano, doduse, ali za njega zatvorenog sasvim neocekivano. Govorio je i o meni, o mojoj buducnosti, sa mnogo djece, da se ne kockam sa sudbinom ako bih imao samo jedno; s poslom koji ce me zanimati, i s porodicom koja ce me voljeti, da bih imao tvrdjavu u koju cu se skloniti pred svijetom. Nista covjeku nije vaznije od svog mira i od sreće koju sam stvorio. Zato je treba cuvati, tu svoju sreću, opkoliti je sancevima, i nikome ne dozvoliti da je ugrozi. Niko drugi neka me se ne tice, zivot je surov, ljudi zli, i treba ih drzati na odstojanju. Neka budu sto dalje od svega sto je tvoje i sto ti je drago!

Nisam se slagao s njegovim misljenjem, nastalim iz iskustva koje covjeku daje mudrost, kad mu vise nije potrebna. Iskustvo i mudrost su nevolja a ne prednost.

Zaustavice te na svakom koraku, ogadice ti svaki pokusaj, ponudice ti bezbroj dokaza da je najbolje cutati, mirovati, gledati iz prikrajka. Ono sto cini student Ramiz, odbila bi svaka mudrost, odbilo bi svako iskustvo. A Ramiz nudi nadu ljudima. Mudrost je kukavicka, ocajnicka, iskustvo je korisno samo za zivotno puzanje. Odrice ono sto jest, ali mu se ne suprotstavlja. Samo neiskustvo i ludost daju krila! Razbice se onaj ko ne postuje tudja gorka iskustva, to je istina. Ali je poletio, vinuo se iz gliba, ostavio lijepo sjecanje koje ne umire. Kad bi bilo vise te hrabre ludosti, mozda bi, drevno iskustvo prestalo da nas plasi.

Nisam mu rekao sta mislim, jer je njegovo iskustvo suvise bolno, i bilo bi surovo da mu protivurjecim praznim tvrdnjama kojih se ni sam ne drzim u zivotu.

Na ladji sam primijetio promjenu na Sehagi. Odjednom se povukao, zatvorio u sebe, cesce ostajao sam. Govorio je manje, i bez ranije sigurnosti, gotovo uplasen, okrenut necemu u sebi. Ili bi zastao usred rijeci, siroko otvorenih ociju, unezvijeren, kao da se sjetio neceg mucnog, ili kao da osluskuje neki

glas koji samo on cuje. Trajalo bi to samo tren, poslije sam sumnjao i da je bilo, ali me moja vlastita uznemirenost uvjeravala da se nisam prevario.

Mislio sam da se to javlja njegovo sjećanje, od kojeg nikako ne može da pobjegne. Bilo bi rdjavo i za mene i za njega, postali bismo nesnosni jedan drugome. Ali kad god se vraćao iz svoje mracne usamljenosti, bio je ljubazan kao i ranije, pa sam odbacio svoju sumnju. Ne bi mogao biti toliko hrabar ni toliko jak da me gleda blagonaklono pored mrtvog sina, ponovo ozivjelog u njegovu srcu.

A možda su ta njegova trenutna gasenja samo tjelesna nelagodnost zbog loseg mora. Jugo nas je pratio na cijelom putu, i brod je posrtao s nosa na rep.

Pitao sam ga zabrinut:

- Je li more uvijek ovakvo zimi?
- Obično.
- Zasto onda putujes svake godme?
- Volim Venedik. Veseo je, narocito sad, u vrijeme karnevala.

Sta se njega tice karneval?

- A kad nema karnevala? Sigurno je tmurno kao i kod nas.
- Kod nas je uvijek tmurno.
- Ne volis Bosnu?
- Ne volim.
- Zasto se onda ne preselis u Venedik?
- Možda bih i njega zamrzio. Bolje je ovako.

Ne znam da li je ovo njegovo hodocasce u tudji grad samo navika, ponavljanje onog sto je uvijek cinio, bjezanje od sebe i od svoje tuge, i odlazi zbog neke ljubavne veze kojom se, makar i privremeno, oslobadja stalne napetosti, ali mi je njegovo odusevljenje tim tudjim gradom izgledalo neobicno, zato sto je pretjerano, kao da ga istice nekome uprkos.

Venedik je kao cipka, govorio je, gradjen za gledanje, stvoren za uzivanje, spreman na razumijevanje. Otvoren svemu sto je ljudsko, on je grad zrelih ljudi, koji se ne stide i ne boje onoga sto cine, koji ljudsku slabost prihvataju kao stvarnost, a ljudsku plemenitost kao dobrodoslu mogucnost. Imaju malo zakona, ali strogih i pravednih, jer znaju da je sve vise lopova sto je vise zakona. Malo je upravljacka, i zato malo izjelica. Kaznjavaju, ali za prave prestupe, i bez samovolje, bez nepotrebne surovosti. Svi se brinu o drzavi, i svi daju porez prema svojim mogucnostima, a najvise trose na skole i na ljepotu grada. Ima bogatasa, ali nema sirotinje. Ima nepravde, ali nema nasilja. Ima zatvora, ali nema mucilista. Gradjani biraju upravu, ali je i smjenjuju, svake tri godine, najmanje. O svemu se dogovaraju, zato su mocni. Nisu stvorili raj, ali su zivot uredili kako se najbolje moze.

Zar i to postoji na svijetu? mislio sam zacudjen.

Ja sam taj Sehagin raj osjetio nosom: grdno su zaudarali kanali u koje se nestedemice uliva necist ovog cudnog grada, a iznad nepomicne vode vukla se magla, vonjajuci na plijesan, kao da vjetar nikad ne produva ovo ljudsko naselje sa mnogo vode i malo kopna.

Nesto mi se ucinio sumnjiv Sehagin raj. Mozda je on lijepu sliku zivota, kako ga zamislja, kako ga zeli, vezao uz ovaj grad, bez ikakva opravdanja, iz cisite zelje da negdje tako bude. Da bi mogao misliti o njoj, gledajuci nasu sirotinju, da bi se mogao tjesiti, gledajuci nas jad. Mozda je to i dio njegove osvete: eto, kako u Venediku mogu! A mozda je i nesto vise od toga, vjera i zelja da ima negdje jedan grad, da ima negdje jedna zemlja, gdje zivot nije muka i nepravda. A ako ima na jednom mjestu, zasto ne bi bilo i na drugom? Taj grad iz maste stvorila je zelja da bude. Nema ga, a on to nece da zna.

Ovo putovanje je, izgleda, hadziluk njegovom plemenitom snu.

- Zar nije lijepo? - podsticao je moju paznju, dok sam gledao stare nosace kako pogureni sjede uz zidove kuca, zaklanjajuci se od vjetra.

Da li se i oni brinu o drzavi, ili o komadu hljeba? Da li oni vjeruju da je ovo raj? Jesu li za njihovo uzivanje gradjene one divne palate? Da li oni smjenjuju upravu? Da li njih pitaju za misljenje kad se dogovaraju o drzavnim poslovima?

Ima bogatasa, zato ima i sirotinje.

Nije tesko pozeljati grad iz snova, tesko ga je zamisliti u stvarnosti, jos teze odrzati vjeru u njega.

Kako je Sehaga sacuvao sliku svoje zelje?

Upitacu ga poslije, kad sam saznam sta zelim da ga pitam.

Na pristanistu nas je docekao Osman Vuk, koji je ranije stigao s tovarom vune. Htio je odmah sve da isprica o poslovima, ali ga je Sehaga prekinuo umornim pokretom ruke: poslije!

Osman Vuk nas je odveo u gostionu na kanalu, Sehaga se smjestio u lijepu sobu s predsobljem, ja u manju, do njega.

Ostavio sam stvari, umio se, i otisao do Sehage, da se dogovorimo sta cemo danas raditi. Iznenadio sam se sto lezi na postelji, obucen.

- Ne osjecas se dobro?
- Malo cu se odmoriti.

Osmjehnuo se:

- Godine nikome ne prastaju. Ranije sam lako podnosio put.

- Pokusaj da zaspis. Doci cu poslije.

Osman je sjedio u malom salonu na spratu. Znao je da Sehaga lezi, ali je izgledao vise razocaran nego zabrinut. A kad sam rekao da je Sehaga umoran od puta, sumnjicavo je mahnuo glavom.

- Da je samo umoran, ne bi legao. Nece covjek doci iz Bosne u Venedik, da se zavuce u sobu, je li tako? Ne svidja mi se kako izgleda u licu. Nikako mi se ne svidja.

Ponovio je to i kad smo usli u moju sobu. Vajkao se: kud da mu se bas to desi! I nije ga trebalo nagovarati da istrese kako se veceras dogovorio s nekim Grcima i jednim Hercegovcem, da igraju barbuta. A eto, nece moci, i propasce mu sigurna zarada, jedno zato sto ce sigurno biti potreban agi, ako je nazebao ili pokvario stomak, a drugo, uz njega su pare od prodate vune, a tolike se pare ne nose u noc, narocito ovdje u Venediku. Tako ti je kad je covjek siromah a baksuz. A sinoc je gubio, samo da Grke namami za ovu noc.

- Otkud si ti siromah? Dobro zaradjujes, gdje su ti pare?

- Suplje mi ruke, pare odmah propadnu, samo sto ih vidim.

- Na sto dajes? Na zene?

- A, na sto ne dajem!

- A ako i veceras izgubis?

- Da se nisi sjetio onog Brcaka? - nasmijao se veselo. - Ono je drugo. Brcak je car kockara, a ovo su trgovci. Prodali su dvije ladje maslinova ulja. Koliko sam sinoc vidio njihovo znanje, jedna bi mogla biti moja.

- Zar je posteno da dignes ljudima tolike pare?

- Digli bi i oni meni, kad bi mogli.

- Dobro, ja cu ostati sa Sehagom. Ti idi za tim svojim djavoljim poslom. Pare od vune ostavi kod mene. Napisi koliko ima.

- Nezgodno mi je da te toliko zamucim. Mozda treba presjediti cijelu noc. Nezgodno mi je, zaista.

- Znam da ti nije nezgodno, samo tvrdis pazar. Zato si mi sve ovo govorio, da bih te zamijenio.

- Jesam, posteno da kazem - rekao je smijuci se. - E pa, hvala ti, valjacu i ja tebi. - Sta mislis da je Sehagi?

- Sigurno je pokvario stomak. Reci cu gazdi da spremi malo kamilice, pa mu daj. A mozda nece biti ni potrebno.

Sad je umanjivao opasnost, pravdajuci se sto ce noc provesti u kockanju a ne uz bolesnog agu.

- Zasto Sehaga svake godine dolazi u Venedik? - upitao sam ovog covjeka koji zna sve tajne.

- Bio je ovdje sa sinom. Prije nego sto je otisao u rat. Sin je ludovao cijelo vece. Vidjeces, Sehaga ce sutra obici sva mjesta gdje mu se sin veselio.

O, muko moja! Vise je tuge u istini nego u svemu sto mozemo da izmislimo.

Uvece se buka karnevala priblizila nasoj gostioni, i Sehaga se digao da vidi, ali je posrnuo, kao da su mu noge glinene. Jedva sam ga pridrzao da ne padne. Uplasen slaboscu ovog jakog covjeka, zamolio sam ga da se raspremi i legne, a karneval cemo vidjeti i sutra.

Nemocan, dopustio je da mu pomognem, i legao, zatvorivsi oci. Nije ih otvorio ni kad se buka zacula pod nasim otvorenim prozorima.

Pogledao sam na ulicu. Stotine muskaraca i zena, u najneobicnijim i najludjim haljama, tiskalo se u neopisivom metezu, glasovi su se slili u mocan sum, u kojem se jedva razabiralo ista poedinacno, svjetlo baklji i lampiona bljestalo je na tihoj vodi kanala.

Zbunjeno sam gledao tu sarenu gomilu sto se vrtjela, ljuljala, zajedno kretala i zastajala, a opet je svako za sebe jurio, skakao, igrao, pjevao, kao da su se takmicili ko ce uciniti vise ludosti. Okretalo mi se u glavi od tog cudnog veselja sto je licilo na razdrazenost. To nije radost, to je otimanje. Brze! Ludje! Juce je bila cama i strogost, i sutra ce biti, ugrabi sto vise od danasnjeg slobodnog dana!

- Sta vidis?

To je Sehagin glas.

Prisao sam mu:

- Kako ti je?

- Sta si vidio na ulici?

Rekao sam, u tri rijeci.

- Ne svidja ti se, izgleda.

- Ne znam. Zure da se izluduju, kao da ih sutra ceka zatvor.

- Izdvojen si, zato ti izgleda cudno. Da si s njima, bilo bi ti lijepo.

- Mozda.

- To je svacije veselje. Dovoljne su tri krpe da ne budes ono sto si svaki dan. I maska na licu, da sakrijes sebe pravog, i da se ne stidis nikakve ludosti. Zato sto ih svi cine. To je mudar dogovor: hajde da ne budemo pametni! Sve je dopusteno, nista nije ruzno, nista nije grijeh. Ne cini to poedinac, za inat svima, da bi bio obiljezen. Vec svi. I onda grijeha nema, ni prijekora. Nekoliko dana i noci biti ono sto hoces, odahnuti od svega, od zabrana, naredaba, lazi, grubosti, stida, to je lijek za dusu. Mi to ne umijemo.

- A onda?

- Onda opet po starom, do novog ociscenja.

Ne, nije to ono sto ga boli, a nisam se usudio da ga pitam.

Rekoh da sam pustio Osmana Vuka, otisao je da se kocka s Grcima. Predao sam mu novac koji mi je dao Osman, i Sehaga je stavio pod jastuk, ne pogledavsi.

Osmjehnuo se:

- To spadalo ce nam pronijeti slavu po svijetu. Ljudi ce misliti da smo svi takvi. A nekad mu zavidim na naravi. Njemu je svugdje dobro.
- A ja jedva cekam da se vratim kuci.

I odmah sam znao da sam pogrijesio. Nije trebalo to da kazem.

Nista ne odgovorivsi, Sehaga je okrenuo glavu prema zidu.

Cuteci, slusao sam huk karnevala, raspusni vrisak, stotinu zapocetih a nedovrsenih pjesama, preglasni smijeh, slusao kao i Sehaga, i gledao u njegovu bjelokosu glavu. Zalio sam ga, mozda i vise sto ne govori, sto krije bol. A nicim mu ne mogu pomoci.

Na brodu je volio da mu pricam o ljudima, pomalo tuzno, pomalo smijesno, kako i jest u zivotu. O svojim ratnim drugovima s Hocina i o drugima koje sam poznavao, o knjigovescu Ibrahimu koji je pobjegao u rat od svoje tri zene, a bolje bi mu bilo da je ratovao s njima nego s Rusima; o hadzi-Husenu Pismisu sto se sklonio od povjerilaca u daleku Ukrajinu, ali je otplatio dugove s najtezim kamatama; o Avdagi Suprdi koga nije ubio rat vec kriva kruska, o Salihu Golubu i njegovoj jadnoj sreći, o Rabija-hanumi i njenoj kasnoj ljubavi, o Mahmutovom strahu i prolivu, o ljudima i stvarima koje najjasnije vidis kad im se smijes kroz suze.

Upitao sam ga:

- Hoces li da ti stogod pricam?
- Bio sam ovdje sa sinom prije cetiri godine - rekao je iznenada. - Cijelu noc smo proveli na ulici, s maskama.

Provalilo je iz njega, nije mogao da ne kaze.

Nista nisam upitao, nista nisam rekao, neka kaze ono sto mora.

- Za osamnaest godina sto je rastao preda mnom, nikad nisam vidio da je tako veseo. Mislio sam da dodjemo svake zime. A onda je otisao u rat.

Ne znam .. . ne znam zasto je otisao. Nije htio da ostavi drugove, mozda. Ne znam.

Glas mu je suh, stegnut, tih.

Rekao je samo to, i opet se okrenuo zidu.

Prisao sam prozoru, da udahnem vazduha, da dodjem sebi.

Ulica se ispraznila, buka utisala, huk je negdje dalje, u drugom kraju.

Odjednom sam pretmuo. Jesam li cuo jecaj? I tezak uzdah sto se otkmuo u plac?

Ali kad sam dosao do njega, lezao je u istom poloazaju, i tiho disao.

Kasno u noc, kad je zaspao, izasao sam na ulicu. Bila je pusta, zaprljana svime sto je ludost bacila ili izgubila, cudno tiha poslije buke sto je potresla kamene zgrade.

Stao sam na rub kanala, nad tihu vodu, sam na ulici, utopljen u tisinu kao u ovu kanalsku vodu sto ne otice, opkoljen sjenkama tudjeg mraka, bolestan od tuge kojoj nisam znao razlog.

Pobjegao sam od ove cudne noci, i od sebe nepoznatog.

Sehagu sam nasao pred posteljom, na koljenina, glavu je naslonio na krevetsku dasku, pokusavajuci da se odupre nemocnim rukama.

Podigao sam ga i stavio na postelju. Licio je na samrtnika.

- Da pozovem ljekara?
- Ne! - sapnuo je.

Dao sam mu kamilice, i uskoro se smirio. Cak je i zaspao.

Ujutro se probudio gotovo zdrav. Nagovorio sam ga da ne ustaje, i da ne pusi, jer se sa srcem nije saliti.

- Mislis da je srce?
- Izgleda.
- Pa dobro, da te poslusam. A doktore ne zovi! Pustice pijavice na mene, ostacu i bez ovo malo krvi.
- Mozda ti ne bi skodilo.
- Boze moj, kako ljudi lako pristaju da se pusti tudja krv.

Salio se. Pricao kako cemo nadoknaditi ovo lezanje i badavadzisanje, provesce me po ovoj venedickoj ljepoti, da ce mi oci ispasti.

Priznao sam iskreno:

- Volio bih da ovoj ljepoti sto prije okrenem ledja..
- Zasto? Kud zuris u onaj jad, ako boga znas! Kad god krenes, rano si krenuo.

Osman Vuk se vratio kasno, rdjavo se proveo u igri. Kad su im kola posla nizbrdo, Grci su poceli varati, on ih opomenuo a oni bezobrazno nastavili, te ti

on skoci, prebije ih kao macke, stignu policajci kad cuju njihovu dreku, odvedu u zatvor Osmana i Hercegovca, i jutros ih puste, ali im odrape debelu globu. Tako je Osman ostao i bez onog sto je dobio i bez onog sto je sam imao.

- Zar uvijek moras da pravis guzvu? - smijao se Sehaga.

Ali ga je presjekao iznenadan bol, zgrcio se, sjedeci u postelji, bradom gotovo dotaknuo koljena, pa se ispravio, pocutao trenutak, blijed u licu, i rekao Osmanu:

- Igraj sa mnom!

Zacudili smo se.

- Kako, aga, s tobom? Odakle meni novac?

Sehaga je izvukao novac ispod jastuka.

- Ako dobijes, sve je tvoje. Ako izgubis, ne treba ti veca kazna.

- Nije pravo, aga.

- Znam da dobro igras. Ali ovdje nema varke.

- Boze sacuvaj!

- E, onda, sjedaj!

Osman je privukao sto do postelje, i sjeo, zbunjen.

- Ruke ti drscu - upozorio ga je Sehaga. - Smiri se.

- Kako da se smirim? Toliki novac!

- Hoces li da odgadjimo?

- Nemoj da odgadjamo.

- Bacaj!

Gledao sam tu neobicnu igru u kojoj igraju jedan vjest kockar i jedan cudan covjek. Jednome kao da je sav zivot u pitanju, drugi se segaci, ili hoce da pomogne ali nece da pokloni. Jednome dusa strepi, drugi uziva u njegovoj mucu. Jedan se pece na zeravici, zaprepasten neocekivanom srecom, drugi se zabavlja, i svejedno mu je da li ce dobiti i izgubiti.

Osman je bacao kocku drhtavo, kao uzetom rukom.

- Sta si se ukocio! - grdio ga je Sehaga. - Mucno mi je da te gledam. Nista ne gubis, mozes samo da dobijes.

- Mogu da izgubim priliku.

- Stotinu je prilika u zivotu. Ne moras svaku da uhvatis. A ti ces svoju uhvatiti, kad bilo. Licis mi na kopca, sve bi nas podavio.

- Ne bih, aga, sta to govoris!

- Podavio bi! Zato si mi drag. I volio bih da dobijes. Zasto da prastas ikome?

- I ja bih volio da dobijem.

Ali je sreća okrenula leđa Osmanu kad mu je bila najpotrebnija. Smanjio se, zgrcio, oznojio, oči mu postale tuzne, izraz lica izgubljen.

Gubio je, i izgubio.

Igrali su kratko, svega u deset bacanja. Meni je izgledalo dugo, kao bolest.

- Sudbina ti ne da - rekao je Sehaga ozbiljno.
- Vidim, aga.

Osman je ustao i kroz prozor bacio kocku u kanal.

- Nikad više! - rekao je potisteno.
- Zakuni se! Ne u dusu, ne u rijec, vec u sreću!

Zakleo se, kao da se kaznjava, i izašao iz sobe.

Bilo mi ga je zao.

- Zasto si to ucinio? - upitao sam Sehagu prijekorno.
- Gatao sam: ako on dobije, dobitcu i ja. Izgubili smo obojica, cini mi se.
- Kako to? Ne razumijem.

Odmahnuo je rukom, ne zelevi da odgovori.

Vidio sam da je njegove kratkotrajne bodrosti nestalo, ruke je nemoćno vukao po pokrivaču, nemajući snage da ih podigne, lice mu se oznojilo i poblijedjelo, usne se zgrcile.

Uplasio sam se. Je li to smrt?

- Sehaga, sta ti je! Sehaga!

Spustio sam mu glavu na jastuk, jer je počeo da se nagnje u stranu, kao da će pasti s postelje.

Mirovao je nekoliko trenutaka, a onda polako podigao ocne kapke i otkrio ugasle zjenice, gotovo mrtve. Uspio je i da se osmjehne, čak je rekao da se ne plasim. Jaci je i hrabriji nego što sam mislio. Nije dopustio da odem po doktora.

- Ovo je nasa stvar, i ne treba mijesati strance - rekao je sapatom.

Nisam razumio o čemu govori.

A kad mu se u zjenice vratio život, gledao me dugo i ostro. Kao da je nešto tražio iza moga čela. Zasto ne upita? Sve bih mu rekao. Vjerovatno bih rekao.

- Ne boj se - rekao je tiho, ali tvrdo, kao da prijete. - Necu umrijeti. Nisam ucinio sve sto treba. Moram da platim za zlo koje su mi ucinili. Neposteno je ostati duzan.

- Zasto mislis na osvetu? Zar je sreca u osveti?

- Nije sreca ni u zivljenju, pa evo, zivim.

- Osveta je kao pijanstvo, nikad nije dosta. I odakle ti bas sad ta misao?

Viknuo je, ljutito:

- A o cemu bi trebalo da mislim?

Ali je naglo zastao, zaprepastenom kretnjom uhvatio rub pokrivaca, i poceo da vuca prema isturenoj bradi, oglasivsi se krikom bola. Kao da mu je tezak grc stegao utrobu. Zacudo smirio se ubrzo i otklonio peskir kojim sam mu brisao oznojeno celo.

- Ne treba - rekao je tiho. - Gdje je Osman?

- Ne znam, nekud je otisao. Mogu li ti ja pomoci?

- Gdje je Osman?

- Ne znam gdje je Osman. Sta hoces? Reci meni.

- Nisi ti za to.

- Za sto?

- Mozda sam ovo ocekivao, ali drugom prilikom, na drugom mjestu. Ne ovdje, ne ovako.

- O cemu to govoris, Sehaga?

Bio sam bolesno uzbudjen zbog njegovog izgleda, zbog nerazumljivog razgovora, zbog muzike i veselih glasova s ulice, zbog tuzne sobe, zbog tajne koja me plasi.

Bolovi su nalazili sve cesce, kriveci mu lice u bolan grc, a tijelo kao da je postojalo sve slabije.

Mucio se, izgledalo je da ce povratiti, duboko je udisao vazduh sirom otvorenih usta, borio se da odrzi dah, ali nije skidao pogled s mene. Uskoro ce mu bolest potpuno prituliti sjaj sivih ociju kojih su se ljudi bojali.

- Znas li sta je sa mnom? - upitao je sapatom, kad je grc popustio. - Otrovan sam, izgleda.

- Kako otrovan, ako boga znas? Sta to govoris!

- Utroba mi gori. I grlo. I mozak.

- Ko? - kriknuo sam. - Ko te mogao otrovati?

- Ko nije! Mozda ti. Ili Osman. Ali, ne. Ti si slab da to ucinis. Osman nije bio s nama, a pocelo je da me sazize na putu. Mozda su momci.

- Zasto mi nisi rekao? Sve si krio u zivotu. Zasto i ovo?

- Mozda je neko nepoznat, placen, na putu, na konacima, u krcmama. Ali pravi krivac je u Sarajevu.

- Prokleti bili!

- Neka Osman dodje! I ostavi me nasamu s njim.

- Znam zasto ga zoves. Nemoj, molim te! Ne misli na osvetu! Ozdravices!
- Zovni mi Osmana!

Nisam mogao da se maknem, nisam mogao da se saberem, nisam znao sta da ucinim. Covjek mozda umire preda mnom, otrovan, a ja ne mislim toliko na njegovu nesrecu, koliko na surovost, njegovu i njihovu.

- Pretekli su me, nadmudrili, to je sve - saptao je modrim usnama. - Prevario sam se negdje, u nekome. Ili se nije moglo izbjeći.

Da li je bolje da ga ne poslusam, pa da umre, zaleci na mene, ili da ga poslusam, pa da se mrznja produzi?

- Da odem po doktora?
- Zovni mi Osmana!

Izasao sam u hodnik.

Osman je razgovarao s gazdom, Talijanom, na nekakvom neobicnom jeziku koji nije nigdje postojao, ali to kao da nije smetalo ni jednome ni drugome. Gazda se zabrinuto raspitivao za bolesnika, strahovao je da mu putnik ne umre u gostioni, to bi odbilo druge goste, a Osman se mucio izmedju zelje da ga bas time uplasi, i straha od kobi rijeci koju bi izrekao, pa je slijegao ramenima i zadovoljavao se opstim filozofskim razmatranjima («sve je u bozijoje ruci»), i, pokazivao prema nebu, a gazda je zbunjeno gledao u oguljeni strop, za Osmanovim pogledom.

Rekao sam Osmanu da je Sehaga vrlo bolestan, i da ga zove.

- Sta mu je? - upitao je zabrinuto.
- Idem po doktora.
- Zar je dotle doslo? A mozda si se ti samo uplasio. Nego, vidje li ti: moga baksuzluka! Djavo mi ne dade da stanem na svoje noge, da se upisem medju ljude.
- Idi Sehagi!
- Odmah cu. A pravo da ti kazem, cudna mi je te njegova bolest.

Kao da je njusio zlocin.

Gazda me snabdio sa dvije-tri rijeci, i objasnio mi gdje stanuje doktor, treca ulica lijevo, pa druga desno, pa dole, pa gore, pa desno, jedva sam pronasao, reuma sto ga je stegla bas danas pomogla mi je da ga stignem.

Sjetio sam se Mahmutovog bolesnog travara, koji lijeci druge a sebe ne moze da izlijeci, ali nisam mogao da biram. Nekako sam ga nagovorio da podje bolesniku: dukati, koje nisam stedio, pokrenuli su mu skripave kosti. Dukatima sam ga i ubijedio, jer niti je on znao moj jezik ni ja njegov (sve naucene rijeci su mi pospadale iz glave, zapamtio sam samo molim i bolesnik) i zahvaljivao sam bogu sto ima stvari koje su svima ljudima zajednicke. Ne znam kakav je i

koliko se razumije u bolesti, niti mi vrijedi da znam, jer je, eto, sudbina upravo njega odredila nesretnom Sehagi. O reumi, očevidno, ne zna mnogo, ali Sehaga i ne boluje od reume, a u ovoj njegovoj bolesti više bi mu mogla pomoći sreća nego doktor. Po sreći nisam mogao otici, po ovog sepačkog debeljka jesam. Ako Sehaga bude imao sreće, možda će mu on biti sreća.

Kad smo došli u gostionu, vidjeli smo kako u Sehaginom predsoblju stoje gostioničar i njegova žena, očajni zbog nesreće koja je njih zadesila bolešću ovog stranca, a ipak toliko iznenadjeni onim što se desavalo u sobi, da su stajali kao ukopani, i samo su kratko objasnili doktoru da momak vraća bolesniku.

Ne osvrćući se na njih, a možda i ne znajući da su tu, Osman Vuk je klečao pred Sehaginom posteljom, i držeći Sehaginu mlitavu ruku, polako izgovarao svoju poznatu litaniju imena bosanskih sela, ali ne veselo i pospršno, kako je to obično činio, rugajući se nasoj bijedi, već muklo i odsutno, kao da je obavljao mučan posao.

U gostioničkoj sobi, nad Velikim kanalom što je proticao kroz grad Sehaginih snova, usred zaglušne karnevalske buke, čule su se sumorne riječi o nasoj sirotinji:

- Zlošelo, Crni vir, Blatiste, Glogovac, Paljevina, Gladus, Vukovije, Trnjak, Kukavica, Zmijanje...

Sehaga se odjednom zgrčio, skupivši se u cvor od nevidjenih muka, modar u licu, i povratio guku ružne tečnosti na peskir koji je podmetnuo Osman. Na usta mu je udarila pjena.

Doktor je prisao bolesniku i pažljivo gledao, ne dodirujući ga.

- Zna li šta mu je? - upitao je kratko, sa strahom, čini mi se. Ako ne znamo, i on će se praviti da ne zna. Nije mu potrebna petljanija sa sudom.

Slegnuo sam ramenima. Neka ostane da ne znamo.

- Srce - rekao je Osman - udarajući prstima po lijevoj strani grudi.

Doktor je klimnuo glavom. Tako će i zapisati: umro od srca.

Svejedno je i nama i njemu. Svejedno je i Sehagi.

Ovo nije njihova stvar, rekao je Sehaga. Nemamo se čime hvaliti, a pomoći već niko ne može.

Sehaga se malo smirio, jedva mu se pomicala samo ruka, tražeći Osmanovu.

Osman se okrenuo:

- Zelio je da pjevam nase pjesme, pjevao sam. Zelio je da govorim nase rijeci, govorio sam. Ne znam vise.

Ruka je jos dozivala, tiha, klonula.

Osman ga je uhvatio za prste. Pokusali su da se stegnu. Nesto je htio.

Osman me pogledao.

Klimnuo sam glavom: govori, sta bilo!

Tiho, naginguci se prema Sehaginom licu sto je sve beznadnije blijedjelo, i samo oko stisnutih usana stajao je modar kolut, Osman Vuk je glasom promuklim od uzbudjenja poceo da izgovara brojeve!

- Jedan, dva, tri, cetiri, pet...

Nesto kao olaksanje preslo je preko blijedih obraza, sjenka tuznog zadovoljstva pokrila je samrtnicko lice, a ispod spustenog ocnog kapka kliznula je suza. Jos je bio ziv, jos je drzao Osmanovu ruku, jos je zelio to govorenje, tu skrivenu ljubav.

Odjednom sam shvatio sve, i jeza me prosla cijelim tijelom, dusa mi se potresla. Osman Vuk, lupez, kockar, ubica, obavljao je najplemenitiji posao u zivotu. U Sehagi se javila potreba za zavicajnom toplinom, ovdje u tudjini, pred konacnom tudjinom sto ga je cekala, neumitna, za tren, za dva. Ili potreba za ljudskim govorom, za covjekovim glasom, sto mu tiho plazi do uha koje sve manje cuje, da ne bi bio sam pred velikom samocom, da ne bi bilo sasvim gluho i pusto pred velikom pustosi.

Njegova mrznja prema zavicaju i prema ljudima, bila je samo povrijedjenost. A kad je misao o osveti izbljedela pred blizinom smrti, isplutala je sama od sebe njegova skrivena sustina, ljubav prema korijenu i ceznja za blizinom ljudi.

Kakve misli, posljednje, prolaze njegovim mozgom sto se gasi? Koje slike, koja tuga, koja radost, mozda? Da li zamislja rodni kraj, iz kojeg je bjezao, bjezeci od sebe? Da li vidi ljude koje je volio? Da li zali sto nije drukcije zivio? Da li se posljednje mrvice njegova sjecanja lijepe za zavicajno nebo djetinjstva, koje nikad ne zaboravljamo?

U pocetku ljubav,
u zivotu mrznja,
na kraju sjecanje.

Ljubav je ipak jaca od svega.

A onda me ledeni znoj oblio zbog misli sto mi je kao munja sijevnula u glavi. A ako sam se prevario? Ako je taj posljednji stisak polumrtve ruke bio samo poziv na osvetu?

Ne, necu tako da mislim, nemam prava da sve obezvrijedim sumnjom, sam je trazio da nasa rijec, kakva bilo, bude posljednje sto cuje. Zaboravio je osvetu u predsmrtnom casu, i sjetio se onog sto je volio a krio.

Ili se sjetio tek posto je zelju za osvetom saopstio Osmanu, umiren, siguran da ce dug biti surovo vracen.

Nisam saznao, obojica su cutali, jedan mrtav, drugi ziv ali nepovjerljiv, a zelio sam da znam, rijetko sam kad nesto toliko zelio, kao da bi mi to saznanje otkrilo mnoge tajne o ljudima.

Vidio sam smrt mocnog covjeka, ubila ga je tuga, vidio sam mozda, ubistvo iz daljine, vidio sam ljudsku mrznju, a mislio sam, kao opsjednut, samo na jedno: da li mu je posljednja misao bila osveta ili ljubav?

Kao da je o tome visio sav moj zivot.

Odlucio sam se za ljubav. Manje je istinito, i manje vjerovatno, ali je plemenitije. I ljepse: tako sve ima vise smisla. I smrt. I zivot.

19. Tvrđjava

Gledao sam zvijezdu vecernjacu, u tudjoj noci, u tudjoj zemlji, tuzan.

I mislio, izgubljeno:

zvijezdo poznata,
ne poznajem te.

Prepoznao sam sve, i sebe, vrativsi se u zavicaj.

Sakrio sam suze kad sam osjetio miris voljene zemlje.

Saptao sam u sebi uzbudjeno, kao voljenoj zeni:

bez tebe je moja dusa gubava, bez tebe moje srce vapi, izgubljeno, bez tebe je moja misao osakacena, bez krila.

To isto sam mislio grleći Tijanu, njenom blizinom lijeceći se od strepnje, njenim mirisom oslobadjajući se od tuđine.

Nisam mislio o zlu i jadu u svojoj zemlji. Mislio sam o dobrim ljudima, mislio sam o dobrom rodnom nebu. Možda zato što je jedan nesrećan čovjek krio da ga toliko voli.

Učinili su me osjetljivim tuđina i jedna čudna smrt. I groznica što je počela da me trese još na putu.

Pao sam u postelju istog dana kad sam se vratio. Teška vatrustina me odvojila od Tijane, od prijatelja, od svega svijeta, od mene poznatog.

Mislio sam da ležim u staroj sobi nad pekarom, mislio sam da ležim u pekarskoj furuni, nisam mislio ništa, gorio sam kao glavnja, tijelo se raspinjalo od navale bolesnih slika i glasova, jurili su pobjesnjeli konji, propinjući se nada mnom, iz tame su izlazili iskrivljeni, sitni likovi mojih drugova sa Hocina, bez ruku, bez nogu, bez glava, i rasli pred mojim očima, pretvarajući se u ogromna čudovista, iz beskrajnih praznih prostora culi su se raspamećeni krikovi, ponekad i ljudski, zbog straha što vlada svijetom, sve je crveno, sve je uzareno, sve je dubok bezdan, sve je sirina bez granica i međja, a onda se sve vraćalo u obične ljudske mjere, izokrenute ali prepoznatljive, kao u snu, osjećao sam sitnu ruku na svome ogromnom celu, i znao da je Tijanma, čuo sam njen sapat, i smijeh, Osmanov, vidio sam njihove glave kako se približavaju jedna drugoj, ne! - vikao sam, ubicu! - vikao sam, a kad je teška groznica prošla, ostao je mučan zamor u tijelu bez snage.

- Je li dolazio Osman? - pitao sam Tijanu.
- Jest. Svaki dan.
- Čuo sam kako se smije.
- Nisam ni znala kako je dobar čovjek.

Dolazio je, nije to bolesna utvara moje groznice. Jesam li i sve ostalo zapamtio?

Nemoguće, moj uzareni mozak je sve izmislio, u strahu. Nemoguće! Ali se nisam usudio da pitam.

I Mahmut je dolazio, njega nisam zapamtio, nisam ga se bojao. Treći dan, kad sam došao sebi, suzio je od sreće.

- Hvala bogu, hvala bogu - saputao je, srećan.
- Je li dolazio Osman? - pitao sam i njega.
- Dolazio je. I Osman, i Mula Ibrahim, i moja žena, svi su dolazili.

Gledao me prijekorno što sam odlazio, i odusevljeno, što sam prezdravio. I šta ću u tom bijelom svijetu? Ljudi ko ljudi, kuće ko kuće. A čovjeku su od svega najvažniji prijatelji. Bilo mu je pušto i teško bez mene, izlazio je na drum, u polje, iako je znao da još nećemo doći, tako mu je bilo lakše, činilo mu se da

nam je blizi, a kad me bolest oborila, neprestano je sjedio nada mnom, ljut na mene. Sta mi je trebalo da trazim nevolju po tudjim zemljama? Ima je dosta i ovdje. Ako umrem, mislio je, sta ce on? I sta ce ova moja jadna zena sto je oci isplakala zbog mene, pa su je on i Osman satima tjesili. Doduse, njoj je lakse, mlada je, lijepa, udala bi se i lako i brzo, ali sta bi on? Dobrog prijatelja nije lako naci.

Za koga bi se udala? - mislio sam. Za Osmana? E pa, zao mi je, nece se udati ni za koga. Ziv sam, ovdje sam, i ostacu ovdje, ziv.

Za sebe je Mahmut rekao da nece ostati na ovom poslu, jedva je cekao da se Osman vrati, da mu preda magazuu. Ne moze vise da izdrzi, dosadilo mu da sjedi na jednom mjestu, kao da je drvo, kao da je kamen. Skodi mu i nogama, mora vise da se krece, a voli i da se vidja s ljudima.

Sta je to sad?

Ovaj smijesni sanjar vise voli nesigurnost sa snovima nego sigurnost sa samocom. Divio se neobicnim poslovima, a zapali su ga najobicniji i najdosadniji. Dospio je dotle, da hrani macke i ganja miseve, on, koji je mastom letio po oblacima, i osjecao se prevaren, teze nego da je i dalje tavorio u bijedi, gajeci neostvarivu nadu.

Sad namjerava da gaji kanarince, to je ugodan posao, cist, lijep, zanimljiv, kanarinci vode ljubav, pjevaju i mnoze se. Toliko se mnoze, da ce od prodaje mladih dobro zivjeti.

A onda je zacutao, i rukom nemirno presao preko mrsavog lica.

- Nesto si precutao - opomenuo sam ga.
- Sta sam precutao?
- Ne znam. Tebe pitam.
- Sve glavno sam rekao. Drugo je nevazno.
- Sta je to nevazno?
- Pa to. Davao sam zito na veresiju. Osman se ljuti.
- Zasto si davao na veresiju?
- Zasto! Zima teska, a ljudi bez para, eto zasto. Platice, kad imadnu.
- Jesi li zapisao imena duznika?
- Zapisao sam. Gotovo sva.

Ne, nije on zapisao nijedno. Kako bi velikodusni bogatas, kakav je zaista bio u tom casu, zapisivao duznike?

Ne znam sta je to u njemu sto ga pokrece na neocekivane postupke. Je li to zelja za zahvalnoscu i postovanjem? Je li zelja za necim neobicnim: niko to nije ucinio, ucinice on. A mozda je i dobrota.

- I sta ces sad?
- Prodacu kucu.

- Koliko si već puta prodavao kucu?
- Sad ću prodati.

On zna samo za sadašnji trenutak, ne pamti ono što je bilo, ne misli na sutrašnji dan. Upropascuje se svime što učini, i zlom i dobrom. Rekao je Osmanu da će prodati kucu i namiriti manjak, nadajući se da Osman neće na to pristati. Ali Osman nije Ahmet Sabo koji ima više duše nego pameti. Briga Osmana za dušu! Pristao je, čak je tražio da se odmah proda. Mahmutova žena se slozila, grđeci Mahmuta dobrodušno: ostario, a nije sazio. Sta može!

- Lako je biti dobar na tuđji račun - rekao je Osman i mirno primio novac, ali je njegova misao bila zauzeta drugim brigama.

Ispricao mi je kako su sahranili Sehagu. Otišli smo s njim živim, a vratili ga mrtvog, u okovanom hrastovom sanduku.

Mnogo svijeta je došlo u veliku kucu da vidi okovanog i nevidljivog Sehagu, a vidio ga je samo kadija s pisarima i svjedocima, učinio je čast mrtvom Sehagi svojom posljednjom posjetom, a sebi priredio ogromno zadovoljstvo, jer mu je mrtav neprijatelj sigurno miliji od živog prijatelja. Izgledao je ozbiljan, ali mu je srce pjevalo, kao seva.

I Zafranija je došao s kadijom. Možda je i vjerovao onima koji vide, da je to Sehaga i da je zaista mrtav, ali se, za svaki slučaj, sasvim približio Sehagu žutom licu, da bi se sam uvjerio, da bi pomirisao les, kao cvijet.

Svi su izrazavali sačesce njemu, Osmanu, i molili ga da prenese njihovo žaljenje Sehaginici, koja je pala u postelju zbog ove konačne nesreće. Osman se zahvaljivao, kadiji i Zafraniji najusrdnije. Čak je rekao kako se Sehaga, na smrti, sjetio svih svojih prijatelja i molio ih da mu oprostite ako je koga uvrijedio, kao što je i on svima oprostio.

Tesko onima koje je pomenuo, pomislio sam. Dobro sam znao Osmanovu kurjacku ćud.

- Jesu li kadija i Zafranija krivi za Sehagu smrt? - upitao sam Osmana.

Odgovorio je prijekornim pitanjem:

- Kako bi oni mogli biti krivi? Sehaga je umro od žalosti za sinom.
- Sam je rekao da je otrovan. Zvao te da ti ostavi u amanet osvetu.
- Bog s tobom, kakvu osvetu! Zvao me zbog poslova.

Rekao je to hladno, s ledenim i siljatim osmijehom.

Uvijek je na strazi, uvijek u odbrani: zatvorena tvrdjava.

Rekao sam mu to, a on se nasmijao:

- Kao i svako. I hvala bogu sto je tako. Na sto bismo licili da smo razvaljen obor. Neprijatelji su oko nas.

Da li mu je Sehaga zavjestao osvetu?

Ako jest, uskoro ce se rasprsnuti ovaj prividni mir.

Ko ce od njih biti brzi? Ko ce prvi optuziti Becira Tosku za jos jedan zlocin?

Ipak cu upitati Tijanu o onome sto mi se ucinilo da sam vidio. Nemoguće je, ali cu upitati. Lud sam sto o tome mislim, ali cu upitati.

Odgodio sam dok se u meni ne stisa strah.

Samo sam zelio da sto prije odem iz ove kuce.

A u mome dragom zavicaju opet su se razvili vojni barjaci i kupili ratni nameti. Ljudi su psovali sve ratove na svijetu, ali su placali danak i isli u vojsku.

Pobunili su se samo seljani iz Zupce. Otjerali su carske sluzbenike, i nisu dali ni namet ni ljude.

Ramiz nije uzalud sjedio u Zupci!

Moj dobri Mula Ibrahim, do kraja uplasen surovoscju ljudi, govorio je samo o vremenu i o zdravlju, pa i to tiho i oprezno, jer sve moze biti sumnjivo, i kad kazes da je vrijeme ruzno, i kad se pozalis da se ne osjecas dobro. Ali mene nije zaboravio. Nasao mi je jevtin stan, malen, ali nama dovoljan, i sluzbu djecjeg ucitelja, nikakvu drugu ne bih mogao prihvatiti. Ucim djecu citanju i pisanju, pokusavam da ih naucim dobroti, nadajuci se da ce u njima ostati stogod od mojih naivnih rijeci.

Medju djecom sjedi ponekad i Mahmut Neretljak, savijenih siljatih koljena, i cuteci, trlja bolesnu nogu, slusa, klima glavom, i ne znam da li potvrduje ili sumnja.

Narocito je pogruzeno klimao mrsavom glavom kad smo se vratili djeci, kao da sam trazio lijek medju njima, posto smo ispratili deset vezanih Zupcana na putu u tvrdjavu. Pored njih je isao bivsi austrijski zarobljenik, veseli Ferid, sa strazarima. Preuzeo je poslove pokojnog Avdage, ali ne i njegove navike. Dobio je svoje imanje, uselio se u kucu, istjerao zenu i svog bracnog zamjenika s petoro djece, postao muselim, i sad je zadobijenu pravdu placao surovoscju.

Zupcani su isli izmedju naoruzanih strazara kao da su zacudjeni: zasto ih vode? sta su ucinili?

Zene i rodjaci su ih pratili na odstojanju, cuteci.

A s Mejdana su vojnici odlazili u rat.

I njih prate majke, ocevi, sestre, djevojke. Placu, ili cute ubijeno.

Berber Salih s Alifakovca stoji po strani. Je li saznao istinu o sinovima, ili se jos nada?

Koji ce poginuti od ovih sto odlaze? I gdje? U dunavskim mocvarama? U besarabijskim sumama? Na dalekim nepoznatim poljima?

Gledao sam, ozaloscen. Je li medju njima neki Ahmetaga Misira, koji je postao aga, i platice to tudjom i svojom glavom? Gdje je ljutiti telal Hido koji bjezi od sirotinje? Je li neki drugi Ibrahim Paro utekao od svojih zena? Jesu li ovdje sinovi nekog drugog berbera Saliha s nekog drugog Alifakovca, je li Husein Pismis, Smail Sovo, Avdija Suprda?

Svejedno kako im je ime, sudbina im je ista.

Svejedno da li su tuzni ili lazno veseli, nece se vratiti. Ni moji drugovi nisu se vratili. Izginuli su, svi.

Hoce li i ova moja djeca ici tim istim zalosnim putem, kad odrastu?

Hoce li zivjeti glupo kao i njihovi ocevi?

Vjerovatno hoce, ali u to necu da vjerujem.

Necu da vjerujem, a ne mogu da se oslobodim strepnje.